

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1996

A TARTALOMBÓL

Gyapay László: A Csokonai-bírálat keletkezése és hatása Kölcsey pályájára

Tamás Attila: A személyiség megjelenési formáinak változásai századunk magyar irodalmában

*

Fried István: Petőfi Sándor téltemetése

Vekerdí József: Arany balladái és a Bogár Imre népballada

Tasi József: Illyés Gyula és József Attila

*

Ivánszky Ágota: Kassák és a MA körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban

*

Kulcsár Péter: Három epigramma 1487-ből

Tusor Péter: Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1996. C. évfolyam 3. szám

<p>SZERKESZTŐBIZOTTSÁG</p> <p>Komlovszki Tibor felelős szerkesztő</p> <p>Bíró Ferenc Dávidházi Péter Horváth Iván Kőszeghy Péter Kulcsár Péter Tverdota György Veres András *</p> <p>Kádár Judit a Szemle rovat szerkesztője, technikai szerkesztő</p>	<p><i>Gyapay László</i>: A Csokonai-bírálat keletkezése és hatása Kölcsey pályájára 225</p> <p><i>Tamás Attila</i>: A személyiség megjelenési formáinak változásai századunk magyar irodalmában 260</p> <p>Kisebb közlemények</p> <p><i>Fried István</i>: Petőfi Sándor téltemetése 273</p> <p><i>Vekerdi József</i>: Arany balladái és a Bogár Imre népballada 282</p> <p><i>Tasi József</i>: Illyés Gyula és József Attila 285</p> <p>Műhely</p> <p><i>Ivánszky Ágota</i>: Kassák és a MA körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban 294</p> <p>Adattár</p> <p><i>Kulcsár Péter</i>: Három epigramma 1487-ből 313</p> <p><i>Tusor Péter</i>: Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől 318</p> <p>Szemle</p> <p>Németh G. Béla: Kérdések és kétségek (<i>Csűrös Miklós</i>) 345</p> <p>Kristó Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig (<i>Vizkelety András</i>) 348</p> <p>Dudith András könyvtára (<i>Szabó András</i>) 350</p> <p>Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc összes versei; Berzsenyi Dániel művei (<i>Kőrösi Imre</i>) 352</p> <p>Debreczeni Attila: Csokonai, az újrakezdések költője (<i>Wéber Antal</i>) 354</p> <p>Vargha Kálmán: Korok és pillanatok (<i>Erdődy Edit</i>) 357</p> <p>Szekér Endre: Benedek Marcell (<i>Szabó G. Zoltán</i>) 359</p> <p>Új könyvek Déry Tiborról (<i>Fenyő István</i>) 361</p>
<p>SZERKESZTŐSÉG</p> <p>1118 Budapest Ménesi út 11-13.</p>	

A CSOKONAI-BÍRÁLAT KELETKEZÉSE ÉS HATÁSA KÖLCSEY PÁLYÁJÁRA*

(A feladat meghódítja emberét)

1832. szeptember 10-én¹ Kölcsey megállapodik Hartleben Konrád Adolf pesti könyvkiadóval, hogy „öt kötetre menő” kéziratai „öt fertály év alatt meg fognak jelenni”.² Szemere Pálra, mint a művek kiadójára hárul a feladat, hogy az első kötet élére megírja Kölcsey életrajzát. A munka nyomasztó teherként nehezedik Szemerére, aki aggódik, hogy milyen lesz az ő „hideg” és „savanyú” prózája barátja „meleg” versei előtt.³ Az első kötet, a *Versék*⁴ végül december elején a tervbe vett biográfia nélkül hagyja el a nyomdát. Szemere azonban nem mond le tervéről. 1833 márciusában önéletrajzi vázlatot kér barátjától, miközben elgondolkodtató megfigyeléssel áll elő: „Megújítom a kérést, hogy *magadat fessed*. De próbát teszek, s elfecsegem azt is, mint látlak én tégedet. Te, édes jó Ferim, a publikum előtt legkitetszőbbben tüntél fel eddig, mint *kritikus*. Nem ezt kellene-e biográfiádban mindenek felett kifejtetni?”⁵ Kölcsey, kinek *verseskötete* alig három hónapja jelent meg, enyhe csalódottsággal reflektál a felvetésre: „A márciusi levél édes Palim váratlan volt. Az én egész biográfiám bizony parányi dolog; azonban mihelyt időt vehetek, firkálok valami adatokat”.⁶ Szemere észreveszi, hogy barátja érzékeny pontját érintette, és módosítja fölfogását: „A biographiai dolgot minap egyoldalúlag fogtam fel. Ertem a kritikus cikkkelyt. Nem ez a főszempont rád nézve. Minden munkáidon bizonyos honiség, nemzeti háziség (Hausslichkeit) látszik és érzik, mint a meleg, de szerény és nevelést nyert leánykán. Prosán és nemprosán; didacticumon és nem didacticumon.”⁷ Kölcsey március 17-én Pozsonyban kelt levelében hallgatással nyugtázza Szemere megváltozott szempontját, említi, hogy a kért önéletrajzi jegyzeteket nem felejtí,⁸ és március 20-án meg is születik a híres önéletrajzi levél. Kölcsey ebben kitér mindenfajta irodalmi tevékenységére, de a legnagyobb hangsúly *költői* fejlődésének lelki, életrajzi hátterére esik. E levél megírására tehát akkor kerül sor, mikor Szemerének az öt kötetre tervezett életműkiadáshoz kell olyan biográfiát írnia, amely a versek kötetében már nem jelenhet meg.

* Ez az írás Kölcsey Ferenc összes munkáinak az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadásához készült műhelytanulmány.

¹ Kölcsey Ferenc–Döbrentei Gáborhoz. Pécel, 1832. szept. 11. *Kölcsey Ferenc összes művei*. I–III. S. a. r. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. Bp., 1960. III/441. (A továbbiakban: KÖM.) TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., 1992. 239–240.

² Kölcsey–Wesselényi Miklóshoz. Cseke, 1832. szept. 26. KÖM. III/447.

³ Szemere Pál–Kölcseyhez. Pest, 1832. szept. 18. *Szemere Pál munkái*. I–III. Kiad. SZVORÉNYI József. Bp., 1890. III/237. (A továbbiakban: *SzemereP.*)

⁴ *Kölcsey Ferenc' munkái*. Első kötet. *Versék*. Kiadta SZEMERE Pál. Pesten, 1832. Hartleben Konrád Adolf' tulajdona. 210 l.

⁵ Szemere–Kölcseyhez. Pécel, 1833. márc. 5. *SzemereP.* III/242.

⁶ Kölcsey–Szemere Pálnéhoz. Pozsony, 1833. márc. 7. KÖM. III/500.

⁷ Szemere–Kölcseyhez. Pest, 1833. márc. 14. *SzemereP.* III/242–243.

⁸ Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 17. KÖM. III/503.

Azért érdemel figyelmet ez az apró történet, mert az, kire a szakirodalom egybehangzóan mint korszakos jelentőségű kritikusra hivatkozik, saját irodalmi működésére visszatekintve életművének ezt a vonulatát a költőivel szemben kisebb fontosságúnak látja, illetve kívánja láttatni. Az önéletrajzi levélben Kölcsey a „szeszélyes s a könnyű lebegésű dal”⁹ megteremtésére tett erőfeszítéseit például hosszasan fejtegeti, míg bírálatainak és tanulmányainak főként külső keletkezéstörténetére tér ki. E levél hangsúlyainak illetően olvasatában Szemere is megerősít minket, mikor így nyugtázza barátja sorait: „Poesised fejlődésének koraira nézve sokat mondál, igen sokat a kevésben”¹⁰. Az elmondottakkal érdemes összevetni Kölcseynek azt a megjegyzését, melyet 1815-ben Kállay Ferenc biztatására tesz, hogy ti. kezdje meg írói pályáját: „Elroncsolt szívvel s eltépett gondolatokkal, emellett ily ingereltetésben mint minden hozzám hasonlók ily körülményekben vagynak, lehet-é egyebet írnom recenzióknál?”¹¹ Keserű szavai arra utalnak, hogy nyugtalan lelkiállapota és zaklatott külső körülményei *csak* a recenzióírást teszik lehetővé számára. Mindez azt sejteti, hogy a költői és a kritikai szerep nem azonos szinten helyezkedik el Kölcsey értékrendjében, vagy legalábbis vágyaiban a költői közelebb áll hozzá. Gondos vizsgálat derítheti ki, hogy a két szerepkör értékelése hogyan változott az idő függvényében. A Csokonai-recenzió keletkezéstörténete a vizsgálat kiindulópontjaként arra vet fényt, hogy az írói pálya elején, mikor mindkét szerep még jobbára csak lehetőségként lebegett előtte, milyen mértékben befolyásolták törekvéseit és döntéseit a munkáit ért ítéletek, saját személységéről kialakított képe, valamint a célként kitűzött és a valóságban kínálkozó szerepek.

Előzmények

(a) Döbrentei munkatársat keres

A XVIII. század utolsó és a XIX. század első néhány évtizedében a hazai irodalmi élet bizonyos köreinek egyik meghatározó törekvése a nyilvánosságnak szóló, rendszeres, magyar nyelvű kritikai állásfoglalások elfogadtatása, hangnemenek kialakítása és fórumának megteremtése volt. Ez a szándék hathatósan közrejátszott az Erdélyi Muzéum létrejöttében, és ez a törekvés ragadta magával a nyilvános írói pályáján elinduló Kölcseyt, mikor először az Erdélyi Muzéum, később a Tudományos Gyűjtemény hasábjain próbált bírálatokkal a közönséghez szólni. Mivel Döbrentei Gábornak kezdetől fogva szándékában állt Csokonai életrajzát leendő folyóiratában megjelentetni, a recenzió keletkezéstörténete az Erdélyi Muzéum megindulásának előzményéig nyúlik vissza.

Döbrentei 1809. augusztus utolsó hetében meglátogatta Széphalmon Kazinczyt,¹² ahol közösen eltervezték, hogy Döbrentei kritikai folyóiratot indít. Erre a megbeszélésre utal Kazinczy levele, melyben a vállalkozással járó nehézségeket

⁹ Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *Kölcsey Ferenc levelezése. Válogatás.* S. a. r. SZABÓ G. Zoltán. Bp., 1990. 143. (A továbbiakban: *KölcsLev.*)

¹⁰ Szemere–Kölcseyhez. Pest, 1833. márc. 25. *SzemereP.* III/246.

¹¹ Kölcsey–Kállay Ferenchez. Nagy-Károli, 1815. máj. 30. *KölcsLev.* 52.

¹² Vö.: *A magyar sajtó története.* I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp., 1979. 259–261. és Kazinczy Ferenc–Cserey Farkashoz. Széphalom, 1809. aug. 31. *Kazinczy Ferenc levelezése.* I–XXIII. Kiad. I–XXI. VÁCZY János. XXII. HARSÁNYI István. XXIII. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza. Bp., 1890–1960. VI/506. (A továbbiakban: *KazLev.*) és Kazinczy–Id. B. Wesselényi Miklóshoz. Széphalom, 1809. szept. 1. *KazLev.* VI/509.

bagatellizálja, és arra biztatja a reménybeli szerkesztőt, hogy ne veszítse el kedvét: „Ne hagyja az Úr hiú álommá válni azt a’ reményemet, hogy criticus írást fogunk olvashatni magyar nyelven. Menni fog az, csak jól kezdődjék. Jól fog pedig, ha derék munkás társakat választ az Úr, és a’ rossz versecskéket semmi tekintet miatt fel nem veszi írásába. A’ munka nem olyan nehéz mint gondoljuk. [...] Menni fog az, csak kezdjük valaha, mert sokan óhajtják, ’s érzik hűjokat. Pesten hány jó fej van, hány az Úr hazájában! Azok kapni fognának mind a’ munkán, mind a’ dolgozáson.”¹³ Az utókor persze már elég pontosan tudja, hogy milyen nehéz is volt az a „nem olyan nehéz”, hiszen az Erdélyi Múzeum első kötete 1814 májusában – közel négy évi előkészítés után – hagyta el a nyomdát.

Kazinczy természetesen saját magát is a munkatársak közé sorolta, és küldött is írásaiból, de többet ígérhetett, mint amennyit teljesíteni tudott. 1810. január 11-én Döbrentei valószínűleg ilyen ígéretre hivatkozik: „Orczy, Csokonay, Ráday életéhez most Gróf Török Lajosét, ’s Viczayét is kérem.”¹⁴ Kettejük levelezésének sajátos, visszatérő motívumai lesznek ezek a megírandó munkák. A fiatal szerkesztő(jelölt) komoly stilisztikai hajlékonyságról tesz bizonyosságot, mikor a kérés legkülönbözőbb árnyalatait alkalmazva próbálja ígérete teljesítésére bírni az országos tekintélyű mestert, aki egyben munkaadójának, a megözvegyült gróf Gyulay Ferencnének egykori udvarlója és most jó barátja:¹⁵ „A Széphalmi Ártatlankákra kérem a Tekintetes Urat, hogy Orczy, Ráday, Csokonai életét dolgozza ki számomra. Így Gr. Török Lajosét is.” Vagy: „Mikor lesz szerencsém B. Orczy, Ráday, Csokonai életekből az ígért leveleket kapnom? Óh, én azoknak annyira örvendek, ’s ne mulassa-el a’ Tek. Úr kérem.” Máskor: „Kimondhatatlanul fájjalnám, ha B. Orczy, Rádaynak, Csokonainak életek leírására nem érne a’ Tekintetes Ur, ’s hogy érjen, mindenekre kérem.” Megint máskor: „Ismét eszembe jut, hány-szor nem? Ráday, Orczy, Csokonai biográfiája. Édes szeretett barátom, díszesítse-fel azokkal Múzeumunkat. Végül pedig a kérés hiábavalóságát felismerve így: „Szerencsétlennek tartom magamat, hogy Orczynak, Rádaynak, Csokonainak életét a’ Tekintetes Úrtól a’ Múzeum számára meg nem nyerhetem.”¹⁶ Kazinczy, aki sűrűn váltott levelet Döbrenteiével, egyszerűen nem válaszolt a kérésekre egészen 1815. máj. 1-ig, mikor meglehetősen nyersen úgy intézte el a dolgot, hogy Döbrentei-nek ne legyen módja visszatérni rá: „Én sokat ígértem, ’s ámbár e’ hónapokban nem küldök sokat, nem mondhatod hogy nem tettem semmit. Még tőlem két füzetre is elég van kezében. A’ mit vársz, a’ Ráday etc. etc. Török Lajos etc. etc. élete olyan a’ mit nagy okokra nézve nem adhatok. Okaimat magadnak is kell érezned.”¹⁷ Tette pedig mindezt akkor, mikor már Kölcsey az 1815. április 8-i levelében tudtára adta, hogy beküldte a Múzeumnak saját Csokonai-recenzióját.¹⁸

¹³ Kazinczy–Döbrentei Gáborhoz. Széphalom, 1809. nov. 13. *KazLev.* VII/67.

¹⁴ Döbrentei–Kazinczyhoz. Andrásfalva, 1810. jan. 11. *KazLev.* VII/201.

¹⁵ Vö.: SZAUDER József, *Veteris vestigia flammae (Kazinczy szerelme)*. In Uő., *Az estve és Az álom*. Bp., 1970. 347–432.

¹⁶ Döbrentei–Kazinczyhoz. Ó. Andrásfalva, 1811. márc. 16. *KazLev.* VIII/398.; Döbrentei–Kazinczyhoz. Ó. Andrásfalva, 1812. márc. 12. *KazLev.* IX/333.; Döbrentei–Kazinczyhoz. Ó. Andrásfalva, 1812. máj. 28. *KazLev.* IX/478.; Döbrentei–Kazinczyhoz. Ó. Andrásfalva, 1812. aug. 17. *KazLev.* X/85.; Döbrentei–Kazinczyhoz. Andrásfalva, 1813. szept. 13. *KazLev.* XI/55.

¹⁷ Kazinczy–Döbrenteihez. Bécs, 1815. máj. 1. *KazLev.* XII/507.

¹⁸ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. *KazLev.* XII/488.

(Idővel Kazinczy okai minden bizonnyal megváltoztak, mert később a kérdéses életrajzokból néhányat mégiscsak megjelentetett.¹⁹)

(b) *A pályakezdő Kölcsey és a nyilvánosság*

A huszadik életévét épp hogy betöltő Kölcsey már igen sokféle hangú és műfajú irodalmi próbálkozást tudhatott maga mögött. Írt iskolai feladatként, és saját kedvtelésére; írt latinul, magyarul és németül; verseket szerzett csokonaias és „lamentábilis” tónban, próbálkozott „Blumaueri paródiák”-kal, „didaktikus poéma”-val, víg- és szomorújátékkal; nagy terjedelmű magyar- és idegen nyelvű kompendiumokat készített, melyekben kritikai megjegyzései helyenként kisebb tanulmányokká nőttek, saját irodalomtörténetet állított össze a magyar költőkről; írt beszédet valamint kritikát egy Kalchberg-drámáról, miközben Kazinczyval már több éven át levelezett.²⁰ Ebből az irodalmi termésből azonban kevés maradt fenn, mert Kölcsey még az említett időszakban sok írását semmivé tette.²¹ A jegyzeteken kívül minden más műfajt érintett a megsemmisítés. Azok az írások pusztultak tehát el, melyek természetük szerint a nyilvánosságnak szólnak. A válogatásnak ez a módja arra mutat, hogy Kölcseyt ekkor valószínűleg nem az írói pályával való szakítás szándéka motiválta, hanem inkább az a szorongás, melyet szárnypróbálgatásainak kedvezőtlen fogadtatásától való félelme okozott.

Kállay Ferenc is ezt erősíti meg visszaemlékezésében, amikor arról ír, hogy Kölcsey a debreceni kollégiumban magának és nem a közönségnek írt verseket, „melyeket jó órájában egyik vagy másik barátjával közölt, s ha elérzékenyülve felolvashatta azokat biztos fülek előtt, kívánsága tetőpontját azzal el is érte.”²² Megerősítésre volt szüksége; mintha még nem lett volna elég ereje és magabiztosága a műveit motiváló, és műveiben megjelenő értékrenddel a közönség nem értő és nem megértő része elé is kiállni. Erre utal az az önjellemzés, melyben az iskola közegében helyezi el magát: „Én magam, a’ ki Togatus Deák nem lévén, mint egy külön szakasztódom ő tőlök [tanárra diákra egyaránt vonatkozik], csak igen kevés embernek merném irásaimat, kivált Magyar Verseimet mutatni, ne hogy mint már sokakat az ő szájokban csufos nevezettel Poetának nevezzenek.”²³ Sebezhetőségére és bizonytalanságára jellemző, hogy azzal a kérdéssel küldi el a debreceniek által legjobbnak talált *A pávatollhoz* című versét,²⁴ hogy annak alapján ítélje meg Kazinczy, vajon „méltó volt é eddig, méltó lesz é ezután ezen tárgy körül” fáradoznia.²⁵ A kritikus megjegyzéseket tartalmazó válasz vételekor pedig

¹⁹ KAZINCZY Ferenc, *Báró Orczy Lőrincz emléke*. Erdélyi Múzeum, Harmadik Füzet. Pest, 1815. 174–176.; (Ez a cikk a Hazai Tudósítások, 1806. 47. dec. 10-i számában megjelent írás másodikközlése.) KAZINCZY Ferenc, *A Rádnyak*. Felső Magyarországi Minerva, 1827. 1225–1233.; KAZINCZY Ferenc, *Viczay József életrajza*. Felső Magyarországi Minerva, 1827. 1267–1272.

²⁰ Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *Kölcsev*. 142–143.; KÁLLAY Ferenc, *Kölcsey Ferenc gyermek- s ifjúkori életrajza*. In *Kortársak nagy írókról*. Második sorozat. Kiad. LUKÁCSY Sándor. Bp., 1956. 45–47., 51–52.; T. ERDÉLYI Ilona, *Kölcsey Ferenc első és eddig ismeretlen verse*. ItK 1961. 68–71.; *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai 1809–1811*. (Kölcsey és Kállay Ferenc műhelyének kézírataiból.) Kiad. BÁNHÉGYI György, SZAUDER József, SZAUDER Józsefné. Bp., 1968.; SZÖRENYI László, *A diák Kölcsey ismeretlen latin nyelvű műve*. In „A mag kikél”. *Előadások Kölcsey Ferencről*. Szerk. TAXNER-TÓTH Ernő. Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 19–29.

²¹ KÁLLAY Ferenc, *i. m.* 46.; Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *Kölcsev*. 142.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1811. dec. 6. *KÖM*. III/53.

²² KÁLLAY Ferenc, *i. m.* 46.

²³ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1808. jún. 25. *KazLev*. V/513–514.

²⁴ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1808. dec. 7. *KazLev*. V/144.

²⁵ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1808. jún. 25. *KazLev*. V/513–514.

az ifjú poéta versei elégetését fontolgatja: „A’ Dalra való jegyzéseit a’ Tekintetes Urnak alázatosan köszönöm. Az ilyen jegyzéseknek mindég van az a’ haszna, hogy kényszerítik eggynehány dalocskának fennhéjázó szerzőjét, a’ mint Des-préaux nevezi, le mondani a’ pöezishez [!] való képzelt jussairól, ’s tűzre vetni rossz productumit. Eggy elégett rossz productum nem megvetendő haszon, leg alább meg ment egy kényes izlésű Artista’ mérges szánakozásától – szánattatni nagyobb kín, mint a’ Titanoké, nagyobb, mint maga a’ ki nevetés!”²⁶

Kételyeivel szemben önkifejezésének intenzív igénye áll. Erre mutatnak sokrétű irodalmi kísérletei és írói működésének motivációjáról szóló 1813-ból származó összefoglalása is: „Írtam, miolta csak érezni ’s gondolkodni kezdettem: mert hogy is ne írjon az, kinek szíve olly sokszor van tele, ’s olly ritkán talál kebelt, hová kiömlhessen? De, nem előre feltett czélból vegyültem Literatoraink közé. Szükségem volt barátra; ’s kiket gyermekkoromtól fogva úgy neveztem, az egy Kállait kivéven, megholtanak. Ezen megmaradottól el kelle válnom; ’s minthogy másként nem élhettem az életet, újakat kerestem. ’S íme ifjúságunknak romlott sergében nem találhattam fel őket egyebütt, hanem Literatorink közt. ’S ez legyen Literatori pályámnak egész históriája.”²⁷ E visszatekintés fényt vet azokra a kezdeti lépésekre, melyeket Kölcsey megtett, mielőtt kora intézményes irodalmi nyilvánossága elé lépett volna. A számunkra hozzáférhető kiindulópont az a kezdetben még talán öntudatlan íráskényszer, mely belső kifejezésigényből és magányosságból táplálkozik. Maga magának közönsége ekkor. Ez az állapot azonban egy idő után nem elégti ki, családias, megértő közönséget és együtt munkálkodó literátor barátokat keres.

A legfontosabb lépés, melyet ebbe az irányba tesz, a széphalmi irodalmi vezérel kezdeményezett levelezés, mely ugyan csak 1808-tól vált valóra, de Kállay visszaemlékezése szerint Kölcsey már korábban szeretett volna kapcsolatba kerülni Kazinczyval.²⁸ Az első levélre az adott alkalmat, hogy Kölcsey néhány adattal hozzá tudott járulni ahhoz a vitához, mely Kresznerics Ferenc és Kazinczy között folyt Magyarország legrégebbi térképéről. Bár a levél terjedelmileg nagyobb része e tárgyval kapcsolatos, valódi célja mégis nyilvánvalóan az, hogy Kölcsey értő és megértő családias közönségre találjon Kazinczy személyében, és hogy tanítványául ajánlkozzon. Miután a debreceni diák megcsillantja figyelemreméltó tájékozottságát a régi térképekkel kapcsolatban, rátér a számára legfontosabbra: „örülök [...], – írja – hogy most legalább egy fontosnak látszó dologgal állhattam a T. Úr elébe, melyet másként cselekedni nem bátorkodtam volna. Örülök, [...] bár leg kissebb reménységem sincs hogy azt elérhessem, a’ mit némű nemüképenn célomnak tettem volt. Meg valloim ugyan is, hogy irigylem eggy olly ifjúnak sorsát, mint Vitéz volt, a’ ki eggy K-yt nyerhetett ifjúságábann vezérül.” Kölcsey azt is elmondja, hogy ha édesanyja nem halt volna meg, valószínűleg már korábban megismerhették volna egymást, mert anyai ágon rokoni kapcsolat fűzi őt Kazinczyhoz. A levél bevezetőjében úgy fordul a címzetthez, mint az „Orcziak, ’s Rádaiak” barátjához, azaz mint a beérkezett írók egyikéhez; azt a tényt pedig, hogy tudós észrevételeit nem a nyilvánossággal közli, azzal magyarázza, hogy fél kis tudósítását „az egészsz Magyar Tudósság elébe adni”, csak Kazinczynak meri megírni, mivel őt olyannak ismeri, ki „a’ nálánál sokkal kissebbet sem fogja ki

²⁶ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1808. aug. 9. *KazLev.* VI/19.

²⁷ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1813. szept. 25. *Élet és Literatúra*, 1827. 89. (A továbbiakban: *ÉLit.*)

²⁸ KÁLLAY Ferenc, i. m. 50.

nevetni, meg utálni”.²⁹ Kazinczy tehát az a személy, akitől mind feltételezett emberi tulajdonságai, mind Kölcseyhez fűződő rokoni kapcsolata révén remélhető, hogy vállalja a megértő családi nyilvánosság egy tagjának szerepét, ugyanakkor felkészültsége és irodalmi kapcsolatai révén idővel a befutott írók körén belülré vezetheti tanítványát.³⁰

Kölcsey jó tanítványnak, Kazinczy pedig figyelmes és áldozatkész mentornak bizonyul. Az előbbi rendszeresen küld verseket Széphalomra, melyeket aztán az onnan kapott kritikai megjegyzések szerint nemegyszer át is dolgoz.³¹ Tudományos felkészültségével többször elbűvöli mesterét, aki pedig szerteágazó levelezése révén sokféle eljuttatja tanítványa verseit és jó híret, alkalomadtán pedig beajánlja barátaihoz.³² Kölcseynek sokáig megfelel a nyilvánosságnak ez a családi formája, és nem használja ki az adódó lehetőségeket, hogy bekapcsolódjon a nyomtatott irodalom vérkeringésébe. Mikor 1810-ben pesti tartózkodása alkalmával Kazinczy arra biztatja, hogy barátaival együtt adjon ki kritikai lapot, még csak nem is reagál a felvetésre,³³ nem úgy mint a közszereplést ambicionáló Döbrentei teszi az Erdélyi Muzémmal. 1812-ben nem tesz eleget Kazinczy azon felkérésének sem, hogy vele és Szemerével együtt jelentesse meg szonettjeit, pedig a kérés igen meleg és biztató hangon szól: „Horváth Augustusban egy tíz lapnyi munkát ada-ki illy czím alatt: *Hat Sonet* [!] [...] Én ezt Dayka mellé akarnám tenni megtoldva a’ Kölcsey darabjaival, melyre nézve kérem Uram Öcsémet, dolgozza újra a’ mit a Publicumba kiadni akar, és küldje meg nekem Széphalomra minél előbb. Ne rettegjen miattok; sume superbiam quaesitam meritis, [él] az érdemeidnek kijáró büszkeséggel] ’s engedje nekem azt az örömet, hogy két kedves barátimmal együtt jelenhessek-meg.”³⁴ Kölcsey visszahúzódnását magyarázhatjuk azzal, hogy elégedetlen műveivel, hisz szonettjeit az 1832-es kötetébe sem veszi fel,³⁵ de fontos okként kell számon tartani saját önképét is. Úgy érzi, hogy testi- és lelkialkata következtében ő csak megértő, meleg, családi nyilvánosság előtt képes megszólalni: „Az én belsöm tüzzel teljes – írja 1814-ben Kazinczynak –, de külsöm, ezen nyomorult alkotmányu test, mindenre alkalmatlan. Szerfelett puha vagyok, s ezen rövidlátású szem, ezen többnyire zúgó fej azt teszi, hogy félve lépjek minden társaságba, hol nagyon ismeretes emberekre nem találhatok. Enélkül régen kerestem volna itt a vármegyében magamnak hivatalt, csakhogy munkátlan ne legyek.”³⁶ Bár itt Kölcsey visszahúzódnásának okait magyarázza, tisztán kihallatszik leveléből, hogy időközben megérett benne a nagyobb nyilvánosság elé lépés vá-

²⁹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1808. máj. 19. *KazLev.* V/455–457.

³⁰ Vö.: DÁVIDHÁZI Péter, *„Iszonyodám enmagam előtt”* (I). Egy írói Oidipusz-komplexum drámája. Holmi, 1995. márc. 351–353.

³¹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1809. jan. 31. *KÖM.* III/22.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1809. jún. 3. *KÖM.* III/30.

³² Kazinczy–Horvát Istvánhoz. Széphalom, 1809. dec. 31. *KazLev.* VII/185.; Kazinczy–Berzsenyi Dánielhez. Széphalom, 1810. jan. 1. *KazLev.* VII/190.; Kazinczy–Kis Jánoshoz. Széphalom, 1813. júl. 12. *KazLev.* X/484–485.

³³ Kazinczy–Kölcseyhez. H. n. 1810. márc. második fele. *KazLev.* VII/345.

³⁴ Kazinczy–Kölcseyhez. Ér-Semlyén. 1812. dec. 20. *KazLev.* X/200. Vö.: Kazinczy–Helinczy Mihálynak. Ér-Semlyén. 1812. dec. 20. *KazLev.* X/199.

³⁵ A következő szonettekről lehet szó: *Felelet Kazinczy első szonettjére, A dalos, A költő* (Két istenasszony...), *A sonetto*. Vö.: Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1809. máj. 9. *KazLev.* VI/363.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1809. jún. 3. *KazLev.* VI/402–403.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1811. dec. 6. *KazLev.* IX/179–180.

³⁶ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. *KÖM.* III/139–140.

gya, melyet félszegségből és igényességből még felszín alá szorít. Igaz, Kölcsey megyei szerepléséről beszél, de ez is a szűk baráti körnél tágabb nyilvánosság elé való lépést jelenti. Néhány hónappal korábban irodalmi téren meg is hozta az elhatározó döntést, hiszen verseket küldött Döbrenteinek a szerveződő Erdélyi Múzeum számára.

Jól dokumentálható az az élmény, mely jelentősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy Kölcsey rászánja magát a nagyközönség elé való lépésre. 1813. május 22-én, háromévi hallgatás után levélben felkeresi Szemere Pált, és megpróbálja feleleszteni az 1810-ben kötött barátságot. A péceli barát meleg sorokkal válaszol, beszámol nyomtatásban megjelent dalairól, és röviden összegzi a literaturáról vallott nézetét: „A tudosság, a poétáskodás nem hivatalunk; de passziónk mindenik, s e passzió egyike a legnemesebbeknek, s egyike azoknak, melyekkel, barátainknak, háznépünknek s idővel talán még hazánknak is használhatunk.”³⁷ Ez a levél saját eredményeinek számbavételére kényszeríti a válságot sejtető hallgatást éppen megtörő Kölcseyt. Mindannyian a legkülönbözőbb viszonyítási pontokhoz mérjük magunkat, de a leginkább elevenünkbe vágó összehasonlítás mégis mindig akkor adódik, ha egyívású, közel azonos törekvésű, azaz velünk jól összemérhető társunkról van szó. Szerencsés esetben egy ilyen társ sikere nagy húzóerőt jelenthet. Valószínűleg ilyen esetnek lehetünk tanúi, mikor Kölcsey válaszelevelét olvasva az egészséges rivalizálás hangjára leszünk figyelmesek: „Három egész éven keveset dolgozám. Te azalatt nyomtatott dalokkal gazdagítád litteraturánkat. Teljességében boldogságomnak, ha barátaim előtt eredményeimet kiönthetem, nem tagadom el, mégis mely szédítőnek érzem azt, midőn idegenek is együttérzéssel olvassák dolgozásaimat. Nem azért, hogy örömet adnám publikum elébe dalaimat (nem tevém azt a télen Kazinczynak kérésére is), de tisztellem azt, ki fényben jelenik meg többek előtt.”³⁸ Szemere levele felszabadítja Kölcseyt, aki láthatja, hogy saját generációja is beszélhet hivalkodás nélkül az irodalom távlatos céljairól. Azt a pillanatot véljük itt felfedezni, mikor megkezdődik Kölcseyben a családi közönség-modelltől a nyomtatott nyilvánosság felé való elmozdulás. Saját teljesítményével és képességeivel is számot vetve hivatkozik Kazinczy ajánlatának visszautasítására. Az „én is tehettem volna” gesztus ebben a pillanatban inspirálólag hat rá. Fontos tudni, hogy éppen az a barát ért el látványos sikert, akivel Kazinczy nemrég a következőképpen hasonlította össze őt: „Litteraturánkra nézve senkitől sem várok többet, mint Szemerétől és Kölcseytől. Uram Őcsém ifjabb és *elkészültebb*, több solida tanulása van, 's több poétai szikrát kapott.”³⁹ A látható eredmények összehasonlításában Szemerével szemben ugyan ő marad alul, de komoly siker Kazinczy ítélete és az, hogy nem süllyedt el falusi magányában. Ilyen lelkiállapotban kezd levelezésbe az Erdélyi Múzeum megindításán dolgozó Döbrenteivel.

A kapcsolat 1813 szeptemberében Szemere Pál közreműködésével jött létre. Ő kérte levélben Döbrenteit, hogy lépjen érintkezésbe a világban helyét nehezen találó Kölcseyvel, kiben egyaránt találhat barátra és munkatársra. Kölcseynek pedig azzal keltezte fel szimpátiáját Döbrentei iránt, hogy mint korábban, most is

³⁷ Szemere–Kölcseyhez. Pécel, 1813. jún. 14. *KölcsLev.* 19.

³⁸ Kölcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1813. jún. 25. *KÖM.* III/81.

³⁹ Kazinczy–Kölcseyhez. 1812. márc. 7. *KazLev.* IX/323.

megmutatta a tőle kapott leveleket, és valószínűleg biztatta a kapcsolatfelvételre.⁴⁰ Szerencsés pillanatban és kellő tapintattal avatkozott Szemere Kölcsey sorsába, mikor a nagy nyilvánosság elé való lépésre magát talán éppen rászánó barátját kapcsolatba hozta azzal a másikkal, aki induló lapja számára keresett munkatársakat.

Döbrentei megrendeli Kölcseytől a recenziót

Döbrentei és Kölcsey 1813 és 1817 közti levélváltását két Kölcsey levél kivételével⁴¹ csak az Élet és Literatúra 1827-es kötetében⁴² közöltek alapján ismerjük, mert mint Kölcsey említi, a levelek eredetije „minden jelek szerént, azon fiákerajtó-zsebben maradt, melynek gazdája bennünket [ti. Szemerét és Kölcseyt] a Dunapartról Rösslerig vitt, s a Rössler kapujától visszabocsáttatott”.⁴³ A veszteség azért igen fájó, mert az Élet és Literatúrában megjelent szöveg jelentősen megcsonkított leveleket tartalmaz. Szemere így számol be a publikáció előkészítéséről: „Sokat, igen sokat kitorölgettem a correspondentiából; de mindenütt azt kérdém: mi méltó hozzád; mi méltó a commissáriushoz s a magyar tudós-társaság candidátusához? A corpus delictit ime küldöm: hosszas s igen hosszas ítéletet várok felőle.”⁴⁴ A szerkesztő Döbrentei és a szerző Kölcsey egymáshoz való viszonyának felderítésekor fokozott óvatosságra int az a tény, hogy az Élet és Literatúra-beli levélközlés szerkesztésekor Kölcsey külön felhívja Szemere figyelmét arra, hogy a „levelezésekben néhány helyett alkudozások vagynak, hogy a Múzeum számára ezt vagy amaz dolgozzam. Éz sem mint litteratori tudósítás, sem mint karakterfestés nem tekintethetik. Talán jó lenne az ilyen helyeket ha nem egészen semmivé tenni is, de legalább megtriktítani és kurtítani.”⁴⁵

A levelezés ránkmaradt része szerint Döbrentei nem titkolja, hogy a baráton kívül a Múzeum lehetséges munkatársát is látja Kölcseyben: „A' Múzeum felől tudósítani fog ezen Híradás, mellyet itt küldök; ezen levélkém pedig arra kér, hogy igyekezetemet segítsed Te is elé, Munkák által. [...] Bár olly szerencsés lehetnék, hogy mingyárt Munkáid közül is küldenél.”⁴⁶ Kölcsey ezzel szemben hosszan bizonygatja, hogy számára csak a barát fontos: „én nem a' Literátort, nem a' Múzeum' Kiadóját keresem benned; [...] én lelket keresek, melly lángoljon mint az enyém, 's barátot, mint én Palimban [Szemere Pál] és Kállaimban bírok; kiket én inkább szeretek mint mindent itt körülem, 's kikhez én téged hasonlóul foglak szeretni, ha nyílt kebellem fogadsz engemet, a' Merengőt, a' Gyermekeket.” Ugyan-

⁴⁰ Döbrentei–Kölcseyhez. Andrásfalva, 1813. szept. 2. *Kölcsev.* 21.; Kölcsey–Döbrenteihez. Pest, 1813. szept. 2. *KÖM.* III/84–85.; Kölcsey–Kazinczyhoz, 1813. szept. 15. *KÖM.* III/88.; Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1813. szept. 25. *Kölcsev.* 24.; SZAUDER József, *A magyar romantika kezdeteiről* (Vázlat). In *Uő., A romantika útján.* Tanulmányok. Bp., 1960. 28.; CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelvi és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában.* Bp., 1990. 228–231.; TAXNER-TÓTH, *Kölcsey és a magyar világ, i. m.* 80.

⁴¹ Kölcsey–Döbrenteihez. Pest, 1813. szept. 2. *KÖM.* III/84–85.; Kölcsey–Döbrenteihez. Lasztóc, 1817. jun. 29. *KÖM.* III/267.

⁴² DÖBRENTEI Gábor és KÖLCSEY Ferencz, *Leveleikből.* ÉLit 1827. 87–134.

⁴³ Kölcsey–Szemeréhez. Cseke, 1827. márc. 26. *KÖM.* III/332. Vö.: Szemere–Kölcseyhez. 1827. febr. 16. *SzemereP.* III/225.

⁴⁴ Szemere–Kölcseyhez. Pest, 1826. dec. 20. *SzemereP.* III/224.

⁴⁵ Kölcsey–Szemeréhez. Pécel, 1826. dec. 21. *KÖM.* III/324.

⁴⁶ Döbrentei–Kölcseyhez. Andrásfalva, 1813. szept. 2. ÉLit 1827. 87.

akkor már minden húzodozás nélkül, nem kevés öntudatról is bizonyosságot téve elküldi akkori verseinek jó részét,⁴⁷ de a kísérszövegben a kívülrekedtek megvetésével beszél arról a közönségről, mely elé éppen kiállni készül; így igyekezve előre elhárítani művei fogadtatásának esetleges kudarcát: „Teljesítem kívánságodat; 's küldök verseket. Keveset küldök, mert kevés van. Öt évvel az előtt írtam gyakran; de akkori dolgozásaimat tűznek adám: most ritkán írok. Barátim örömmel fogadják soraimat; de a' *profanum volgus*, – tapasztalásból tudom, hogy az én dolgozásaim az előtt nem fognak kedvesek lenni. Azonban én a' Publicumnak bálványozója soha sem lennék”.⁴⁸ Ez az egyazon levélből származó két részlet jól mutatja Kölcsey publikáláshoz való viszonyának átmeneti jellegét. Megteszi a nagyközönség felé a döntő lépést, elküldi verseit, méghozzá olyan fejtegetés kíséretében, mely jól mutatja a kezdő szerző kételyeit, és nagyon emlékeztet a pályakezdő mentegetőzésére, aki szerkesztőjének azt magyarázza, miért nincs még referenciaként felmutatható nyomtatásban megjelent műve. Önreflexiója ugyanakkor arra mutat, hogy még nem tudatosodott benne a családi nyilvánosságból való kilépés ténye.

Döbrentei kritikával vegyes elismeréssel fogadja a küldeményt,⁴⁹ és az Erdélyi Muzéumban összesen csak három verset jelentet meg.⁵⁰ A fő kifogás a homályosság.⁵¹ Kölcsey, ki érti, mit hibáztat barátja, nem hajlandó világosabbá tenni költeményeit, mert a kifogásolt homályosságnak érdemi jelentőséget tulajdonít.⁵² Szerző és szerkesztő további együttműködéséről a publikált levélrészletek alapján az állapítható meg, hogy Döbrentei a verseken kívül biográfia- és szomorújátékírást kéri Kölcseyt, aki felajánlja neki, hogy a korábban németül írott Aspásia-életrajzt magyarul átdolgozza, viszont lehetetlennek tartja, hogy drámát írjon,⁵³ de a munkakapcsolattól nem zárkózik el: „Hogy Muzéumodba munkákat küldjek, most hirtelen nem tehetem. Írásaim közt nem találok a' mit küldhetnék; 's Jegyzeteim némelly megholt Íróinkról nagyon rövidék és csonkák. Biographiákat talán írhatnék?”⁵⁴ Döbrentei kap ezen a meglehetősen gyenge együttműködési szándékon, és postafordultával határozott megrendeléssel áll elő: „köszönöm, hogy ajánlod magadat a' munkálkodásra. Ird le tehát, kérlek Csokonai' életét; te ehhez

⁴⁷ Vö.: „H ö l g y e m h e z. Akkor is, ha nap hunytával...

K i v á n s á g. Boldog a' kit szent berek'...

A z Í v ó. Éloiszek repkényt fonának...

A' P h a n t a s i á h o z. Borítsd el édes álmaiddal...

A' K e d v e s n e k s í r j a. Ki sírja ez?

A' H o l d h o z. Istenasszony, felhód'...

C s ü g g e d é s. Génus száll az Énekes' keblébe...

A' K ö l t ő. Tiszták, miként Arethusának...

S a p p h o' d a l a. Boldog ember, mint...

A' J e g y v á l t o. Vedd e' gyűrűt..."

Döbrentei-Kölcseyhez. Kolozsvár, 1813. oct. 11. ÉLit 1827. 91.

⁴⁸ Kölcsey-Döbrenteihez. Álmosd, 1813. szept. 25. ÉLit 1827. 88., 89.

⁴⁹ Döbrentei-Kölcseyhez. Kolozsvár, 1813. okt. 11. ÉLit 1827. 90–92.

⁵⁰ A' *Kedvesnek Sírja*. Első füzet 113.; *Kívánság*. Negyedik füzet, 45.; A' *Phantasiához*. Ötödik füzet, 141–142.

⁵¹ Döbrentei-Kölcseyhez. Kolozsvár, 1813. nov. 9. ÉLit 1827. 95.

⁵² Kölcsey-Szemeréhez. Álmosd, 1814. jan. 22. KÖM. III/126–127.; Kölcsey-Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. KÖM. III/170–171.

⁵³ Kölcsey-Döbrenteihez. Álmosd, 1814. febr. 18. ÉLit 1827. 107.; Döbrentei-Kölcseyhez. Kolozsvár, 1814. febr. 25. ÉLit 1827. 109–110.; Kölcsey-Döbrenteihez. Álmosd, 1814. márc. 22. ÉLit 1827. 111–113.

⁵⁴ Kölcsey-Döbrenteihez. Álmosd, 1814. febr. 18. ÉLit 1827. 107.

Debreczenben könnyen juthatsz. Recenseáld minden munkájit. Tedd Ódái' Recenziója elébe az Óda' Theoriáját; Dorottyája elébe pedig a' Furcsa Vitézi Versezetét; 's mutasd meg, mi hibáji vagynak? 's mit tett? Erre rég kértem Kazinczyt is; de mindenkor elhallgatott. Palinak pedig, kérlek, írd meg; dolgozza ki Rádayét; ő Péczelen kaphat ezekre datumokat."⁵⁵ Döbrentei tehát ekkor mond le végleg arról, hogy Kazinczytól megkapja az ígért életrajzokat, melyeket most másokkal próbál megírni. Kölcsey megbízása Kazinczyétől eltérően nemcsak életrajzírásra szól, hanem kibővül Csokonai műveinek recenzeálásával, amit az tett időszerűvé, hogy 1813-ban Bécsben Márton József négy kötetben kiadta *Csokonai Vitéz Mihály poétai munkáit*.

A megbízás és megírás közti időszak

Önéletrajzi levelében Kölcsey a Csokonai-recenzió keletkezéstörténetét a következőképpen foglalja össze: „Engem 1813-ban még Álmosdon laktomban szollított meg Döbrentei, s kért esztétiko-kritikai értekezést Csokonairól. Küldtem neki verseket; de azokat ő nem érté, 1814-ben Tolcsváról eljöttem után írtam Csokonai recenzióját; de ő addig kívánt abban változtatásokat, addig késett kiadásával, hogy a Tud[ományos]. Gyűjt[emény]. indulásba jött, s én felszollíttatva odaadám Csokonait, s készítém hozzá Kis recenzióját. Csokonai recenziója, mint előbb az Antimondolat nekem sok ellenséget szerze."⁵⁶ Ez a visszaemlékezés helyenként félrevezető, mert azt sugallja, hogy a Csokonai-recenzióra való felkérés 1813-ban történt, és hogy Kölcsey csak e felkérés kézhezvétele után küldött verseket mintegy azért, hogy a Muzéum szerkesztője a bírálattal elkészültéig is rendelkezhesen tőle valamivel. Adataink tanúsága szerint azonban Kölcsey már Döbrenteihez intézett második, 1813. szeptember 25-én kelt levelében küld verseket,⁵⁷ Döbrentei pedig csak az 1814. február 5-i levelében kéri meg barátját a bírálattal elkészítésére, és fogalmazása nem enged arra következtetni, hogy egy korábbi kérés megújításáról lenne szó. Kölcsey beszámolója a megírás időpontjáról és a publikálás körülményeiről – mint látni fogjuk – összevág egyéb forrásaikkal.

Mozgalmas, válságokban és sikerekben egyaránt gazdag éve volt Kölcseynek az 1814-es esztendő.⁵⁸ Az év első fele, melyben Döbrentei recenzióírással szóló felkérése megérkezett, a válságok jegyében telt. Erre mutatnak leveleiben elmondott panaszai és sorozatos, meg nem magyarázott, váratlan döntései. Jól jellemzi ezt az időszakot a Döbrentei buzdító soraira adott keserű válasza: „Ohajtod: bár lelkemet szárnyra indíthatnák rendeid. Megtompultam, édes barátom; most inkább mint valaha, érzem azt."⁵⁹ Nehezen megmagyarázható elhatározásai utazásaival kapcsolatosak. Január első felét kollégiumi barátjával, Kállay Ferencsel még jó hangulatban tölti, és tervezi, hogy a hónap közepén vele együtt Bécsbe látogat.

⁵⁵ Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1814. febr. 25. ÉLit 1827. 109–110.

⁵⁶ Kölcsey–Szemeréhez, Pozsony, 1833. márc. 20. *Kölcsev.* 144.

⁵⁷ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1813. szept. 25. ÉLit 1827. 89. Döbrentei postafordultával nyugtazza a verseket; Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1813. okt. 11. ÉLit 1827. 91–92.

⁵⁸ Kölcsey ezen korszakát részletesen tárgyalja Kerényi Ferenc. KÖLCSEY Ferenc, „*Mi az élet tűzfolyása?*” (Kilenc vers). Bemutatja KERÉNYI Ferenc. 1981. 39–52.

⁵⁹ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. febr. 18. ÉLit 1827. 107. L. még: Kölcsey–Kállay Ferenchez. Álmosd, 1814. márc. 7. KÖM, III/135–136.; Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. márc. 22. ÉLit 1827. 111.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. KÖM. III/139–142.

12-én ilyen értelemben ír Kazinczynak,⁶⁰ de tíz nap múlva Szemere Pálnak már arról számol be, hogy Kállay 19-én útnak indult, neki azonban halálos gyötrelmére Álmosdon kellett maradnia.⁶¹ Kazinczyval folytatott levelezéséből az is kiderül, hogy ez idő tájt visszautasította Draveczkiné⁶² Bécsbe szóló invitálását. Nem világos, hogy az eredeti tervek szerint ezen meghívás segítségével utazott volna-e Bécsbe, vagy attól teljesen függetlenül. Kazinczy levelezéséből annyi mindenesetre kiderül, hogy Draveczkiné február 20-án már Bécset megjárva Debrecenben tartózkodott, így kézenfekvő a feltételezés, hogy ő is Kállayval közel egy időben indulhatott.⁶³ A megértő barát személyes jelenlétének hiányát több levelében panaszolja Kölcsey,⁶⁴ majd áprilisban újra felvetődik, hogy Szent György nap táján lehetőség nyílik a bécsi utazásra. Nagy várakozással tekint a barátjával való találkozás elé, s reméli, hogy a debreceni időket is felülmúló tartalmas együttlétben lesz részük.⁶⁵ Bár májusban rövid időre Pozsonyba látogat, a Bécset célbavevő utazásra – családi és anyagi okok miatt – csak egy jó hónap múlva kerül sor.⁶⁶ Június elején végre Pozsonyban van, ahonnan a tervek szerint Kállayhoz menne tovább, azonban újabb váratlan és megindokolatlan döntés következtében a június 20-i sokat sejtető, drámai hangú levelében arról értesíti barátját, hogy a következő nap Pest és/vagy Pécel érintésével Álmosdnak veszi útját. Elhatározása komolyságát mutatja, hogy postáját is oda kéri.⁶⁷ Végül azonban ezen szándéka mellett sem tart ki, mivel anélkül, hogy hazamenne, a nyarat és az ősz elejét Szemere Pálékkal Pécelen tölti.⁶⁸ Bár július 12-i levelében nagyon határozott formában újra felmerül a pozsonyi és bécsi utazás terve, a Kállayval való találkozás a források alapján nem tisztázható okok miatt mégis elmarad.⁶⁹ Ez az idő, mint önéletrajzi levelében írja, egyrészt „a költésnek vala szentelve” másrészt „ettől kezdődik filológiai mélyebb ismerete”,⁷⁰ ugyanis a *Felelet a' Mondolatra* megírásához Szemerevel együtt alapos nyelvészeti és stilisztikai tanulmányokat folytatott.⁷¹ Az alkotószellemű baráti légkör, a megszületett versek és a tudományos bűvárkodásban való elmerülés következménye lehet az, hogy Kölcsey lelkiállapota a péceli tartózkodás során kimozdul a mélypontról, és decemberre kivételes kiegyensúlyozottságot ér majd el.

⁶⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. jan. 12. KÖM. III/120.

⁶¹ Kölcsey–Szemere Pálhoz. Álmosd, 1814. jan. 22. KÖM. III/125. L. még: Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. jan. 22. KÖM. III/123.

⁶² Feltehetően Draveczki Jánosné, született Bydeskúty Júlia, vő.: *KazLev.* XI/531.

⁶³ Kazinczy–Kölcseyhez. Széphalom, 1814. márc. 16. *KazLev.* XI/278.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. *KazLev.* XI/309.; Kazinczy–Kölcseyhez. Széphalom, 1814. ápr. 9. *KazLev.* XI/332. TAXNER-TÓTH Ernő valószínűleg azért tette Draveczkiné meghívását tévesen márciusra (*Kölcsey és a magyar világ, i. m.* 83.) mert Kazinczy a márc. 16-i levelében beszél Kölcseynek az elmulasztott utazási lehetőségéről. Elkerülte azonban Taxner-Tóth figyelmét, hogy Kazinczy ebben a levélben egy Draveczkinével folytatott február 20. körüli beszélgetésre hivatkozik (*KazLev.* XI/278.).

⁶⁴ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. márc. 22. ÉLit 1827. 111. Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. KÖM. III/140.

⁶⁵ Kölcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. ápr. 11. *KölcLev.* 44.

⁶⁶ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. máj. 28–31. *KazLev.* XI/390–392.; CSORBA Sándor, *Kölcsey Ferenc gazdasági irataiból*. Fehérgyarmat, 1991. 39–41.

⁶⁷ Kölcsey–Kállaynak. Pozsony, 1814. jún. 20. *KölcLev.* 45.

⁶⁸ Vitkovics Mihály–Kazinczyhoz. Pest, 1814. szept. 6. *KazLev.* XII/78.; Kölcsey–Szemerehez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcLev.* 143–144.

⁶⁹ Kölcsey–Kállayhoz. Pécel, 1814. júl. 12. *KölcLev.* 46.

⁷⁰ Kölcsey–Szemerehez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcLev.* 143.

⁷¹ Vő.: Kölcsey–Helmeczy Mihályhoz. Pécel, 1814. júl. 23. és aug. 1. KÖM. III/152–153.

Szeptember vége, október és november eleje Szemere és Kazinczy társaságában telik, Lasztócon, Széphalmon és Tolcsván, illetve ezek környékén. Ebben a másfél hónapban jó alkalom adódott arra, hogy a Pécelről jött két barát Kazinczy társaságában folytassa megkezdett filológiai stúdiumait. A széphalmi mester levelezésében több helyen található utalás a közös munkára: „Szemere und Kőlcsey waren einige Tagen bey mir, und wir haben recht viel gearbeitet“ [Szemere és Kőlcsey néhány napot nálam töltöttek, és igen sokat dolgoztunk],⁷² írja a hónap elején, majd egy néhány héttel későbbi levélben pontosabban elmondja, min is dolgoztak: „Most Szemere Pál, Kőlcsey Ferencz és én a’ legjobb Íróknak tartott Prozaistákat ’s Poetákat olvassuk, hogy megmutassuk, hogy egygy Író sincs, a’ ki ne neologizáljon”,⁷³ 1815 tavaszán pedig úgy emlékezik vissza, hogy Kőlcsey három hetet töltött nála.⁷⁴ Valószínű tehát, hogy a hónap elején (7-e előtt) Kőlcsey Szemerevel együtt töltött néhány napot Széphalmon, majd némi megszakítás után hazamosabb ideig együtt dolgozott Kazinczyval. A szűkszavú tájékoztatásból nem lehet tudni, hogy a munka pontosan hol, és milyen körülmények között zajlott, de Lasztóc és Széphalom közelsége miatt valószínűsíthető, hogy a három barát szoros kapcsolatot tartott fenn egymással. Az is feltételezhető, hogy Kőlcsey hosszabb időt töltött egyedül Kazinczy társaságában.⁷⁵

A Szemere házaspár és Kőlcsey valószínűleg november 10-én indult Lasztócról Szemere né testvéréhez Beregsurányba,⁷⁶ ahonnan Kőlcsey immáron egyedül ment tovább Csekébe. Ez utóbbi utazásnak nem tudni a pontos dátumát, csak azt, hogy november 17-e előtt Kőlcsey már megérkezett leendő lakhelyére, mert ezen a napon Szemereék onnan kaptak tőle levelet.⁷⁷ A két jó barát úgy tervezte, hogy hamarosan találkoznak Surányban, és együtt utaznak Álmosdra, honnan, Kőlcsey elvégezvén három testvérel az öröklött birtok megosztását, Lasztócon keresztül újra Pécelre mennek, hogy folytassák filológiai stúdiumukat, melynek keretében közösen egy rendszeres nyelvtant akartak összeállítani.⁷⁸ Kőlcsey valóban Surány érintésével indult Álmosdra, hová azonban egyedül érkezett feltehetően november 30-án.⁷⁹ A péceli út tervét azonban nem ejtette el, mert iratainak és ruháinak egy részét a megkezdett közös munka közeli folytatásának reményében Szemere néél hagyta. December elején még egyszor megjárta Csekét, honnan valószínűleg

⁷² Kazinczy–Rumy Károly Györgyhöz. Széphalom, 1814. okt. 7. *KazLev.* XII/119.

⁷³ Kazinczy–Kis Jánoshoz. Széphalom, 1814. okt. 23. *KazLev.* XII/139.

⁷⁴ Kazinczy–Buczy Emilhez. Széphalom, 1815. márc. 3. *KazLev.* XII/432. L. még: Kőlcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. dec. 17. *KÖM.* III/160.; Kőlcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. *KazLev.* XII/273.

⁷⁵ Kőlcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. dec. 17. *KÖM.* III/160. Vö.: TAXNER-TÓTH Ernő, *Kőlcsey és a magyar világ*, i. m. 95.

⁷⁶ Kazinczy–Helmeczy Mihályhoz. Széphalom, 1814. nov. 9. *KazLev.* XII/159.

⁷⁷ Szemere–Kőlcseyhez. Surány, 1814. nov. 17. *SzemereP.* III/188–189. Az idézett kiadás ezt a levelet tévesen nov. 7-i dátummal közli. A kéziraton egyértelműen 17-e áll. Vö.: *Szemere-tár* 4. köt. 120.; és L. KOZMA Borbála–LADÁNYI Sándor, *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa*. 1850 előtti kéziratok. Bp., 1982. 132. Ez a katalógus hibás dátummal, de jó kronológiai besorolással veszi fel a levelet.

⁷⁸ Szemere–Kazinczyhoz. Lasztóc, 1814. nov. 7. *KazLev.* XII/158.; Kazinczy–Helmeczy Mihályhoz. Széphalom, 1814. nov. 9. *KazLev.* XII/159.; Kazinczy–Helmeczy Mihályhoz. Széphalom, 1814. nov. 13. *KazLev.* XII/177. Szemere itt hivatkozott levelében csupán az áll, hogy Szemere csak Csekébe viszi Kőlcseyt, aki Álmosdról maga megy Surányba, Kazinczy pedig arról ad hírt, hogy Álmosdot is együtt járják meg. Az a tény, hogy Kőlcsey a dec. 2-i levelében kiemeli, hogy „Tegnap előtt érkeztem, de Pali nélkül, ki Surányban maradt”, (Kőlcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 2. *KÖM.* III/153.) azt mutatja, hogy valóban lehetett olyan terv, miszerint együtt mentek volna Álmosdra.

⁷⁹ Kőlcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 2. *KazLev.* XII/214.

5-én indult vissza Álmosdra, ahol 22-éig sikerült megkötni testvéreivel a vagyongosztsági egyezséget,⁸⁰ így 30-án és január 1-jén már csak a hivatalos dokumentumokat kellett kiállítani.⁸¹ A barátaival töltött inspiráló együttlét jótéteményeként kiegyensúlyozott lelkiállapotban, az alkotói lendület fenntarthatóságának reményével érkezett a hosszú távollét után Álmosdra. Az év eleji rendszeres panaszok helyett december 2-án nyugodt derű cseng ki Kazinczyhoz írott soraiból: „vidám és gond nélkül vagyok, mint az aranykor énekesei”,⁸² majd két nap múlva ezt megerősíti: „Útaimban fejem annyira kitisztult, hogy aki másként sentimentál journált fogtam volna írni, most vidám csenddel lépek Uram Bátyám felé s készülnök tudományos tárgyokról szólni.”⁸³

A megírást közvetlenül megelőző időszak lelkiállapotának összetevői

Az osztozkodás eredménye jelentős fordulatot hoz Kölcsey életébe és hangulatába: eldől ugyanis, hogy Cseke lesz lakhelye, tisztázódik saját, valamint testvérei szerény anyagi helyzete, és az is, hogy milyen felelősség nehezedik rá árva öccsei sorsával kapcsolatban.⁸⁴ Álmosdot mindig provinciálisnak tartotta, bár volt ott meghitt baráti társasága, mely éppen ekkorra esett szét. A régi környezetből való kiszakadás és az ismeretlen újba való beilleszkedés mégis olyan további nehézséget jelent számára, melyre tizenhét év múltán is mint jelentős megrázkódtatásra emlékezik vissza: „Tolcsvát elhagyván, s testvéreimmel megosztóván, Ádámmal együtt Csekén telepedtem le; s az ottani különszakadás mindentől, aki engem ért-hetett volna, közel vitt a süllyedéshez.”⁸⁵ Ezen süllyedéstől való félelem rávetül 1814 végi leveleire, melyek meglehetősen összetett lelki pillanatképet villantanak fel.

(a) Hagyja magát sodortatni a sors által

Kállayhoz küldött soraiban újra feltűnik a tavasszal Kazinczyval folytatott levélváltásának egyik eddig nem említett fontos motívuma, az ugyanis, hogy dolgai alakulásának menetét a sorsra bízta. Az áprilisi, májusi levelek tanúsága szerint ezt a magatartást fájdalmas, letargiába hajló hangulat kíséri: „Egy szép lyány azt mondá a múlt télen, hogy plánumokat előre készíteni nem jó, s hogy szoktassa magát a szív mindent úgy fogadni, mint az a sorstól nyújtatik. Ezt teszem darab idő óta, de fáj nekem, ha így kell lassankint inkább-inkább eltompulni.”⁸⁶ A Szemerével és majd Kazinczyval töltött inspiráló együttlét e magatartás szempontjából is érezteti hatását, mert a korábbiaktól eltérően decemberben a sorsra való ráhagyatkozást a sztoikus nyugalom fenntartásának szándéka kíséri: „Mi fog ezután velem történni, bízom a sorsra, melynek keze súlyosan áll felettünk, s bár nyomjon, bár üldözzön, de csüggedni, hidd el, nem fogok.”⁸⁷

⁸⁰ Kölcsey-Szemeréhez. Álmosd, 1814. dec. 17. KÖM. III/161-162.

⁸¹ Kölcsey-Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. KÖM. III/164.; CSORBA, i. m. 42-58.

⁸² Kölcsey-Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 2. KÖM. III/145.

⁸³ Kölcsey-Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 4. KÖM. III/154.

⁸⁴ Kölcsey-Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. KÖM. III/164-165.

⁸⁵ Kölcsey-Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 144.

⁸⁶ Kölcsey-Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. KÖM. III/140. Vö. még: Kölcsey-Kazinczyhoz. 1814. máj. 31. KÖM. III/145.

⁸⁷ Kölcsey-Kállayhoz. Álmosd, 1814. dec. 17. KÖM. III/160. Vö.: Kölcsey-Kállayhoz. Pécel, 1814. júl. 12. *KölcsLev.* 47. Az 1814. márc. 10-re és a jún. 28-ára datált *Élet*, ill. *Küzdés* c. versek fontos adalékkokkal szolgálnak a tárgyalt magatartáshoz.

Ha azon döntéseire figyelünk, melyeket életútja alakításának érdekében hoz, úgy tűnik, mintha szó szerint megtartaná a Kállayhoz írottakat: hagyja magát sodortatni az eseményektől, nem téve elhatározó lépést a számára oly fontos és jótékony hatást ígérő péceli út érdekében. Szemeréhez december 17-én Pécelre⁸⁸ írott soraiban csak felveti annak lehetőségét, hogy a tervezett közös munkálkodás nem jöhet létre: „Mikor foglak ismét látni, nem tudom, ha látom hogy ezúttal indulásom feléd elmarad, egy másik levélben kérem foglak, hogy ládám ruháimmal küld ide, mindaddig míg erről más ízben nem írok, tartsd azokat magadnál.”⁸⁹ Mikor öt nappal később megtudja, hogy Szemere majd csak januárban megy haza,⁹⁰ nem ír neki, hanem Kazinczyt kéri, tudassa barátjával, hogy a péceli út anyagi okok miatt a télen nem valósulhat meg, és hozzáteszi, mihelyt írásait és könyveit visszakapja, folytatja a tervbevetett munkát „olgy csenddel, és komolysággal mint a' széphalmi vagy péczeli író asztal mellett, csak hogy talán kevesebb lélekkel, mert a' lelket ébresztők távolabb fognak lenni”.⁹¹ A Széphalmon át küldött üzenet azonban sem nem elég egyértelmű, sem nem elég határozott: az iratok visszakérését csak indirekt módon tartalmazza, az utazás elhalasztása pedig csupán a tételre vonatkozik. Mindezt akkor intézi így Kölcsey, amikor könnyen kiszámítható lehetett számára, hogy Szemere, ki boldogan látta volna őt Pécelen, határozott kérés nélkül nem szívesen küldi el a holmiját, éppen azért, hogy így is eredeti szándéka megvalósítására készítse ingadozni látszó barátját. Igazi eltökéltség esetén tehát egyértelműbb üzenetre lett volna szükség; ilyen levélváltásnak azonban nincs nyoma a péceliek hazaindulása előtt. Szemere viselkedése könnyen megfejtethető: hallgat, nehogy Kölcseynek éppen ő adjon alkalmat a holmik visszakérésére, melyeket annak ellenére visz magával Pécelre, hogy mint Kazinczynek panaszkodók, kocsija nagyon fel volt pakolva, és így a sáros úton csak nehezen haladhatott. E viselkedés szándékosságát azáltal is igazolva látjuk, hogy Szemere hazaérkezése utáni első dolgai közé tartozott, hogy Kölcseyt „filológiai jegyzeteikkel” kapcsolatos szándéka felől faggassa.⁹² (A kérdéses holmik majd csak nyáron kerülnek vissza gazdájukhoz.⁹³)

Nehéz döntést próbál halogatni Kölcsey, amikor hagyja magát sodortatni az események által. Számára ugyanis úgy tűnik, hogy életpályája forog kockán: gazda lesz vagy literátor. A tudatos választást nagyban nehezíthette, hogy komoly kétségei voltak mind a két pályával szemben; az íróival annak ellenére, hogy nem is olyan régen szánta rá magát, hogy műveivel kilépjen a nagyközönség elé.

(b) *Gazdálkodói életmód, literátori pálya*

A gazdálkodás felé szorítja az osztozkodás következtében előállott anyagi és erkölcsi helyzete, melyet Kazinczynek így vázol: „Én Szathmár vmegyey jószágunkba megyek s gazda leszek, s ezt azért, mert különben azon jószág pusztulásra

⁸⁸ Szemere–Kazinczyhoz. Pécel, 1815. febr. 14. *KazLev.* XII/392. Ebben a levélben két Pécelre érkezett Kölcseytől kapott levelet nyugtáz Szemere. Az egyik az 1814. dec. 17-i, a másik az a korábbi általunk nem ismert lehet, melynek feladásáról Kölcsey ezen dec. 17-i levélben számol be: „Csekéből, Surányt elhagyván, Álmosdra, innen vissza Csekébe mentem még egyszer s neked visszajövet egy levelet tettem fel a semjényi postán, melyet eddig talán vettél Pécelen.” Kölcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1814. dec. 17. *KÖM.* III/162.

⁸⁹ Kölcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1814. dec. 17. *KÖM.* III/162.

⁹⁰ Kazinczy–Kölcseyhez. Széphalom, 1814. dec. 10. *KazLev.* XII/253.

⁹¹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. *KazLev.* XII/273.

⁹² Szemere–Kazinczyhoz. Pécel, 1815. febr. 14. *KazLev.* XII/391–392.

⁹³ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. júl. 5. *KölcLev.* 61.

jut, s kisebb testvéreim szenvedni fognának.”⁹⁴ Kállaynak, talán mert az osztózkodás akkor még nem ért véget, homályosabban fogalmaz: „Nem írom neked, hogy az osztályban mint érzem magam, s mint érzem abban, ha látom, hogy itt a *gleba* [rög, termőföld] mellett kell maradnom, ha életem legfőbb javát, a függetlenséget, a lehető polgári szabadságot elérni akarom.”⁹⁵ Mindkét levélnek hangsúlyos és keserű üzenete az, hogy a gazdálkodó életmód megszakítja kapcsolatát azokkal az emberekkel, kik szellemileg és lelkileg inspirálhatnák őt. Túl ezen, maga a gazdálkodás sem tűnik számára vonzónak, mert úgy látja, lelki alkatának nem felel meg az a fajta életmód és az ahhoz szükséges mentalitás. Szemere irodalmi munkássága iránt érdeklődő levelére, gondtalanabb helyzetben lévő barátja kérdésére, melyet tapintatlannak érezhetett, némi szemrehányással így válaszol: „Mikor az ember egész nap szántóföldeket osztott négy részre, s Goethe helyett az Inventáriumot, s Poussinnak keze helyt a Geometria által készült tarka rajzolatot nézegette, valóban nem bővülködik szent ideákkal, melyek az én Szemerét megkapják, s szívébe tüzet, s szemébe könnycseppet adjanak.” A levél vége felé pedig határozott értékítélet keretében állítja szembe saját lelki alkatát a gazdálkodásból fakadó beállítottsággal: „Ki nem tud kalkulálni? ki nem tudja összevetni a kárt és a hasznot? De örülök sorsomnak, hogy ez a tudomány nekem mégis kisebb grádusban adatott, mint amaz nagyobb, melyet megtanulni sohasem lehet: érezni és szépen érezni.”⁹⁶

A literátori pályával kapcsolatos rendkívül összetett és ellentmondásos érzéseit jól mutatja a Kazinczy költői hajlamokat sejtető kislíával kapcsolatos megjegyzése: „Ha néki [Kazinczy Emil] az istenség poétai talentumot adott, legyen az neki kevesebb terhére egykor mint sokaknak másoknak, s azok közt nekem. Mert ha kevesebb terhére lesz is, még is bizony terhére fog lenni, s ezért szeretném én a gyermekeket nevelés által ugyan a szép mesterségek felé vonni, hogy idegenek a gratiától ne legyenek, de a poétai zabolátlan lelket szoros határok közé szorítani bennük. Szened az ember eleget kívülről, miért szenvedjen annyit belülről is?”⁹⁷ Kölcsey vallja magáról, hogy poétai lélekkel bír, és ezzel hozza összefüggésbe mind kínos szenvedéseinek, mind saját értékeinek jelentős részét. Szemben a „pénzkereső lélek”-kel, mely „minden forma alatt alacsonykodásba veszi el magát”,⁹⁸ méltósággal és sorsa iránti hálával hivatkozik saját lelkialkatára: „Nincs boldogság, csak az érző szívnek, s annak még sírni is boldogság, s egy ily szív csak akkor békétlen magával, ha tompább leszen mintsem érezhessen fájdalmat s örömet.”⁹⁹ Összhangban ezzel számos levelében jellemzi magát úgy, mint kinek „a Génusz határtalan lángoló szívet [...] nyujtott”,¹⁰⁰ illetve kinek belsője „tűzzel teljes”.¹⁰¹ Az a fajta szenvedés, mely ezen lelkialkat, ezen érzékenység következménye, e korszakbeli költészetének is fontos motívuma. Példaként az *Édes kinnra* valamint a *Laurához* következő két sorára utalok: „Szenvedünk, s bár nyúgodal-

⁹⁴ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. KÖM. III/165.

⁹⁵ Kölcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. dec. 17. KÖM. III/161.

⁹⁶ Kölcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1814. dec. 17. KÖM. III/161–163. Lásd még: Kölcsey–Kazinczyhoz. 1811. dec. 23. KÖM III/47–48.

⁹⁷ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. okt. 16. *KazLev.* XIII/223.

⁹⁸ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1816. máj. 11. KÖM. III/241.

⁹⁹ Kölcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1814. márc. 3. KÖM. III/131. Vö.: Kölcsey–Kállayhoz. Nagy-Károli, 1815. máj. 30. *KölcLev.* 53.

¹⁰⁰ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1813. nov. 15. *ÉLit* 1827. 95.

¹⁰¹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. KÖM. III/139.

mat kérek, / Vértő bűnkat mégis ölelem." Kölcsey válságos, depressziós korszakainak hátterében azonban nem ez a fajta szenvedés áll, hanem az a tompaságból eredő másik, melyre a Szemeréhez írottakban utal, és mely vissza-visszatérő szólama a tizes évek közepén kelt leveleinek.

(c) *Tompultság*

Kállaynak, ki az együttlétük alatt megkezdett munka¹⁰² befejezésére biztatja, a következő képet festi önmagáról: „Az én állapotom olyan, mint ki a forróság miatt eltompúlt; elaludt bennem a géniusz, s talán sok időre, s minden csak úgy illet meg, mint a fél álomban hallott szót. Ne vess édesem, mert lakolok, hogy a poétai lelket tíz évvel ezelőtt nem fojtottam el.”¹⁰³ Néhány héttel később Döbrenteinek hasonlóan vázolja immáron nem először saját lelkiállapotát: „Rest vagyok; s csaknem alkalmatlan. Ezen buta, tompító magány kedvező lehetne valamely kompilátornak; de a poéta inkább sorvad itt, mint bárhol; neki fénylő társalkodás nem kedves, de egyetértő, öszvehangzó szívet esdeklík szüntelen, s ha ezen kincs tőle megtagadtatik, lehet ugyan ő világ önmagának, mint Mathisson mondja, de sivatag és borzasztó.”¹⁰⁴ Pozsonyba indulása előtt Kazinczynak is részletesen fejtegeti hangulatát, melyben az érzéketlenségnek újra fontos szerep jut: „ez az *epicurusí cinizmus vagy cinikus epikurizmus*, mely a kényt és fájdalmat, a jelenlétet és jövődőt csudálatos egybeolvadással tarja [!] előttem, elvette még könnyeimet is, az öröm és szenvedés könnyűit egyaránt”.¹⁰⁵ A három idézett levélrészletben elpanaszolt lelkiállapot mindig ugyanaz, az azt magyarázó ok pedig különböző. Fontos számontartani, hogy a Kölcsey által elősorolt okok között bölcsesétek is vannak, de számunkra most, mikor a huszonnégy éves fiatalember pályájának alakulását vizsgáljuk, az tűnik fel, hogy tompultságát saját adottságaival és emberi környezetével magyarázza.

A tompultság környezettel történő magyarázatának részigazságát meggyőzővé teszi a Szemeréék és Kazinczy társaságában töltött hónapok jótékony hatása. A lelkiállapotot való magyarázat esetében Kölcsey a forróság, a láng, a tűz, a kiégés kevésbé racionalizált metaforáján belül marad. Rengeteg példa mutatja, hogy az egész életművet tekintve a poétai lélek, az alkotás és a befogadás jellemzéséhez nélkülözhetetlen számára ez a metaforakör. Költők bírálatokor ítélete szempontjából is mindig hangsúlyos helyen fordul elő a tűz és láng képe. Kisfaludy Sándort jellemezve megállapítja, hogy nála „a költés maga nem mesterség, ő lángol és teremt”, Csokonait Bürgerrel és Daykával szemben részben azért helyezi hátrébb, mert „nincs benne annyi tűz, mint azon kettőben”, és tovább finomítva megfigyelését megjegyzi, hogy Csokonai „olyan lángolásra sem emelkedik soha, mint Bürger, kinek tüze a *Hohes Liedben* és *Elegiában* szinte a vadsággal határozódik”.¹⁰⁶ Berzsenyi költői alkatát elemezve kifejti, hogy az legjobb darabjaiban „minden

¹⁰² Minden bizonnyal *Töredékek a vallásról* első kidolgozása. Vö.: Kölcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. márc. 7. KÖM. III/135–136.; Kállay–Kölcseyhez. Bécs, 1814. márc. 20. *KölcsLev.* 37–38.; Kölcsey–Kállayhoz. Pécel, 1814. júl. 12. *KölcsLev.* 46.

¹⁰³ Kölcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. márc. 7. KÖM. III/136.

¹⁰⁴ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. márc. 22. KÖM. III/136–137. Vö.: Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. febr. 18. KÖM. III/129.

¹⁰⁵ Kölcsey–Kazinczyhoz. 1814. máj. 28–31. KÖM. III/145. A tompultsággal kapcsolatban vö. még: Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. jan. 22. KÖM. III/123.; Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. febr. 18. KÖM. III/129.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. KÖM. III/140.

¹⁰⁶ KÖLCSEY, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítélések*. KÖM. I/411., 410.

csupa érzés, minden csupa fantázia, ifjúi erő, ifjúi lángolás”, mely „legsebesebb lángjai közt is szelíd”.¹⁰⁷ Kis János lírai alkatát elemezve arra a megállapításra jut, hogy „az ő filozófusi lelkébe nem öntött a természet oly lángolást, mely kicsapongó hévvel, szívet ragadó s olvasztó dalban ömöljön ki”.¹⁰⁸ Nemcsak a művész, hanem az alkotói folyamat jellemzésekor is kulcsszerep jut a tűz-metáforának. Az alkotói indulat megfegyvelésével kapcsolatban a következőket olvashatjuk a *Körner Zrínyijéről* című bírálatában: „Könnyebb a szentimentalizmus lélekcsapongását s dagadozó beszédárját követni, mint a művészi nyugalomnak józan fellengését; mert amannak követésében saját parányi tűzünket sebes lángokra kelni engedhetjük; s tetszünk magunknak midőn az érzelem csekélységét rendtelenséggel, a gondolat ürességét dagályoskodással fedezgetjük; de midőn a másodikat elérni akarjuk, szükség hogy magunk magunkat meggyőzzük, lángunkat s érzelmeinket fék alá szorítsuk; ami, ha különben erőnk nem gazdag forrásból ömledez, hidegkévé s szárazokká teszi műveinket.”¹⁰⁹ A művészek persze nemcsak fegyelmre, hanem alkotóképessége tudatos fenntartására is szüksége van: „A természet által egy pontba szorított tűz lánggal pattan ki s elalszik; a kipattanó lángot erőben fenntartani, s tiszta maradandó világítássá változtatni, nem vak pillantat, hanem a művészileg kifejelett s szabad akarat szerint munkálódó genie következése.”¹¹⁰ Az eddigiekkel összhangban Kölcsey a poézis befogadóra tett hatását is tárgyalt képpel jeleníti meg, és a költészettel szembeni elvárását úgy összegzi, hogy „általa minden ifjú kebel szent lángra gyúladjon”.¹¹¹

A sokszor elpanaszolt tompultság tehát annak a gyakran emlegetett belső láng kialakulásának vagy szerencsétlen működésének a következménye, melyre az alkotói és befogadói folyamatok minden részénél szüksége van. Ha pedig szenvedélyes érzelmeivel és finom érzékenységgel nem talál megértő és inspiráló baráti közegre, úgy érzi, ez a láng nem az alkotás elősegítője lesz, hanem lélekpusztító módon kielégíti belső világának értékes részét és kialszik. Ez állhat a Kállaynak írott forróság okozta eltompulás¹¹² hátterében, és ezt a hosszú éveket megnehezítő életérzést fogalmazza meg plasztikusan Szemere Györgynek: „boldog az, kit a természet nem hív azon útra, mely *poétainak* nevezetik. Én aki a poézist nem versírásnak tartom, de a lélek oly passiójának [belső érzésének]¹¹³, mely bár írjunk, bár ne írjunk, egyaránt ismerhetővé teszi magát, én tudom, hogy ez a szerencsétlenségnek útja. Nem azért, mert itt gazdagságot aratni nem lehet, de azért, mert a lélek örök lángolásban, emésztődésben s betegségben tartatik általa, mely elébb-utóbb elsorvaszt bennünket. Életemnek felét adnám én oda, ha ezen emésztő passiót meg tudtam volna magamban fojtani, mert mit nyertem egyebet általa, mint azt, hogy napjaim hánykódás közt folynak le?”¹¹⁴

Nagy a különbség az alkotóképességét veszélyeztető és így az élet kiüresedését, a nem megfutott pálya félelmét felvető tompultságból adódó szenvedés, és ama másik irodalmias, némileg pózolt és öntetszelgő között, melyre az *Édes kín* kap-

¹⁰⁷ KÖLCSEY, *Berzsenyi Dániel versei*. KÖM. I/424.

¹⁰⁸ KÖLCSEY, *Kis János versei*. KÖM. I/415.

¹⁰⁹ KÖLCSEY, *Körner Zrínyijéről*. KÖM. I/554.

¹¹⁰ KÖLCSEY, *Kritika*. KÖM. I/664–665.

¹¹¹ KÖLCSEY, *Enlétkbeszéd Berzsenyi Dániel felett*. KÖM. I/725.

¹¹² L. feljebb: Kölcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. márc. 7. KÖM. III/136.

¹¹³ Vö.: *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai*. (Kölcsey és Kállai Ferenc műhelyének kézírataiból.) Kiad. BÁNHÉGYI György, SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., 1968. 159.

¹¹⁴ Kölcsey–Szemere Györgyhoz. Cseke, 1815. máj. 31. KÖM. III/185.

csán utaltunk. Az előbbi esetben az alkotásképtelenség olyan mértékben nehezedik rá, hogy egyes pillanatokban a természetes életösztöntől sarkallva, a megpróbáltatásoktól való szabadulás és a nyugalom elérése reményében hajlandónak mutatkozik élete legnagyobb értékét jelentő érzékenységéről és nagyratörő ambícióiról lemondani; inkább választaná a középszerű életet, csakhogy a személyiségében rejlő adottságok kiérlelésének terhéért és felelősségéért szabaduljon.¹¹⁵ Igazán válságos pillanataiban a reménytelenség lesz úrrá rajta; ilyenkor nem nyújt számára vigasztalást az a gondolat, hogy a mélyen megélt és alkalmanként keresett szenvedés a lélek tökéletesedését szolgálja, hanem az alulmaradás lehetőségének bénítóan kínzó érzése kerekedik felül és nehezedik rá. (Mintha az ő példája is arra mutatna, hogy csak valódi és végletes szenvedés hozhat lelki gyümölcsöket. Részben erről szól a Máté és Márk evangéliumában elmondott húsvéti történet is, mely szerint a megváltáshoz a saját üdvtörténeti szerepével tisztában levő Jézusnak is el kellett jutnia a vigasztalan szenvedésig, a magárahagyottság érzésének legmélyebb pontjáig, az „En Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet” keserű felkiáltásáig.)

Nem tartjuk véletlennek, hogy Kölcsey ezen válságos időszakában keletkezett elméleti írásában is utal az elkallódott tehetség problémájára, és talán a kérdéskörtől való személyes érintettséggel magyarázható, hogy az *örökre* szónak kiemelt hangsúlyt ad: „Természetes tehát, hogy a genie a tisztulásnak hosszú ideje alatt mind könnyen, mind gyakran, mind sokszor *örökre* is eltévedhet.”¹¹⁶ A szenvedés azon pillanatai (évei), melyekben az alulmaradás lehetséges alternatívának tűnik, majd csak sokkal később nyerik el azt az értelmüket, mely a *Parainesis* elején fogalmazódik meg: „Isten a szenvedőnek engedé a vigasztalást: az egész természetből, az emberi tettekből és tanításokból szívben élő tudományt szívhatni. Hála neki, hogy életet sem hagyá szenvedések nélkül folynia!”¹¹⁷ A tizes évek közepén azonban még többnyire a személyiség-alkotás gyakran nyomasztó terhértől való szabadulás vágyát és egy sajátos önpusztító gesztust vált ki belőle a szenvedésnek ez a fajtája.

(d) Önpusztító készletések

Döbrenteiének 1814 elején hosszan fejtegeti azt a veszteséget, mely a közösséget és az igazi nagyságra törekvő egyént azáltal éri, hogy a hazai körülmények nem teszik lehetővé a Goethe és Schiller formátumú alkotók kinevelődését, majd megvallja, hogy ezek a gondolatok sokszor elkésérik és olyat tesz, „milyenre csak azon gyermek vetemedik, ki haragjában legkedvesebb játékait rontja széllyel”.¹¹⁸ Az 1833-as önéletrajzi levelében két ízben említi, hogy „szíváldozatokat” követett el magán. Egyszer az 1823-as, másszor pedig éppen az 1814-es időszakra visszamenekedve. Ez utóbbi esetben szerelmi viszonyaival kapcsolatban, de általános önjellemzőként azt mondja el, hogy „akart és keresett áldozatokkal s nélkülözé-

¹¹⁵ Kölcsey–Szemere Györgyhöz. Cseke, 1815. máj. 31. KÖM. III/185.; Kölcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. márc. 7. KÖM. III/136. Az 1823-ban keletkezett *Vanitatum vanitas*nak is létezik olyan értelmezése, mely az értékekről való lemondás árán szerzett nyugalom problémáját állítja a vers középpontjába. Vö.: DÁVIDHÁZI Péter, *A Vanitatum Vanitas és a magyar kritika*. In „A mag kikél”, i. m. 140–142. A kérdéskörrel lásd még: NÉMETH G. Béla, *Barátság és alkotás*. (Kölcsey levelezésének néhány irányzati és jellemrajzi vonása.) In *Uő., Létharc és nemzetiség*. Bp., 1976. 529.

¹¹⁶ KÖLCSEY, *Jegyzetek a kritikáról és poézisről*. KÖM. I/650. Kölcsey e művét 1816-ból származónak vélem.

¹¹⁷ KÖLCSEY, *Parainesis*. KÖM. I/1097.

¹¹⁸ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. jan. 21. ÉLit 1827. 102–103.

sekkel" gyötörte magát „az élet legszebb szakaszán” ami „a hipochondria sötét-ségéhez” sietette.¹¹⁹ 1836-ban Szalay Lászlót biztató levelében saját ifjúsága példáját hozza fel vigasztalásul, és mint elkerülendőről beszél ezen önsanyargató, önpusztító magatartásról: „Ismerem a kínos állapotot, melyről panaszkodol. Oly keserű éveket én is éltem az ifjuság napjaiban, midőn szív és lélek messze, határozatlan tárgyakért csapongott; keresett utat, hol erejét munkába önthesse; s gyötrelmeket szenvedett, mert tárgy és pálya nélkül magára hagyatva saját lángjaiban küszködött. Veszélyes állás, ha ifjuságunk erejében hatni nincs alkalmunk. Mi könnyen elsötétül ilykor a kebel; s nem lelvén kielégítő pályát, mi könnyen vonjuk magunkat békétlen munkátlanságba; s *tetsziünk magunknak ha erőnk öntudatában magunk magunkat lenyomoritjuk, s ellenkezésbe hozzuk lelkiünket önmagával.*” (Kiemelés tőlem. – Gy. L.)¹²⁰ Az idézett vallomásokból kirajzolódó magatartás lélektani összetevői között fontos helyen tarthatjuk számon azt, hogy az elkészedett ember az indulat hevében nem tudja cselekedeteit ésszerű érdekeinek megfelelően fegyelmezni, és mivel nagy szüksége van a belső feszültség levezetésére, a cselekvés, más tárgyat nem találván, önrombolásban nyilvánul meg, melynek következménye kettős: egyrészt nagyfokú kiszolgáltatottság, rászorultság állapotába jutva az én a felsőbb hatalom segítségét próbálja kizsarolni, ugyanakkor ezzel ellentétesen azzal tetszeleg önmagának, hogy nem teljesen kiszolgáltatott, hiszen saját cselekedete, saját akarata is hozzájárult a kialakult helyzethez.

Az önéletrajzi levélben írottakon kívül nem tudjuk adatolni, hogy mely önsorsrontó tettekre utalt Kölcsey. Elképzelhető, hogy a baráti levelezés többszöri megszakítása és az 1814 elején hozott váratlan és kiszámíthatatlan döntései részben ezzel a magatartással magyarázhatók. Egyik legsúlyosabb lépése nyilván a literatúrával való szakítás lett volna, ugyanis a tízes években az irodalom művelése tűnt számára a középszerűségből való kiemelkedés egyetlen lehetőségének, hiszen – mint Kazinczynek 1814-ben írja – megyei hivatalt nem vállalhat, mert a „rövidlátású szem” és a „többnyire zúgó fej” miatt félve megy minden olyan társaságba, ahol „nagyon ismeretes emberekre” nem talál.¹²¹ Az irodalommal való végleges szakításra soha nem került sor, bár eljutott Kölcsey addig a pontig, hogy a Szemere Pálhoz 1816. november 21-én írtak szerint kétszínű mutatkozott az ilyen értelemben vett önpusztításra is. Ugyanakkor ebből a levélből határozottan kihalatszanak az önsajnáltság és a segítségkérés hangjai is: „az utolsó ponton állok, mely életemnek még hátra lévő részét megfogja [!] határozni. Két év óta küzdök, hogy jószágomat valakinek úgy adhassam által, hogy az évenként bejövő summából Pesten illendően élhessek. Most az utolsó próbát teszem, s ha jól üt ki, úgy a közelgő januárban Pesten leszek, ha pedig nem, úgy én a litterátori pályának egészben megholtam s nevem a maradéknak nem fog általadatni. [...] Ha történni fog, hogy én neked esztendőkön keresztül írni nem fogok, ha nevemet többé említeni sem hallod, s hazámnak egész kiterjedésében nem találsz embert aki rólam hírt mondhasson, nyugodjál meg azon hitben, hogy barátságom erántad soha ki nem alszik mind a síriglan. – Öllelek édes Palim s a te Kriskádat, áldjon meg az ég! Május olta kívüled senkinek sem írtam, ha még életemben csak egyetlen baráti levelet kell írnom, az az egy tiéd lesz.”¹²² A sorsa alakulásával szem-

¹¹⁹ Kölcsey–Szemere Pálhoz. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 144–145.

¹²⁰ Kölcsey–Szalay Lászlóhoz. Nagyvárad, 1836. febr. 23. *KölcsLev.* 209.

¹²¹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. ápr. 3. *KÖM.* III/139–140.

¹²² Kölcsey–Szemere Pálhoz. Cseke, 1816. nov. 21. *KÖM.* III/248–250.

ben türelmetlen, a körülményeivel való küzdelembe belefáradt, az élve eltemetkezés gondolatával komolyan, de félve játszó ember levele ez.

Az irodalommal való kényszerű és keserű szakítás fontolgtatása 1811-től adatható. Ebben az évben vetődik fel először annak lehetősége, hogy Kölcseynek át kell vennie saját és testvérei birtokainak irányítását, és így nem tudja idejét az irodalomnak szentelni. Ekkor polgári függetlenségének megőrzése még némi vigasszal szolgál: „a szabadság Édes Uram Bátyám – írja Kazinczynak –, a szabadság! örömmel téptem össze írásaimat, s Voltairenek szavaiban nyugodtam meg. Jobb miveletelen földeinket terményekké [!] tenni, mint commentariust írni Corneillere! Mégis nehezen esik az nekem, nehezen, mint ki Herculesnek oszlopainál sír, hogy tovább nem mehet, és én még oly ifju vagyok. Még tova a 21-dik év, s mikor tűnik el a hév könnyű szememből Matthissonomnak sorain? Mikor szünik tisztelt nevek említésekor a szűk mell dagadni? s ha megszünik, mi leszen az érzéketlen ifjúból? Csak akkor kell-e örülnie, midőn búzája drágán kél el, s bő szüretet ad az ősz?”¹²³ Az 1811-es és 1816-os adat messzire vitt alapkérdésünktől, az 1814 végén lezajlott osztozkodás kapcsán kialakult döntéshelyzet vizsgálatától. A két adattal azt kívánjuk jelezni, hogy a tízes évek csaknem egészét áthatja Kölcseynek az irodalmi pályával kapcsolatos ambivalens érzése. És éppen ennek tükrében kell értékelni azt a körülményeivel dacoló elhatározottságot, melyet a már idézett 1814 végi Kazinczyhoz írott levele tükröz: „itt is fogom folytatni dolgozásaimat, oly csenddel, és komolysággal mint a' széphalmi vagy péczeli író asztal mellett, csak hogy talán kevesebb lélekkel, mert a' lelket ébresztők távolabb fog-nak lenni”.¹²⁴ Ebben a pillanatban beletörődni látszik abba, hogy függetlenségét csak gazdálkodás révén tudja fenntartani, amiből egyrészt az következik, hogy kevesebb ideje jut irodalmi tevékenységre, másrészt az, hogy élete nagy részét barátaitól távol, vidéken kell eltöltenie. Szemere Pál és Kazinczy társaságában gyűjtött lelki tartalékok birtokában még reméli, hogy lesz elég akarat- és lelkiereje az álmosdi, illetve csekei körülmények között is tehetségével többé-kevésbé arányban lévő literátori pályát futni.

(e) *Hírnév*

A tízes években Kölcsey ritkán tesz irodalmi pályájával kapcsolatban a most idézethez hasonlítható pozitív kijelentést. De még ennek háttérben is jelen van egy olyan kétely, mely először 1814 elején fogalmazódik határozottan meg. A Döbrentei-Kölcsey levelezés indulásakor, mint láttuk, az utóbbi hangsúlyozottan csak barátot keresett a másikban, és a literátori pálya legjelentősebb hozzáadékanak azt tartotta, hogy lelkéhez közel álló emberekkel ismerkedhetett meg. Ezen állításnak némileg ellentmondva 1814 elején fogalmazza meg Kölcsey először azt az egész életére kiható kérdését, hogy az irodalmi pályán lehet-e a korabeli Magyarország viszonyai közt az örökkévalósággal szemben is valamelyest marandónak tetsző hírnévre szert tenni, azaz igazán jelentős alkotást létrehozni. Válasza egyértelműen az, hogy a „Magyar Publicum Schillereket és Göthéket nem nevelhet”, majd így folytatja gondolatmenetét: „Miért áldozzuk fel időnket, életünket...? [...] igaz az, hogy sok részben boldogoknak érezzük magunkat, mert ezen studium által szívek fűzetnek együvé, kik külömben egymást fel nem találhatták volna. De midőn elmentünkör is éreznünk kell, hogy fáradásunk az Egészre

¹²³ Kölcsey-Kazinczyhoz. Debrecen, 1811. ápr. 23. *KÖM.* III/47-48.

¹²⁴ Kölcsey-Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. *KazLev.* XII/273.

nézve füstbe ment, 's törekedésink resultatumok nélkül maradtak – meg fog e azon gondolat majd nyugtatni: Te megtettél mindent a' mit tenned lehetett, 's önn-érzésed legyen jutalom...? Kicsiny vigasztalás valóban, midőn a' Sorsot vesszük elő, 's azt mondjuk, hogy ez nem eshetett másképen. Ott, hol nincs többé helye a' reménynek, nem jöhet fel egyéb a' kétségbeesésnél."¹²⁵ Ezzel a levéllel tudjuk azt a Kőlcseyben lezajló változást dokumentálni, hogy többé nem elégíti őt ki a „privát-studium”-ként¹²⁶ felfogott literátori pálya; egyre inkább olyan cselekvési térre van szüksége, mely tágabb közösségre van hatással. Szerencsés körülmények között az irodalom szerinte ilyen, de Magyarországon nem; ebből fakad saját irodalmi pályájával kapcsolatos kételye. Úgy véli ugyanis, hogy jelentős alkotások maradandó hírnév reménye nélkül nem jöhetnek létre, mert, mint mondja, „Newton, Franklin és Kant meg nem elégedve szállott volna sírjába, ha nem lettek volna bizonyosak a jövőre várható híralhatatlanságáról”.¹²⁷ 1814 végén az a kérdés nyugtalanítja tehát Kőlcseyt, hogy jó-e, ha egy jelentős alkotóerővel és ambícióval megáldott ember olyan pályára megy, hol a nagy alkotás létrehozásához szükséges egyik fontos kellék, a maradandó hírnév nincs adva.

(f) Az írói és a kritikus szerep értéke

Némi ingerültség érezhető azokban a levelekben, melyekben Kőlcsey Szemerének és Kazinczyknak beszámol arról, hogy Döbrentei miként fogadta verseit. Értetlenséggel és költőietlenséggel vádolja erdélyi barátját.¹²⁸ Még bő másfél évvel később is visszatér az ügyre. Döbrentei – írja Kazinczyknak – „még most is azt várja, hogy a Költőt és Schwaermert tegyem világossá, ugyanazért a második kötetben [ti. az Erdély Múzeum második kötetébe] egy darabomat sem vette fel, s azt pedig Uram Bátyám és Pali legjobban tudják, hogy én a Döbrentei értelmében nem corrigálhatok egy soromon is.”¹²⁹ Érthető, hogy elevenébe vágott a szerkesztő elutasítása, hiszen nem kevés belső küzdelem árán szánta rá magát a publikálásra. Sértettségéhez az is hozzájárulhatott, hogy éppen *versei* váltották ki a kedvezőtlen ítéletet. A tízes évek közepére ugyanis határozottan kitapinthatóvá válik, hogy Kőlcsey értékrendje és saját pályájával kapcsolatos vágyai szerint hierarchizált az a műfaji sokszínűség, mellyel diákkorában kísérletezett. Több megnyilatkozása bizonyítja, hogy a számára elérhetőnek tűnő írói szerepek közül ekkor a költői áll értékhierarchiája élén; ez az, melynek megvalósításáért a legtöbb áldozatot hozza, és melyről úgy érzi, hogy saját adottságai valamint a magyar irodalmi állapotok a lehető legmagasabb szintre jutását lehetővé teszik.

¹²⁵ Kőlcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. jan. 21. ÉLit 1827. 101–102. Az idézett elmélkedés egyik kiváltó oka a következő: Kazinczy megküldi Kis Jánosnak Kőlcsey *A' költő* c. versét és elmondja, hogy Kőlcseyben Schillerhez fogható tehetséget lát. (Kazinczy–Kis Jánoshoz. Széplalom, 1813. júl. 12. *KazLev.* X/484–485.) Kis János egyetért Kazinczyval: „Kőlcsey' versét bizony nem lehet gyönyörködéssel nem olvasni. Mi lehet az ilyen Ifjúból, ha magát el nem hagyja. Méltán Magyar Schillert várhatnánk belőle, ha a' Magyar Publicum Schillereket és Góthéket nevelhetne. Vigyék a' Műzsák legalább annyira, a' mennyire egy szegény Magyar költőt vinni a' Végzések engedik.” (Kis János–Kazinczyhoz. Sopron, 1813. szept. 11. *KazLev.* XI/50.) Kazinczy késedelem nélkül közli Kőlcseyvel Kis véleményét, és a magyar közönség megítélését is soproni barátjához hasonlóan látja. (Kazinczy–Kőlcseyhez. Széplalom, 1813. szept. 28. *KazLev.* XI/69–70.)

¹²⁶ Kőlcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. jan. 21. ÉLit 1827. 101.

¹²⁷ Kőlcsey–Kállayhoz. Álmosd, 1814. dec. 17. KÖM. III/160. Lásd még: Kőlcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1814. dec. 17. KÖM. III/162.; Kőlcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. KÖM. III/171.

¹²⁸ Kőlcsey–Szemeréhez. Álmosd, 1814. jan. 22. KÖM. III/126–127.

¹²⁹ Kőlcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. KÖM. III/170–171.

A Kazinczyval 1808-ban megkezdett levelezésben igen sokféle dologról esik szó, de az egyik legfontosabb tárgy vitathatalanul a költészet, azon belül is Kölcsey versei. A debreceni diák már első levelében utal arra, hogy szeretné Kazinczyt az irodalomban mentorául megnyerni, a másodikban pedig már előhozakodik egy verssel, melyről az idősebb pályatárs bírálatát kéri. Ettől kezdve inkább azok a levelek mennek ritkaság számba, melyekben nem küld verset, vagy nincs verseiről szó. Az a panasza, miszerint a debreceni kollégiumban el kell titkolnia költeményeit, nehogy kicsúfolják,¹³⁰ szintén arról vall, hogy a fiatal Kölcsey vágyaiban jelentős helyet foglal el a költői hivatás. E megállapítás érvényét az sem korlátozza, hogy Kölcsey, önmagának szigorú kritikusa lévén, könnyen vetette tűzbe verseit. Alkalmi égetéseken kívül¹³¹ két olyan esetről tudunk, mikor műveit ilyen módon rostálta meg: Kazinczyval való megismerkedése, valamint az 1810-es pesti tartózkodása után.¹³² Költeményei megsemmisítése mögött azonban nem a versírással, hanem csak egy meghaladott stílussal való szakítás szándéka rejlik. Ebben a korai időszakban nincs adatunk arra, hogy a stílusváltás komoly vagy tartós alkotói válságot okozott volna. Mikor 1811 végén Kazinczyval arról számol be, hogy nyáron „auktori életet” kezdett, egyértelműen költői tevékenységére utal.¹³³ Onéletrajzi levelében is úgy emlékezik az 1811-től 1814 tavaszáig terjedő időre, hogy akkor verseken kívül nem csinált semmit.¹³⁴ Az a tény, hogy visszaemlékezése nem felel meg pontosan a valóságnak, mert minden bizonnyal 1813 vége táján készült a *Töredékek a vallásról* első változata, arra mutat, hogy a kérdéses időszak úgy élt Kölcsey emlékezetében, mint ami a költői szerep meghódításának jegyében telt. Csak látszólag jelent kitérőt az 1814 nyaratól kezdődő filológia felé való fordulás. A Szemerével és Kazinczyval folytatott filologizálás célja ugyanis a nyelv megértése és ezáltal a költői nyelv lehetőségeinek kikapogátása volt. Olyannyira így volt ez, hogy mikor 1816-ban Döbrentei az Erdélyi Múzeum által fellelkesített kolozsvári ifjakról beszámol,¹³⁵ Kölcsey a következő figyelmeztetéssel reagál: „Bár ők [ti. az ifjak] értenék azt, mit teszen a’ Szép Mesterségeket a’ Komoly Tudományokkal úgy együvé kapcsolni, mint azokat Lessing és Herder és Winkelmann együvé kapcsolták. Azt óhajtánám, hogy nevedek Literatorink bírnának a tudományok’ kincseikkel; ‘s a’ küszöbön ne állapodnának meg.”¹³⁶

Kölcseynél az eredeti művek írásával párhuzamosan szinte állandóan jelen van az alkotásra való reflexió. A kollégium poétikai osztályában oktatták a versírást,¹³⁷ saját maga kezdetben Boileau-t és Voltaire-t, később a német esztétikusokat tanulmányozta, és már a megsemmisített diákkori művei között is találunk recenziót meg irodalomtörténeti próbálkozást.¹³⁸ Mikor első pesti tartózkodása után (1810) megsemmisíti versei egy részét, barátai ítéletére és egy Matthisson korai verseiről

¹³⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1808. jún. 25. *KölcsLev.* 10.

¹³¹ KÁLLAY Ferenc, i. m. 46.

¹³² Vö.: Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1811. dec. 6. *KÖM.* III/53. Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1813. szept. 25. *KÖM.* III/94. Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 142–143.

¹³³ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1811. dec. 6. *KÖM.* III/53.

¹³⁴ Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 143.

¹³⁵ Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1816. ápr. 23. *ÉLit* 1827. 128.

¹³⁶ Kölcsey–Döbrenteihez. Cseke, 1816. máj. 11. *ÉLit* 1827. 130.

¹³⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítélések.* *KÖM.* I/404. Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 142.

¹³⁸ Kölcsey–Kállayhoz. Nagy-Károl, 1815. máj. 30. *KölcsLev.* 53.; Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 143.

olvasott recenzióra hivatkozik.¹³⁹ Az alkotásra való reflektálást olyan fontosnak tartja, hogy Berzsenyi első kötete megjelenésekor azon kesereg hogy „poétáink nem egyszeremind *Kunstrichterek* is”.¹⁴⁰ A Kazinczyval, majd később Szemerével és Döbrenteiével folytatott levelezésnek kiemelkedően fontos vonulata egymás és mások műveinek megbírálása. Az a tény, hogy ítéleteit barátai nagyra értékelték, határozottan motiválhatta Kölcseyt a recenzióírásra. 1814 januárjában azt veti fel Kazinczynak, hogy Ercsei Dániel avult filozófiai és esztétikai kiindulópontjait jó volna szigorú hangú kritika tárgyává tenni.¹⁴¹ Az év végén pedig az Erdélyi Múzeumban megjelent Szabó András tollából származó a *Philosophiára vezető értekezések* című tanulmányról készít kritikai jegyzeteket, melyekről részletesen és büszkén számol be Kazinczynak.¹⁴²

Mindeme kritikai tevékenység mögött az a felfogás rejlik, hogy a bírálat előmozdítja a kultúra adott területén született művek tökéletesedését azáltal, hogy mind az erényekre, mind a hibákra felhívja úgy az alkotók, mint a közönség figyelmét. Kölcsey és barátai a nemzeti irodalom és tudomány felvirágoztatásának vágyától hajtva nélkülözhetetlen segédeszközt láttak a kritikában. Kazinczy 1810-ben éppen ezzel érvel, mikor Kölcseyvel együtt pesti triaszát kritikai folyóirat kiadására igyekszik rábírní: „Recenziók nélkül nem fogunk haladni, 's gyalázatjára van korunknak, hogy Nemzetünk azt még a' XIXd. században sem olvas.”¹⁴³ Kölcsey Döbrenteiével vitázva szögezi le: „Ha recenseáltatni nem akarunk, soha sem megyünk elébb. Nézzed, mi lón Matthissonbol, kit az első Recensens Höltynél sokkal alább-valónak lenni declarált. Mi nem lehetne Egynémelyikünkéből is; vagy, mi nem lehetett volna!”¹⁴⁴ Ezen megállapítás szellemében a maradandó művek létrejöttét még az 1833-ban megjelent összegző tanulmányában is a „gond, reflexiók és gyakorlás, azaz sajátképpen kritikai studium által” létrehozott fokozatos jobbítgatás eredményének tekinti, és a tartalmas kritikusi munkától „egy gazdagabb keblű generációnak származását” reméli.¹⁴⁵

A fiatal Kölcsey és barátai irodalomfelfogásával kapcsolatban az körvonalazódik, hogy számukra a költészet, illetve a szépirodalom cél, a kritika eszköz; az előbbi a világra és benne az emberre önmagára, az utóbbi pedig csak a művekre reflektál. Jó szépirodalmi alkotás ihlet nélkül nem jöhet létre, míg a színvonalas kritika legfontosabb feltétele az alapos stúdium. Ez az elképzelés érthetővé teszi a két műfaj értékbeli különbségét. Nagyon jól mutatja ezt a helyzetet Szemere Pál megjegyzése, melyet alig egy évvel Kölcseyvel való megismerkedése előtt vetett papírra: „Ha Poéta nem lehetek is – a' mit mindég rosszabb-rosszabb nem-poétai környül állásaimból sejdítek – Criticus mindazáltal a' próba és szorgalomnál fogva válhatik talán belőlem? Illyen szándékkal járom Schedius' aetheticai Praelectiójit és a' görög nyelvet.”¹⁴⁶ Valószínűleg a hasonló értékítélet is motiválta Köl-

¹³⁹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Debrecen, 1811. dec. 6. KÖM. III/53.

¹⁴⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1813. szept. 15. KÖM. III/87.

¹⁴¹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. jan. 22. KÖM. III/124.

¹⁴² KÖLCSEY Ferenc, *Jegyzet a Szabó András filozófiai értekezésére az Erdélyi Múzeumban*. KÖM. I/973–976. Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1814. dec. 4. KÖM. III/154–157.

¹⁴³ Kazinczy–Kölcseyhez. H. n. 1810. márc. [?] *KazLev.* VII/345. Kazinczy egyetértően hivatkozik Szemerére: „Szemere azt mondá, hogy az olvasóknak van oskolájok, nincs az Iróknak, és így recenseálni, vágni, verni kell.” Kazinczy–Kölcseyhez. Széphalom, 1815. jún. 2. *KazLev.* XII/559.

¹⁴⁴ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1815. máj. 3. ÉLit 1827. 120.

¹⁴⁵ KÖLCSEY, *Kritika*. KÖM. I/662. és 682.

¹⁴⁶ Szemere–Kazinczyhoz. Pest, 1809. febr. 28. *KazLev.* VI/256.

csejt, mikor 1810-ben a nagy tekintélyű irodalmi vezér felkérésére olyan időben nem reagált, mikor a recenzióírás közelgő konjunktúrája igencsak könnyen kiszámítható volt. Ezzel a viselkedéssel egybevév az is, hogy Döbrentei ajánlatát is csak vonakodva fogadja el, és elzártságából való kitöréssel kísérletezve sem lát közel egy évig a feladat elvégzéséhez. Még többet mond a recenzensi tevékenység értékeléséről az a rövid beszámoló, melyet néhány hónappal a Csokonai-bírálat megírása után, 1815. május végén küld Széphalomra: „Ez a sok út, s az építések még mindég rendetlenségben tartanak, s idők olta nem készíthettem egyebet, a Csokonai recenzióján kívül. Én most recenzióknál egyebet nem adhatok, mert szüntelen ingerlésben vagyok, s más dolgokozásokra következőképpen nem alkalmas. De recenziókat írhatok ingereltetve is.”¹⁴⁷ E panasz szerint Kölcseynek a kritikairáshoz az ihletettségek alacsonyabb fokára, kisebb szellemi és lelki koncentrációra van szüksége, mint a költői alkotómunkához. Ez a helyzetértékelés természetesen negatívan befolyásolja a zaklatott körülmények között létrejött írói termékek, a recenzió értékét, és így a recenzensi szerepet is.

Látható, hogy Kölcsey némileg pótcselekvésnek tekinti kritikusi szereplését, és kicsit kelleetlenül lép recenzensként a nyomtatott nyilvánosság elé. A birtokmegosztás utáni helyzetben számos olyan körülményre figyelhetünk fel, mely kritikusi fellépését motiválhatta. 1814 nyarán Pécelen új költői hang kimunkálásába kezd. Ekkor tudatosan próbálkozik „az elégiai, feyerlich tónból a dévajba” áttállni, hogy aztán kifejlődjön „a szeszélyes s a kúnnyú lebegésű dal”. Ezt a próbálkozást később elete legnehezebb stúdiumának nevezi, mely csak hosszú évek szívós munkájával hoz eredményt.¹⁴⁸ 1814 második felében akár az új hang kialakításának kezdeti sikertelensége, akár a költői ihlet elapadása miatt, annak lehetünk tanúi, hogy látványosan megcsappan verseinek száma. Ehhez társul még, hogy költői ihlete szempontjából reménytelennek látja a birtokmegosztás kapcsán kialakult életkörülményeit, mely bizonytalanná teszi a barátaival való személyes kapcsolattartást. 1814. december végén arról panaszkodik, hogy a „leket ébresztők” távolabb lesznek tőle, 1815 áprilisában pedig arról ír, hogy hallgat a Múza „s félő hallgatni fog igen soká”.¹⁴⁹ Mivel barátaira az irodalmi életbe való bekapcsolódás révén talált, és a barátság fenntartásához nagyban hozzájárult a literátori munkakapcsolat, fél hogy visszahúzódásával a számára oly fontos emberi kötelekeket veszélyezteti. Ebben a helyzetben a kritikusi pályát láthatta olyan területnek, melyen belső érdeklődése, elméleti felkészültsége és barátaival folytatott korábbi kritikusi gyakorlata révén, joggal remélhette, hogy jelentőset hoz létre, és így az irodalmi elit körein belül tarthatja magát. Feltételezésünk szerint a kritikusi szereppel való kezdeti – még kedvetlen – azonosulásához, jelentősen hozzájárulhatott az a félelem, hogy kizáródik az irodalmi életből és elszakad az inspiráló közeget jelentő barátaitól. Ugyanakkor úgy tűnt neki, hogy irodalmi alkotásvágya kielégítésére az adott pillanatban a kritikusi pálya az egyetlen lehetőség. A kritikusi pályára lépéssel kapcsolatos vonakodásának okát főként abban látjuk, hogy a vágyaiban és értékrendszerében fontosabb helyet elfoglaló költő szerep kritikusra való felcserélése komoly lelki tusát okozott. Magatartása nem a kritika irodalmi életünkben betöltött fontosságát kérdőjelezi tehát meg,

¹⁴⁷ Kölcsey–Kazinczyhoz. N. Károl, 1815. máj. 30. KÖM. III/183.

¹⁴⁸ Kölcsey–Szemeréhez. Pozsony, 1833. márc. 20. *KölcsLev.* 143., 145.

¹⁴⁹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. KÖM. III/165.; Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. KÖM. III/171.

hanem csupán azt mutatja, hogy Kölcsey saját magának a kritikusinál értékesebbnek vélt szerepet kívánt kiküzdeni.

Figyelmet érdemel azonban, hogy Kölcsey milyen gyorsan otthon találja magát a kritikus szerepben. A Csokonai-bírálat elkészítése után ugyanis nem kíván szabadulni a hasonló feladatoktól, hanem biztos publikációs lehetőség és külső biztatás nélkül, saját elhatározásából veszi tervbe, hogy ha ideje és elegendő csendje lesz, Kazinczy műveit fogja megbírálni.¹⁵⁰ Úgy látszik, mintha az éppen elkészült mű felett érzett öröm sarkallná újabb hasonló vállalkozásra. További beszédes tény az is, hogy az Erdélyi Muzéumnak megküldött recenzió kapcsán Döbrentével kialakult vitája arra készíti, hogy 1815 júliusában *A' Poësis és Kritika* címen a kritika mibenlétéről vessen papírra gondolatokat.¹⁵¹ Mindez arra enged következtetni, hogy az általa emlegetett főként külső körülmények mellett 1815 tavaszán a néhány hónappal korábbihoz képest már sokkal mélyebb belső érdeklődés hajtja a kritika problémái felé. E motivációk mibenlétét keresve tanulságos felidézni *A' Poësis és Kritika* néhány axiomatikus állítását. A kritika definíciószerű meghatározása így hangzik: „A' Kritika az a' szépmesterségekre nézve különösen, a' mi az emberi létre nézve a' Philosophia közönségesen.” A kritika általános érvényességének megalapozása pedig a következő tételre épül: „Minden Lélekben megvan a' Tökéletnek (Perfectum) ideája, 's ezen Tökélet minden különböző formák alatt is épen oly szükségesen Egy, mint az Istenség.”¹⁵² Már e két mondatból is világos, hogy Kölcseyt saját kérdésfeltevése lét- és ismeretelméleti problémákkal szembeállította. Nehéz eldönteni, hogy ezek a kiinduló tételek a filozófiai tudatosság milyen fokán fogalmazódtak meg, de számunkra most nem is ez a fontos, hanem inkább az, hogy az a felfogás, mely szerint a kritika a művészi alkotások tökéletesítését van hivatva szolgálni, milyen alapvető létértelmező állásfoglalásokra készíti Kölcseyt, aki így a költéshez képest alacsonyabb rendűnek tartott területen is eljutott az őt egzisztenciálisan érintő kérdésekhez. 1817-ben a lasztóci levelek egyikében elejtett megjegyzése, miszerint ha ideje és alkalmá adódna „az egész világot” szeretné recenziálni,¹⁵³ szintén arra mutat, hogy a kritikairás mint szemlémi tevékenység már nem csak a (nemzeti) irodalom szolgálatát jelentette számára.¹⁵⁴ Kölcsey egész kritikus életművére jellemző az a termékeny kettősség, hogy míg a kritikát mintegy az irodalom szolgálólányának tekintti, addig a műfaj olvasni érdemes írásaitól elvárja, hogy ne csupán az irodalomra, hanem az egész világra reflektáljanak. Az Élet és Literatura, mint kritikai folyóiratcím talán éppen erre a kettős fókuszú szemléletre utal. Elméletíróként ezért ítéli el Körner-tanulmányában a német mintára mechanikusan készített bírálatokat: „miért is kellett a kritikának fábriki formát adni; s azt, ami éppen a hamis ízlés és pedántság kikorbácsolója akarna lenni, pedánts korlátok közé szorítani, s a művitelét prókatori akcióhoz tenni hasonlóvá?”¹⁵⁵ és ezért hangsúlyozza 1831-ben, hogy az „ítélni akaró egész tudományú s gyakorlott ízlésű legyen”.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. KÖM. III/171. L. még: Kölcsey–Kállayhoz. Nagy-Károfi, 1815. máj. 30. *Kölcslév.* 53.

¹⁵¹ KÖLCSEY, *A' Poësis és Kritika* Cseke. Julius' 3dikán 1815. Kiadatlan tanulmánytöredék. Lelőhely: OSZK Kt., Quart. Hung. 2832. jelzetű kéziratgyűjtemény 47–49. számú főlíói.

¹⁵² Uo. 47. verso és 48. recto.

¹⁵³ Kölcsey–Kazinczyhoz. Lasztóc, 1817. jún. 12. *Kölcslév.* 74.

¹⁵⁴ Vö.: DAVIDHÁZI Péter, *Hunyt mestereink. Arany János kritikus öröksége.* Bp., 1992. 24–28.

¹⁵⁵ KÖLCSEY, *Körner Zrínyijéről.* KÖM. I/528–529.

¹⁵⁶ KÖLCSEY, *Kritika.* KÖM. I/682.

Az elmondottakkal persze előreszaladtunk, és részben már a gyakorló kritikus szemléletét jellemeztük. 1814 tavaszán azonban még egészen más a helyzet. Ekkor, ha sejtette is Kölcsey a kritikaírásban rejlő lehetőségeket, a maga számára még nem fedezte fel, még nem vette birtokba a műfajt, és vágyai sem a kritikusi szerep felé vonzották. Furcsa helyzetbe került: akkor kapott recenzióírára megrendelést, mikor voltaképpen verseivel szeretett volna sikert aratni.

A Csokonai-recenzió keletkezéséhez visszatérve, úgy látjuk, nagyon szerencsésen alakultak a körülmények, hogy akkor volt Kölcseynek határozott megbízása egy bíráló megírására, mikor az irodalmi pályán való fellépéssel kapcsolatban nagyon összetett és sok mozzanatában egymással ellentétes érzések küzdöttek benne. 1814 decemberében háttérbe szorítva literátori működésével kapcsolatos önpusztító késztetéseit, határozott szándékot fogalmazott meg a nyugodt, kitartó munkálkodásra, miközben komoly kételyek gyötörték a pályán elérhető maradandó értékek megvalósításának lehetőségével kapcsolatban. Így válik érthetővé, hogy ez a lelkiállapot nagyban kedvezett annak a magatartásnak, mely jegyében Kölcsey némileg sodortatni hagyta magát a sors által. Ebben a bizonytalan, légitka térben lehetett jótékony hatása a Döbrenteitől kapott megbízásnak.

A recenzió megírása

A testvérek osztozkodásával kapcsolatos hivatalos teendők 1815. január első napjaiban befejeződtek,¹⁵⁷ így Kölcsey az év első néhány hónapját a recenzió megírásának szentelhette. Annál is inkább tehette ezt, mert az egyéb iratai ekkor még Szemerénél voltak. A bíráló 1815. február végére, március elejére készülhetett el. Erre utal az első gyűjteményes kiadásban közlített változat élén álló keltezés: „Álmosd, martius' 3dikán, 1815.”,¹⁵⁸ az Élet és Literaturában közölt, kísérőlevélnek tartott töredék dátuma: „Álmosd, Mart. 6dik. 1815.”¹⁵⁹ és Kölcsey Kazinczyhoz írott 1815. április 8-i levele, melyben arról számol be, hogy Semjénből elküldte Döbrenteinek a recenziót.¹⁶⁰

A megbízás vétele és a kész mű elküldése közé eső bő egy évből csak két Döbrenteihez címzett Kölcsey-levélről tudunk, de csak az egyiket ismerjük; azt, melyet – valószínűleg csak egyes részleteiben – közölt az Élet és Literatura.¹⁶¹ A másikról Döbrentei tesz említést Kazinczyhoz írott 1814. december 27-i levelében: „Kölcseytől a' napokban vettem levelet, Álmosdról. Mint sajnálom, hogy ezen nemes lelkű ifjat nem ölelhettem.”¹⁶² Nem valószínű, de nem is zárható ki, hogy e két levélen kívül Kölcsey többet is írt, melyeket Döbrentei nem hagyott válasz nélkül, és az sincs kizárva, hogy az általunk nem ismert levelek vagy levélrészletek tartalmaztak valamit a Kölcsey említette „alkudozások”-ból. Nincs ugyanis adatunk arról, hogy Kölcsey elfogadja a felkérést. Feltűnő az is, hogy a Döbrentei által megrendelt bíráló más tematikájú, mint amit végül megkapott. Kérdés, hogy leveleikben mennyire beszéltek meg a

¹⁵⁷ Vö.: CSORBA Sándor, *Kölcsey gazdasági irataiból*. Fehérgyarmat, 1991. 57–59.

¹⁵⁸ *Kölcsey Ferenc' minden munkái*. I–VI. Kiad. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál. Pest, 1840–1848. (A továbbiakban: MM1.) III/136.

¹⁵⁹ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1815. márc. 6. ÉLit 1827. 113.

¹⁶⁰ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. KazLev XII/488.

¹⁶¹ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1814. márc. 22. ÉLit 1827. 110–113. (Szinte biztos, hogy csak részleteiben közölt levél ez, mert nincs benne Kölcsey azon nyilatkozata, hogy elvállalja a recenzió megírását.)

¹⁶² Döbrentei–Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1814. dec. 27. KazLev. XII/287.

változtatásokat. A problémák előzetes tisztázásának szándékára utal az, hogy Kölcsey 1814 decemberében még nem teljesen bizonyos abban, hogy Döbrenteinek feltétlenül kell-e a Csokonai-recenzió. A nem ismert decemberi levéllel közel egy időben ugyanis Kölcsey ír Kazinczynak, és ott említést tesz megírandó Csokonai-bírálatáról: „Csokonai kiadása Mártontól nálam van, 's recenseálni fogom a' Döbrentei számára, ha ugyan kell még neki recensio, minekutána Kisfaludiro! azt a' gonosz scholiont [jegyzetet] csinálta.”¹⁶³

A „gonosz scholion” utalás arra, hogy Döbrentei az Erdélyi Muzéumban megjelent Himfy-recenzió egyik ítéletéhez szerkesztői megjegyzést fűzött. Kazinczy szövege így szól: „A tiszteletünkre méltó Poéta dicsősége sokkal igazabb fényben ragyogna, hogy ha e' két Kötetnek legalább egyharmadát elhagyta volna”, melyhez a szerkesztő ezt fűzi: „Petrarcának oly sok szép Szonettóji között, három Canzonéját tartják legszebbnek magok az Olaszok, mellyek Laurának szemeire vagynak írva, 's ezért *le Canzone sorelle* neveztetnek; két harmad részt pedig szép hírének megsértése nélkül kihagyhatónak néznek. A' Kiadó csak azt jegyzi meg, hogy a' legnagyobb léleknek, az ő legfelségesebb munkájában is marad gyengébb hely, mert a' géniusz nem mindég egy szerencsével sugall.”¹⁶⁴ Döbrentei szándéka egy későbbi, 1815. április 17-i leveléből világosan kiderül. Nem akarja, hogy a *Tövisék és virágok* Himfy-epigrammája után¹⁶⁵ Kazinczy recenziója újra felborzolja a kedélyeket: „Bosszankodom, hogy azt mondhatta valaki Kazinczynak, hogy én a' jegyzést féltékenységből, épen hízkelkedésből, tettem a' Muzéumba. Nem. De, Recenzióink' csendesebb tónusa' helyreállítását óhajtom – mint azt Kazinczy kezdetre; a' hogy e tiédben is több, csendesebben való beszélést óhajtok, mert némelly kifejezéseid valóban nagyon kemények: különösnek jó nekem, hogy mi, Magyar Írók, csak hatan 's heten vagyunk; 's cibáljuk egymást. Irjunk *in genere* Kritikai Megjegyzéseket: fedezzük ott fel a' hibákat; akkor bizonyosabban fogunk tanítani.”¹⁶⁶ Joggal tartott tehát Kölcsey attól, hogy éles hangú recenzióját vagy Kisfaludy Sándor gyengéinek említését még akkor sem fogadja szívesen Döbrentei, ha neki magának mind Csokonairól, mind a friss kiadásról rossz a véleménye. Márpedig meglehetősen rossz volt: „Csokonainak Munkáit Pr. Márton József kiadá. Küldé nekem is egy nyomtatványt, hogy a' Kolozsvári Ref. és Unit. Collegiumban ismertessem. Kár, hogy Békaegér harczát oly csinosan kinyomtattá. Melly obscaenumok vagynak abban! Ki merné azt a' magyar csinos külsejű könyvet Dámáknak, Kis Asszonykáknak ajánlani. Csokonai talentuma nagyon rozsdás ízléssel vala. Igen sok helytt a' Collegiumi por. – Pironnal egy sorsra juthatott volna a' francia Akadémiában. Én tökéletes, általjában szép darabot egyet kettőt alig lelek versei között.”¹⁶⁷

Nehéz meghatározni, hogy az 1814-es mozgalmas esztendőben mennyire foglalkoztatta Kölcseyt Csokonai költészete és az elvállalt recenzió. Az mindenesetre

¹⁶³ Kölcsey–Kazinczyhoz. Álmosd, 1814. dec. 22. *KazLev.* XII/275.

¹⁶⁴ KAZINCZY, [Recenzió Himfy szerelméről.] Erdélyi Muzéum, Első füzet. 1814. Kolozsvár. 87. (A kritika cím nélkül a „Recenzió” rovatban a megbírált kötet könyvészeti leírásával jelent meg.)

¹⁶⁵ „DAYKA. Tűzbe felét! HIMFY. Vetem. D. Újra felét! H. Ím. D. Harmadikát még! / H. Lángol az is. D. Jer most; vár az Olympuszi kar.” KAZINCZY Ferenc, *Tövisék és virágok*. Kiad. BALASSA József. Bp., 1902. 32.

¹⁶⁶ Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1815. ápr. 17. *ÉLit* 1827. 114–115. Ez a levélrészlet bizonyítja, hogy a jegyzetet Döbrentei és nem Kazinczy írta, mint azt a *Magyar remekírók* Kazinczy köteté véli. Vö.: KAZINCZY Ferenc művei. I–II. Kiad. SZAUDER Mária. Bp., 1979. I/745.

¹⁶⁷ Döbrentei–Kazinczyhoz. Andrásfalva, 1813. szept. 13. *KazLev.* XI/55.

megállapítható, hogy a filológia felé fordulás, a *Mondolatra* adott válasz megírása és a Kazinczyval töltött hetek révén érlelődhetett Költseyben a Csokonai-bírálat, már csak ezért is, mert a *Felelet a Mondolatra* és a recenzió közös vonása, hogy egyazon ízlésbeli felfogás és gyakorlat ellen lép fel egy másik védelmében. A megírandó kritika problémáival való foglalkozásra utal, hogy miután Szemere-től novemberben elvált, az egy neki írott levelében olyan gondolatokat pedzeget, melyek majd a Csokonai-kritikában is igen hangsúlyosan fogalmazódnak meg: „Súrányban Bürgert studiroztam. Én azt tartom, hogy az én Költseymnek más ideája van a poezis popularitása felől. Bürger popularitása nekem sok helyeken egyoldalúnak látszik, és még másnak is. Göthének verseit el ne felejtssd magaddal felhozni. Hadd lássuk, hogy Göthe mennyivel szebben volt Bürgerebb Bürger-nél?”¹⁶⁸

A megjelenés előtti fogadtatás

Írása fogadtatását illetően Költsey kétségek között van. Úgy tűnik most számára, hogy Döbrenteivel kötött barátsága nem mindenben váltja be kezdeti reményeit. Hozzájárul ehhez persze az is, hogy ez idő tájt mind Szemere, mind Kazinczy fenntartásokkal viseltetnek Döbrenteire iránt,¹⁶⁹ aki a fennmaradt levelek alapján szerkesztőként korrektil viselkedik Költseyyel, de értetlen verseivel szemben, és azokban lényeges változtatásokat javasol. Ezzel magyarázható, hogy Kazinczyhoz intézett levelében Költsey hangot ad sértettségének, cinkosan öszszekacsint a széphalmi mesterrel és kifejezi aggodalmát, hogy Kisfaludy Sándorról mondott kedvezőtlen ítéletei a szerkesztő ellenérzését fogják kiváltani: „Döbrenteinek Semjényből küldém el Csokonainak Recenzióját, de mit fog vele tenni, még nem tudom. Ő azt hiszi, hogy Dayka nem mondhatta Himfynek az elégetés kemény sententiáját, s én a kinek hasonlítanom kellett Csokonait mind Daykával, mind Himfyvel, a midőn Himfy nagyságát s fényét megesmerném, kéntelen valék homályos oldalairól is szólni. Ezért, és mivel Recenzióm sok helyeken a legnagyobb publicum előtt homályos, gondolom, hogy Döbrenteire nem fog vele megelégedni. [...] Recenzióban szölok Földiről és Kazinczyról, s mindjárt elől a tövisokről is, de rejtett név alatt, mint Kis mondá *klein aber gediegenes*] Gold. Ha Döbrenteire úgy felveszi a darabot, mint vette, leszen mit nevetnünk.”¹⁷⁰

A megküldött munkát Döbrenteire általánosságban igen elismerő szavakkal méltatja: „Recenziód egy jól elkészült kitisztított ízlésű, 's tudománnyal bíró Férfiut mutat; 's nagy gyönyörűséggel olvastam.”¹⁷¹ Ezután bíráló észrevételei részletes kifejtésébe fog, és olyan levélváltást indít el, mely a Csokonai-recenzió egyes részleteire hatással van, de a bírálat hangvételét lényegesen nem befolyásolja. A most idézett április 17-i levelet Költsey május 3-i válasza, majd Döbrenteire május 15-i

¹⁶⁸ Szemere-Költseyhez, Lasztóc, 1814. dec. 2. *SzemereP.* III/189.

¹⁶⁹ Vö.: Szemere-Költseyhez. Pécel, 1814. febr. 6. *SzemereP.* III/187-188.; Döbrenteire-Költseyhez. Kolozsvár, 1815. ápr. 17. *ÉLit* 1827. 117.; Költsey-Döbrenteirehez. Almosd, 1815. máj. 3. *ÉLit* 1827. 123-124.; Szemere-Költseyhez. Lasztóc, 1816. jan. 10. *SzemereP.* III/195.

¹⁷⁰ Költsey-Kazinczyhoz. Cseke, 1815. ápr. 8. *KazLev* XII/488. A német kifejezés Kis János recenziójára utal. Kis ugyanis Kazinczy *Tövisök és Virágok* c. kötetéről írt bírálatát így kezdi: „Wenig, aber gediegenes Gold!” *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume*, 1811. jún. 317. Kötetben: KAZINCZY Ferenc, *Tövisök és virágok*, i. m. 80-87. Költsey valószínűleg emlékezetből idézett.

¹⁷¹ Döbrenteire-Költseyhez. Kolozsvár, 1815. ápr. 17. *ÉLit* 1827. 114.

viszontválasza követte. Az Élet és Literatura közlésében ezzel egy időre megszakad a bírálatról szóló levelek sora, és Kölcsey 1816. április 2-i jelentkezéséig a levelezés csaknem egy évig szünetel. Kikövetkeztethető azonban, hogy Kölcsey még válaszolt az 1815. május 15-i levélre, de az valamilyen ok miatt nem került be a válogatásba. Döbrentei Kállay Ferenchez írott 1815. augusztus 9-i leveléből ugyanis tudjuk, hogy Kölcsey „írt egy új lakhelyről is, de a' postát nem tette fel”.¹⁷² Az új lakhely nyilván Cseke, ahová Kölcsey május legvégén költözött. Mivel Kölcsey összes, az Élet és Literaturában közzétett korábbi levele álmosdi keltezésű, ennek egy általunk nem ismert levélnek kell lennie. Ezt követően azonban, úgy tűnik, valóban szünetel a levelezés. Döbrentei mind Kállaytól¹⁷³ mind Kazinczytól¹⁷⁴ Kölcsey címe után érdeklődik. Bár az utóbbi postafordultával felvilágosítással szolgál,¹⁷⁵ Döbrentei 1816. január 7-én még mindig azon sajnálkozik, hogy Kölcseyhez a postát nem tudja.¹⁷⁶ Ez és Kölcsey 1816. április 2-i levelének finoman szemrehányó hangja arra enged következtetni, hogy Döbrentei hallgatása miatt szünetelt a levelezés. Források hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy viszszertertek-e még a Csokonai-recenzióra, de az biztos, hogy Döbrentei hosszú hallgatása, valamint az, hogy a bíráló nem jelent meg, mélyen bánthatta az amúgy is érzékeny Kölcseyt. Másokhoz írt leveleiből ki is derül, hogy erősen foglalkoztathatta recenziójának megjelenése és újabbak írása. Május 30-án, valószínűleg még az előtt, hogy Döbrenteitől a recenziójára vonatkozó második levelet (1815. május 15.) megkapná, barátainak beszámol helyzetéről. Kállaynak így: „Azt írod, hogy küldenék neked újabb munkáimból, s kezdjem el írói pályámat. Ha tudnád, mint vagyok én, nem írtad volna egyiket is. Elroncsolt szívvel s eltépett gondolatokkal, emellett ily ingereltetésben mint minden hozzám hasonlóknak ily környülményekben vagynak, lehet-e egyebet írnom recenzióknál? Megéritek, hogy én még gonoszabb leszek, mint Becker, és százszorta kegyetlenebb mint Schiller, s kevessebbel gondoló mint Kazinczy, vagy maga Klotz. Igenis; azon az úton vagyok éppen, melyen Klotz, s te azt könnyen megmagyarázhatod magadnak, ha gondolóra veszed, hogy én rousseau-i karakterrel bírok, de iskolai neveltetésem volt, s a kritikát legelőször is a gonoszlelkű Voltaire-től tanultam, vagy kellett tanulnom. [...] Csokonainak recenzióját már elküldém Döbrenteinek, sőt már a recenzióknak recenziójára is feleltem, s mint gondolható egy recenzióról, egész fejességgel. Jaj annak, ki antikritikát mer írni erre, vagy a jövőendő recenziókra!”¹⁷⁷

Kazinczynak valamivel visszafogottabban ír: „Ez a sok út, s az építések még mindég rendtelenségben tartanak, s idők olta nem készíthettem egyebet, a Csokonai recenzióján kívül. Én most recenzióknál egyebet nem adhatok, mert szüntelen ingerlésben vagyok, s más dolgozásokra következésképpen nem alkalmas. De recenziókat írhatok ingereltetve is. Mert akármit mond Döbrentei, de szükség, hogy éleskék legyünk. Nehezen esik a mi embereinknek, de ha Bürger szenvedtetett, miért ne Himfy? Valami Sággy azt írta Döbrenteinek, hogy a Himfy recenziója miatt negyvenen mondtak le a Múzeum praenumertiójáról. Hozzám írt

¹⁷² Döbrentei-Kállay Ferenchez. Dédács, 1815. aug. 9. ESZTERGÁR László, *Magyar írók levelei a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban*. ItK 1904. 501. Esztergár a levelet tévesen Cserey Farkashoz frottnak sejtí. Vö.: BÉKÉSI Gábor, *Döbrentei Gábor két levele Kállay Ferenchez*. Irodalomismeret, 1995/4. 123–124.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ Döbrentei-Kazinczyhoz. Dédács, 1815. aug. 16. *KazLev.* XIII/88.

¹⁷⁵ Kölcsey-Döbrenteihez. Széphalom, 1815. aug. 29. *KazLev.* XIII/122.

¹⁷⁶ Döbrentei-Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1816. jan. 7. *KazLev.* XIII/396.

¹⁷⁷ Kölcsey-Kállayhoz, Nagy-Károl, 1815. máj. 30. *KölcLev.* 52–53.

levelében Döbrentei a Csokonai recenziójáról beszél s az újítások ellen. Azt veti hozzá, ne gondoljam, hogy ezeket Sággy miatt írja. Azonban látszik, hogy Döbrentei éppen úgy fél, mint Kis János. Én azt írárok neki, hogy ha gondolja, hogy recenzióink a Múzeumnak kárt tesznek, ne vegye fel őket. Mi egyéberánt megyünk a magunk utunkon, eltérhetelenül.¹⁷⁸

Egy hónappal később, július 5-én Kazinczyhoz írott levelében újra visszatér recenziójára:

„Döbrenteinek utolsó leveleként eddig talán a Múzeum 3-d kötete is megjelent. Nem tudom a Csokonai recenzióját mely kötetbe veszi fel. Ha megjelent a recenzió, tudassa velem Uram Bátyám mit ítél. Döbrentei sokkal nincsen benne megelégedve, még azzal sem, hogy Berzsenyiről az mondatik; hogy ő elérte azt a pontot, melyet már nehezen fog felülhaladni. Azt mondja, hogy B. ezáltal megsértetik, ő pedig sajnálja, hogy barátja megsértetik. Mely fonákság! Nem arra szolgál-é az igaz barátság, hogy némely dolgot szabadon megmondhassunk egymásnak?”¹⁷⁹

Kölcsey minden megnyilatkozása azt sugallja, hogy keményen tartja magát a szerkesztő változtatási javaslataival szemben. Ez *lényegében* megfelel a valóságnak, bár mint Csetri Lajos felhívja rá a figyelmet,¹⁸⁰ Kölcsey megfogadta Döbrentei néhány javaslatát, mert a recenzióról szóló levelezésben vannak olyan kifogásolt részek, melyek a bírálat egyik fennmaradt változatban sem szerepelnek. Döbrentei kifogásol egy bekezdést, melyben Kölcsey gyerekkori ízléséről beszél: „Gyermekkori Vélekedésem” előhozása nem áll jól, hogy Henriádot az Iliásznál, Csokonait Himfynél többnek tartád. A’ gyermek nem ismerte talán még Iliászt; nem Himfyt. Lehetetlen, hogy te mindgyárt e’ kettőt nem választottad volna magadnak. A’ gyermeki bizonytalan, kapkodó ízlés miben ítélhet?... Lelkemben forr minden; – én sokat nem szeretek írni... te érted, mit akarok: azt a periodust én elhagynám.”¹⁸¹ Ezt a bekezdést végül annak ellenére hagyja el Kölcsey, hogy május 3-i levelében így védi:

„Gyermekkori Vélekedésemnek előhozását gáncsolod.

Esküszöm neked, hogy tiszta igazságot írtam ott; ‘s ha azt hiszed, hogy Himfyt és Homért ismervén, lehetetlen volt volna őket nem választanom, azt juttatom eszedbe először; hogy én Debreczenben iskoláskodtam, következésképpen Csokonait hallottam mindég Himfy felett dicsértetni; ‘s a’ nem-bizonyos ízléssel bíró gyermek elébb hiszi azt a’ mit más mond, ‘s későbbben habzik, ‘s csak idővel talál az igazra; másodszor: hogy én francziául igen jókor tanultam, ‘s sok ideig Voltaire volt az Aesthetikában Vezérem; csudálok e, hogy Homért ismervén, még is hittem azokat, mellyeket Fridrich, a’ Burkus Király, ír a’ Henriad előtt álló beszédben? Egyéberánt ezen Véleménynek előhozása csak azt akarja mondani, hogy Csokonainak igen sok bálványozóji vagynak, ‘s az voltam én is de már az nem vagyok, és hogy miért nem? akarom a’ Publicummal tudatni. Nekem egy sok érdemű Úr nem régiben is azt mondá, hogy ő Csokonait minden más Magyar Poeták között Elsőnek tartja: az ilyeneket szeretném, hogy a’ Recenziónak eleje érdekelné; ‘s hagyjad azt a’ *gediegenes Golddal* együtt – ‘s ezt egy kis capriczból [szeszélyből] kívánom; mert kiknek vagynak több szeszeik mint az Iróknak?”¹⁸² Az itt, és a

¹⁷⁸ Kölcsey–Kazinczyhoz. N. Károl, 1815. máj. 30. KÖM. III/183.

¹⁷⁹ Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. júl. 5. *Kölcsev.* 62.

¹⁸⁰ CSETRI, *i. m.* 248.

¹⁸¹ Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1815. ápr. 17. ÉLit 1827. 114.

¹⁸² Kölcsey–Döbrenteihez. Almosd, 1815. máj. 3. ÉLit 1827. 119–120.

Kazinczyhoz írott, már idézett 1815. április 8-i levélben előforduló német kifejezés a másik olyan eleme a recenzióknak, mely az ismert változatok egyikében sem szerepel. Kölcsey szövegéből egyértelműen kiderül, hogy a „klein aber gediegenes Gold” kifejezés a *Tövisek és virágokra* utal, ezért Csetri Lajos részéről apró tévedés az, mikor ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk nála: „További kisebb vitatott részek is eltűntek belőle [ti. a recenzióból], elsősorban egy német jelzős szerkezet (gediegenes Gold) és a Kazinczy *Tövisek és Virágokjára* vonatkozó részt sem látjuk már benne” (Kiemelés tőlem. – Gy. L.).¹⁸³

Döbrenteiének további javaslatai is vannak: „A' populár és pöbelhaft kifejezése-det így próbáltam kitenni: köznyelvi és kösségi. A' Romance helyett jobb Románca; 's a Copierozás helyett Másolást tennék.”¹⁸⁴ Ezekkel kapcsolatban Kölcsey első reakciója a védekezés: „Populár és pöbelhaft... Ezek azért állanak ott, mert magyar nevek ezeknek sincs. A' populus és plebs közt nagy a különbség; 's a' köznyelvi és kösségi (helyesebben: községi) mindenik Egy ideára viszen. Nem bánom, tedd oda őket, de parenthesisben vagy jegyzésben; mert a' német Terminusok az Aesthetikussal inkább megértetik mit akarok: a' Nem-aesthetikussal pedig, tudod, igen keveset gondolok. Ha a' Romance nem tetszik, írj Románca-ot; mert a' Románca-t és Rímát ki nem állhatom. A' Copierozás, mint Technicus Terminus, csúszott be. Purista nem vagyok; 's tudod, hogy a' Recenziók Technikusoknak iratnak – 's a' bevett Terminusok minden nyelvben Egyek. Tedd a' Másolatot parenthesisbe. Én makacs nem vagyok, de a' rettegést inkább utálok, mint sem rettegni látassam mások előtt.”¹⁸⁵

Kölcsey elhárító válasza azért is érdemel figyelmet, mert a vitatott szövegrészek a két fennmaradt változatban eltérően szerepelnek. A Tudományos Gyűjteményben: „populár (köznyelvi) [...] pöbelhaft (községi)”,¹⁸⁶ az *MMI*-ben: „populár [...] pöbelhaft”,¹⁸⁷ a „Romance” vagy „Románca” szó egyik változatban sem szerepel; A Tudományos gyűjteményben: „a' Molly's Abschied, melly Csokonaitól fordítottat” (p. 115.) az *MMI*-ben „a' Mollys Abschied melly Csokonaitól copieroztatott”¹⁸⁸.

Ezekon kívül már csak egy olyan javaslat van Döbrenteiének, mely a két változatban eltérően jelenik meg. Ez Kölcseynek Kisfaludy Sándor regéire vonatkozó szövegrészével van kapcsolatban: „Szerencsétlen próbák... Ezen kifejezésed helyett ezt tenném: 's azért a' Lyrai lobogó tüz miatt az Elbeszélés' természetes rendét nem mindenütt tartá meg. Vagy hogy itt ezt egészen elhagynám; mert ugy sem a' Regékről szóllasz.”¹⁸⁹ A Tudományos Gyűjteményben: „Mind Himfi, mind Cs. határ közé szorított geniek, amaz érzéseket tud zengeni, és sem Regéjiben, sem Hunyadijában nem titkolhatta el a' lyrai lelket.”,¹⁹⁰ az *MMI*-ben: „Mind Himfy, mind Csokonai határ közé szorított geniek. Amaz érzéseket tud zengeni, 's regéiben nem titkolhatta el a' lyrai lelket, 's azok szerencsétlen próbák valának.”¹⁹¹ A felsorolt változatokból látható, hogy a Tudományos Gyűjtemény-beli változatban Köl-

¹⁸³ CSETRI, i. m. 248.

¹⁸⁴ Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1815. ápr. 17. ÉLit 1827. 117.

¹⁸⁵ Kölcsey–Döbrenteihez. Álmosd, 1815. máj. 3. ÉLit 1827. 122–123.

¹⁸⁶ KÖLCSEY, *Csokonai Vitéz Mihály' munkájának kritikai megítélések*. Tudományos Gyűjtemény, 1817. III/112. (A továbbiakban: TudGyűjt.)

¹⁸⁷ *MMI* III/142.

¹⁸⁸ *MMI* III/146.

¹⁸⁹ Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1815. ápr. 17. ÉLit 1827. 115.

¹⁹⁰ TudGyűjt 1817. III/116.

¹⁹¹ *MMI* III/146.

csey több esetben magáévá tette Döbrentei javaslatait, mint az *MMI*-beli változatban.

Anélkül, hogy hipotetikus kéziratok rendszerét állítanánk fel, a következők állapíthatók meg: könnyen lehet, hogy több változata volt a Csokonai-tanulmánynak, de a rendelkezésre álló források alapján háromról tudunk biztosan:

1. Az, melyet 1815 márciusában Kölcsey elküldött Döbrenteinek. Ennek pontos szövegét nem ismerjük.

2. Az *MMI*-beli változat.

3. A Tudományos Gyűjtemény-beli változat.

Nem igaz tehát az a Toldytól¹⁹² Szauderig¹⁹³ magát tartó állítás, miszerint az *MMI*-beli változat megegyezik a Döbrenteinek küldött szöveggel. Valószínűleg az történt, hogy Kölcsey bizonyos változtatásokat eszközölt Döbrentei javaslatára az eredeti szövegén, és ez a kézirat, vagy inkább ennek tisztázata került bele az 1839-ben Heckenast Gusztávhoz felküldött hagyaték 12. csomójába,¹⁹⁴ és vált az *MMI* alapszövegévé, mely tehát korábbi állapotot tükröz, mint a Tudományos Gyűjteményben megjelent változat. Lélektanilag is érthető, hogy a korábbi változat (*MMI*) Döbrenteinek kevesebb javaslatát hagyta jóvá, hiszen a büszkeségében megsértett ifjú szerző akár erőszakolt gondolatmenetekkel is védte álláspontját, míg a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségével szemben, kik nem ismerték korábbi szövegét, presztízvesztés nélkül végezhetette el a Döbrentei ajánlotta javításokat. Hangsúlyozni kell, hogy a Kölcsey 1815. május 30-án Kállayhoz és Kazinczyhoz írott levelében megnyilatkozó sértettség és harciasság nem jelenti azt, hogy Döbrentei érvelése ne hatott volna rá rendkívül termékenyen, mind rövid, mind hosszú távon. Az elkövetkező három évben ugyan alig változott álláspontja a kritika hangnemét illetően, de Kisfaludy Károly *A leányörzö* című vígjátékáról írott bírálatának módszerével kapcsolatban kézenfekvő előzményként tarthatjuk számon Döbrentei 1815. április 17-i és május 15-i leveleinek azt a tanácsát, hogy „in genere” kell kritikai megjegyzéseket írni. Részben erre a megjegyzésre vezetjük ugyanis vissza Kölcseynek azt az álláspontját, hogy *A leányörzö* esetében a kritikus „megtartóztatja magát a művnek kritikai széjjelboncolásától; s [...] igyekezni fog, hogy a komikumról közönségesen és a vígjátékról különösen némely észrevételeket közölhessen, melyek [...] mindennek, akinek tetszeni fog, vagy a *Leányörzöre*, vagy más [...] vígjátékra nézve mértékül szolgálhatnak.”¹⁹⁵ Közvetlen hatásként pedig az 1815 júliusában keletkezett *A' Poesis és Kritika* című kiadatlan tanulmánytöredéket tarthatjuk számon.

Bár a bírálat 1817-ig nem jelent meg, és Kazinczy is majd csak a Tudományos Gyűjteményben olvassa,¹⁹⁶ Döbrentei jóvoltából valamilyen szűk nyilvánosságot mégis kapott. Döbrentei Kállayhoz írott már idézett levelében meleg szavakkal dicséri: „Feri Csokonainak recensioját küldé Muzéumom számára. Ezen recensio teli van a legjobb pszichologiai észre-vételekkel, 's megtisztult Izléssel van írva, 's időszaki írásomnak szemem előtt igen jó darabja lesz.”¹⁹⁷ Hasonló elismeréssel

¹⁹² Kölcsey Ferencz minden munkái. I-VIII. Kiad. TOLDY Ferencz. Pest, 1859–1861. IV/5.

¹⁹³ KÖM. I/1302–1303.

¹⁹⁴ Vö.: SOLT Andor, *Kölcsey halála és hagyatéka*. ItK 1938. 392.

¹⁹⁵ KÖLCSEY, *A leányörzö*. KÖM. I/595–596.

¹⁹⁶ Vö.: Kölcsey–Kazinczyhoz. Cseke, 1815. júl. 5. *KölcsLev.* 62.; Kazinczy–Szentgyörgyi Józsefnek. Széphalom, 1817. ápr. 19. *KazLev.* XV/166.

¹⁹⁷ Döbrentei–Kállayhoz. Dédács, 1815. aug. 9. ESZTERGÁR László, *Magyar írók levelei a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban*. ItK 1904. 501.

emlegeti Kazinczynak: „Kölcsey egy igen szép, nyomos recenzióját küldé Csokonaynak.”¹⁹⁸ A Kolozsvárt lakó Bölöni Farkas Sándorral pedig elolvastatta a recenziót, mert az így ír Széphalomra: „Ne kívánj e népnek hálájára szorúlni, valamint Kölcsey is soha átoknál egyebet ne várjon a Csokonai recenziójáért, ő egy kibélyegzett fog lenni a Csokonaistáktól s neve olly lesz életébe, mint egy Ichonomachus Luthernek.”¹⁹⁹ Bölöni véleményének van dokumentálható alapja, mert 1815. november 10-én Döbrentei a következő kis történetről számol be Kazinczynak: „Irtam már, hogy Kölcsey igen szépen 's tudós jegyzésekkel írta Csokonai recenzióját. Erre azt mondá itt egy ifjú Gróf Nevelője, hogy azt a' Muzéumból ki fogja vágni! Látod melly jó izlésű ember lesz az az ifjú Gróf.”²⁰⁰

Már most kirajzolódnak azok a szempontok, melyek szerint majd két év múlva, a recenzió igazi nyilvánosságra kerülésekor összecsapnak a nézetek. Vannak, kik Kölcseynek a nyelvújítással szorosan összefonódott ízlésbeli ítéleteire reagálnak érzékenyen, és vannak, kik a recenzió hangvételéről, ítéleteinek élességéről és az irodalom fejlődésére tett hatásáról fejtik ki nézeteiket. Úgy tűnik, Kölcseynek igaz volt: Döbrentei, aki világosan látja Kölcsey bírálatának értékeit, fél, hogy ha ezek a kérdések a Csokonai-recenzióban megfogalmazott élességgel vetődnek fel, az Erdélyi Múzeum előfizetőket és esetleg munkatársakat veszíthet.

A recenzió megjelenése

Amíg Döbrentei lapjával monopolhelyzetben van, kérhet változtatásokat, húzhatja az időt. A Tudományos Gyűjtemény 1817. eleji megindulásával azonban szerző és szerkesztő között megváltoznak az erőviszonyok. Az utókor ki van téve annak a veszélynek, hogy egy esetleg tendenciózusan válogatott, megcsonkított levélgűjteményből von le következtetést. Nem tudjuk, mi maradt ki az Élet és Literatura válogatásából, de a rendelkezésünkre álló levélrészletekből mintha kihallható lenne Döbrentei hangneme, aki 1816. június 25-én, tehát még a Tudományos Gyűjtemény megindulása előtt, udvariasan bár, de szerkesztői pozíciójából adódóan határozottan feltételekhez köti Kölcsey verseinek megjelenését: „Az Ötödik Füzetbe fel van véve dalod a' Phantásiához; a' többi nálam lévődről várom változtatásaidat: nekem azok valóságos poetai fellobbanással vagynak írva; de gondolataid érzéseid nem olly tisztára hozva, hogy lelket és szívet egyszerre megnyerjenek. Közöld velem, kérlek, változtatásaidat.”²⁰¹ A következő, 1817. március 27-i levelét már nyilván az motiválta, hogy Döbrentei látta a Tudományos Gyűjtemény második füzetében Kölcseynek Kis János verseiről szóló kritikáját, és megijedt, hogy barátja visszaveszi tőle a Csokonai-recenziót. Miután Kölcsey feltehetően nem válaszolt az 1816. június 25-i levelére, hosszú hallgatás után most ő az, ki megkeresi barátját: „Hát mi, egykor gyúlva egymás eránt, örökre hallgassunk e? Azt sem tudom már, te írtál e nekem utószor vagy én neked? De ezt forgatnunk nem szükség: mindenikünk vagy el volt foglalva, vagy rest volt levelet írni; mert szeretetünkben egymás iránt bizonyosan egyikünk sem hült meg. Ime én megtöröm a' hallgatást: tedd te is, és felelj e' levelemre, ne hogy büntess; mert, mondom, mind a' ketten jobbak lehetünk volna. Most több-

¹⁹⁸ Döbrentei-Kazinczyhoz. Dédács, 1815. aug. 16. *KazLev.* XIII/88.

¹⁹⁹ Bölöni Farkas Sándor-Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1815. nov. 6. *KazLev.* XIII/265.

²⁰⁰ Döbrentei-Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1815. nov. 10. *KazLev.* XIII/289.

²⁰¹ Döbrentei-Kölcseyhez. Kolozsvár, 1816. jún. 25. *Élit* 1827. 131–132.

szer kapok levelet Palitól. Talán Januáriusban említé, hogy vagy Pestre mégy, vagy egészen félrevonod magad a' Literatúrától, 's még barátaidtól is. Feri, mi ez? De, megczáfolva lelem e' rossz feltételt a' Tudományos Gyűjtemény' II. Kötetében álló Recenzióddal. A' ki még recenseál is, az nem vonja el magát a' Literatúrától. [...] Csokonai' Recenseáltatását még nem adtam ki; mert azon Fűzetbe, melybe azt teszem, a' Kritikáról való Értekezésemet akarom elé bocsátani; Hagyj így tennem. Ha egy helyen olvassák a' Kritika' Hasznait egy Imádottnak recenseáltatásával, bizonyosan több hasznot teszünk. Kritikámat nem sokára tisztázom; 's küldöm munkáddal együtt. Tehát dolgozz egyebet a' Tudományos Gyűjteménynek: ezt hagyj itt.²⁰²

Mikor Döbrentei ezt fogalmazta, még nem tudta, hogy már elkésett. Kölcsey ugyanis február 24-én Pesten kelt levelében beszámol Szemerének a Tudományos Gyűjtemény három nappal korábban tartott szerkesztőségi üléséről: „Meghatároztattak a Márciusi Hefnek [a Tudományos Gyűjtemény kötet] darabjai, s az én két recenziómnak Csokonairól és Kisről vala szerencsések felvételni.”²⁰³ Március 23-án, tehát négy nappal Döbrentei idézett levelének megírása előtt Kölcsey azt újságolja Szemerének, hogy: „A Tudományos Gyűjtemény harmadik kötet elhagyja a sajtót, vagy éppen elhagyta. Mert a recenziók már tegnap ki voltak nyomtatva.”²⁰⁴ A recenziók alatt nem Kölcsey Kis- és Csokonai-bírálatát kell érteni, hanem a Tudományos Gyűjtemény harmadik kötetében közzétett különböző szerzőktől származó kritikákat, hiszen a két kérdéses recenzió Kölcsey február 24-i levelével ellentétben nem egy számban jelent meg. A Csokonai-recenziót tehát Kölcsey anélkül adta a Tudományos Gyűjteménynek, hogy előzetesen egyeztetett volna Döbrenteiével. Bő hónap múlva Szemere számol be Kazinczynak arról, hogy mi is történt közös barátjukkal az elmúlt néhány hónapban: „A' mi Kölcseynek, ki egy levélben azt írta hozzám, hogy ő Csekében nem csak a' Literatúrának, de még barátainak is kénytelen meghalni, én beszéllém arra, hogy birtokát tégye Arendaba 's lakni Pestre jöjön.”²⁰⁵ Millyen vala örömem, midőn Januáriusban valamelyik napnak alkonyadtakor egy ismeretlen lépe be hozzám, 's ez az ismeretlen Debreczeni gubában és bajusszal! Ferink volt! Péczelen egynehány hetet múltata. Még ott az vala mind neki, mind nekem óhajtasunk, hogy bár valamely officiosus állapotba léphetne, 's én még akkor azt javaslam, hogy Kultsárnak Segéde próbáljon lenni. Bëjövén Pestre, a' proba próbálgatva volt; de Ferit tartalékok fogák el Kultsártól, 's ugy vevém észre, ezt is hasonlóan amattól. Két holnapig maradt függőben a' dolog. Végtére Vitkovics barátunk közbenereszkedései után Kölcseynek Kultsárnál vesz kosztot, 's azt ujságainak extrahálásában, fordítgatásában – a' mulatságok körül Tóth L. dolgozik – segéli. Üres óráiban pedig a' Tud. Gyűjteményt gazdagítja. Előre lehet képzelnünk, hogy Kedves Uram Bátyám a' Kis Recenziójának örvendeni fog. Így a' Csokonaiénak, így 's még sokkal inkább a' Berzsenyiének, mellyek közül az elsőbb már kinyomtatva van, az utóbb [!] pedig az Aprili Kötetben lesz felvéve. Ezen Recenziók gondolatról gondolatra az Uram Bátyáméi, de Kölcseytől kevesebb kíméléssel.”²⁰⁶

²⁰² Döbrentei–Kölcseyhez. Kolozsvár, 1817. márc. 27. *Élit* 1827. 133–134.

²⁰³ Kölcsey–Szemeréhez. Pest, 1817. febr. 24. *Kölcsev.* 73.

²⁰⁴ Kölcsey–Szemeréhez. Pest, 1817. márc. 23. *KÖM.* III/252.

²⁰⁵ Kölcsey–Szemeréhez. Cseke, 1816. nov. 21. *KÖM.* III/248–250.; Szemere–Kölcseyhez. Pécel, 1816. dec. 8. *SzemereP.* III/203–204.; Szemere Krisztina, Szemere Pálné–Kölcseyhez. Pécel, 1816. dec. 8. *SzemereP.* I/263.

²⁰⁶ Szemere–Kazinczyhoz. Pest, 1817. ápr. 5. *KazLev.* XV/143–144.

A recenziók megjelentével Kölcsey lett az, akinek nem volt sürgős a levélírás. Halogatta a Döbrenteknek szóló kellemetlen, magyarázkodó levelet. Magyarázkodásra végül nem is szánta rá magát. Élete talán legnehezebb néhány évének küszöbén, 1817. június 29-én olyan levelet írt, mely a háttér ismerete nélkül szép is, megható is lehet. Döbrentével azonban több mint tíz évre megszakadt a kapcsolata:

„Korhelebb levelezőt, mint a te Ferid, nem könnyen fogsz ismét találni, édes Döbrenteim. De midőn valaki planetenmászog [világszerte] bujdokolásban él, akkor nem is lehet tőle sem jobbat, sem többet reménylenen. Én áprilisban mentem Pestről Csekére, s ott vevém egy márciusi leveledet, ide június elején jövék, s innen Palinkkal újra Pest felé. Minden levél helyett legyen neked azon nyilatkozatás, hogy én téged az én legkedveltebb barátaim sorában szeretlek, s foglak mindenha. Ferid²¹⁷

Sem Szemere, sem egyéb forrásaink nem számolnak be arról, hogy Kölcsey mi módon került kapcsolatba a Tudományos Gyűjteménnyel, de az források hiányában is elég biztonsággal állítható, hogy egy kész bírálat megkönnyítette Kölcsey útját a szerkesztőségbe, és az új közegben munkaterületét is kijelölte. A Csokonai-recenzió így másodszor volt írója segítségére. Mindkét esetben a literátori pálya forgott veszélyben. A feladat tehát nemcsak meghódította, hanem óvta, segítette is emberét. Feladat és embere között nem volt mindig felhőtlen a viszony: Kölcsey sokszor kesergett, kritikái méltatlannak érzett fogadtatása miatt, de mégis újra és újra visszatért a műfajhoz. Nem kétséges, hogy az tudott valami olyat nyújtani neki, ami a lelke legmélyén érdekelte.

László Gyapay

THE FORMATION OF THE CSOKONAI-REVIEW AND ITS INFLUENCE ON THE CAREER OF KÖLCSEY

In 1814 Gábor Döbrentei, the editor of Erdélyi Muzéum, one of the first Hungarian literary periodicals, persuaded Ferenc Kölcsey to write a critical review of the newly published poetical works of Mihály Csokonai. Kölcsey was ambitious, young and well prepared but still reluctant. The analysis of his reluctance gives a good opportunity to have deeper insight into his psychological disposal and his evaluation of different literary genres. 1814 was in many ways critical for Kölcsey: it became clear that he did not have safe financial background, which could provide for devoting himself entirely to literature; he suffered much from the lack of inspiration; and thought that Hungarian literature was not the field where he could gain lasting fame, which altogether resulted in self-destructive reflexes. He seemed to believe that poetry reflected on the world whereas criticism reflected only on literature. That is why his main ambition was to become a poet not a critic. In this decisive year it still turned out to be constructive for his literary career to have the commission to write a critical review on Csokonai. While writing he must have realized that criticism requires much more than reflexion only on literature. This experience seems to have contributed much to the fact, that Kölcsey later devoted some of his years to criticism.

²¹⁷ Kölcsey-Döbrenteihez. Lasztóc, 1817. jún. 29. KÖM. III/267.

TAMÁS ATTILA

**A SZEMÉLYISÉG MEGJELENÉSI FORMÁINAK VÁLTOZÁSAI
SZÁZADUNK MAGYAR IRODALMÁBAN**
(Tanulmányrészlet)¹

„Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces, messze fény,
Lidérces, messze fény.”

A század első évtizedének végén Ady nyitotta egyik kötetét evvel a majd még sokszor idézendő vallomással – talán így is mondhatnánk: hitvallással. Ugyanannak a századnak a végéhez közeledve viszont már így fogalmaz – magát és másokat egyaránt jellemezni kívánva – egy amerikai prózaíró és gondolkodó: „A posztrealizmus világában... az író... számára nem létezik sem a realitás, sem az idő, sem a személyiség.”² „A posztmodern próza egyik legfontosabb mondanivalója a világról éppen az – teszi hozzá szavaihoz azok egyik kommentátora –, hogy nincs személyiség, csak könnyűszerrel felcserélhető szerepek vannak.” Kötetzáró írásában ismételt az „osztódó identitások zúrvarará”-ról, „az ego megrikulásá”-ról szól, s mindebből következtetve jut el azután arra a megállapításra is, hogy egyre inkább a „Jedermann” lesz „alapképlet”-té az irodalomban.³ Végző soron hasonló szellemben nyilatkozik meg regényének soraiban ugyanennek az időszaknak egyik szembeötlően jelentős magyar írója, Esterházy Péter is: „eltöröltem az 'én'-t, és beláttam, hogy az embert új módon kell összerakni: beszédmódból, közmondásokból, értelmetlen vonatkozásokból, árnyalatnyi nevesincs finomságokból. Ecce homo, egy ember, idézőjelben.”⁴

Az egymással végletesen szembenálló megfogalmazások olvastán – mert hiszen a „fenség, Észak-fok, titok, idegenség”-lét még éppen nem mutatkozott olyannak, ami csupán idézőjelek védőrizetében képes a túlélésre – olyasféle kérdést föltenni, hogy kettejük közül vajon melyikük mögött áll ott biztos fedezetként „az Igazság”, természetesen értelmetlenség lenne. De azért a lakonikus lajstrombavevés gesztustalanságán – hogy ti. „ez is elmondható (ha már egyszer valaki elmondta), de ugyanúgy az is” –, szintén érdemes lehet túljutni. Minimumként a futólag megnyitott és lezárt jegyzék „tétéleinek” érdemlegesebb szaporításáig jutva. Az ilyenfajta nagyobb összeállítás azonban már rendszerezési próbálkozásokra is kell, hogy valamiképpen ösztönözzön. (Hiszen Kosztolányi és Németh László, Márai Sándor és Juhász Ferenc szavai ugyanúgy figyelmet kívánhatnak itt, mint amennyire József Attila vagy Babits Mihály, Kassák Lajos vagy Nagy László, Ottlik Géza vagy Tandori Dezső közvetlenebb vagy közvetettebb módon ide kapcsolódó különböző megnyilatkozásai –, hogy csak a legjelentősebbek közül vegyük példánkat.)

¹ Második, befejező része a *Studia Litteraria* (Debrecen) című folyóiratban jelenik meg 1996 folyamán.

² Ronald SUKENICK szavait idézi BART István: *Entrópia*. Mai amerikai elbeszélők. Bp., 1981. 307.

³ *I. m.* 320., 323.

⁴ ESTERHÁZY Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása*. Lefelé a Dunán. 1991. 142–143.

A továbbiakban azután gondolatok is kapcsolódhatnak egy ilyesfajta „térképezéshez”.

Ebben az esetben azonban indokolt bevezetésül legalább viszonylagos határozottsággal megfogalmazni, hogy minek a vizsgálatára is vállalkozik egy ilyen írás. Másszóval körülhatárolni, hogy milyen fogalom húzódik meg a továbbiakban a „személyiség” szó mögött. (Akkor is szükség van erre, ha arra már nem vállalkozunk, hogy különböző felfogásokat, illetve megfogalmazásokat szembesítsünk majd egymással – az ítélőbíró szerepét vállalván így egy „másik szakmá”-nak a területén.)

Jürgen Belgrad (Kant, Hegel, Marx, Mead és Piaget gondolatait egyaránt számbavéve, Habermas felfogásának kiigazítására vállalkozva) azt fejt ki részletező gondossággal – kiindulásában is, de a továbbiakban is a művészet játékos személyiség-kitágításának a szerepét állítva előtérbe –, hogy olyan struktúrák tekinthetők az önazonosság megtestesüléseinek, amelyek egy személyiségszerkezet számára lehetővé teszik, hogy ennek időbeli egymásutánban megjelenő különböző elemei a szükségképpen változó viszonyok közepette (konfliktus- és stresszhelyzeteken átjutva is) összetartozóknak mutatkozzanak. Felnövekedése után az egyed, jövőjére irányulva, egy másokéval össze nem téveszthető életrajznak a kialakítását tekintheti feladatának – fejtegeti tovább –, noha az így formálódó egésznek az egysége nem maradhat meg olyan mértékűnek, amilyen egységesség alacsonyabb szintű lények esetében még természetes lehet.⁵ Ha ez az egység tudatossá is válik (illetve vált), akkor lehet indokkal személyiségről szólni.⁶

A továbbiakban egy ilyen értelemben vett személyiségtudat, illetve személyiségélmény változásait, ennek különféle alakulásait kísérleljük meg tehát nyomon követni.

Vegyük elsőként talán Ady megnyilatkozásait valamivel tüzetesebben szemügyre.

Annyit egészen futólagos áttekintés alapján is elmondhatunk, hogy a bevezetésben tőle vett idézet kiválasztását nem merő véletlen, vagy valamilyen másfajta önkény irányította, hiszen a megszólaló ént az ő lírája teljes egyértelműséggel előtérbe állítja. Nemeszser szinte hivalkodó nyíltsággal. „Góg és Magóg fia vagyok én” – nyitja dolyfős gesztussal első érett kötetét, „Dózsa György unokája vagyok én” – választ magának lentebb történelmi szférákból való eredetet egyik politikai indulattól fűtött versének élén. „Én a halál rokona vagyok” – állítja sorainak legelejére is az önmegjelölés szavát egészen más alkalommal, hogy azután az „Én nem bűvészek, de mindennek jöttem” szavaival nyilatkoztassa ki költői

⁵ J. BELGRAD, *Identität als Spiel*. Opladen, 1982. 13., 31., 33., 47.

⁶ Az emberi kezdeményezések (Initiative) középpontját pedig az adja, „amit énnek nevezünk” – tehetjük meg ehhez hozzá Helmut PLESSNER szavait (*Anthropologie der Sinne*. Frankfurt a. M., 1980. 386. – *Én és öntudat* messzebbre vezető tárgyalásaként vehető számba ezzel kapcsolatban a Manfred FRANK szerkesztésében utóbb megjelent kötet is: *Analytische Theorien des Selbstbewußtseins*. Frankfurt a. M., 1994.) – Annak a korábbi megfogalmazásának adja ő itt újabb változatát, mely szerint valamely tudat minden esetben egy „élő, központi cselekvési maggal rendelkezik”, egyszersmind „énszerű viszonyt alakít ki önmagával”. (I. m. 82., 331.) – Valójában a környezetébe még szerveződésbe illeszkedő, annak „Paradicsomából” még ki nem szakadt, úgyszólván ember előtti létezésén való túljutásnak, az elkülönültség állapotában kialakuló *jellegzetesebben önálló létezésnek* az alapföltételei (vagy legalábbis ezek sarkalatos tényezői) nyernek megfogalmazást az idevágó fejtegetésekben. Arra a különbségre irányítják rá a figyelmet, amely a változó környezethez való *alkalmazkodást*, illetve ezzel szemben az *önszervezést* „preferáló” – vagy leginkább e két törekvés egyensúlyozását célzó – egyedek között mutatkozik. (Vö. még Jean GEBSER, *Ursprung und Gegenwart*. Stuttgart, 1949. 1953. 83., 89., 101.; Hans Jürgen EYSENCK – Michael EYSENCK, *Persönlichkeit und Individualität*. München–Weinheim, 1987. 10., 190., 348.)

szándékait. „Én nem vagyok magyar?” – kérdezi egyik verscímében is, hogy ugyanerre a személyiségre vonatkozó kérdésnek a megisméltése adja a gondolatfutam zárlatát is. Éppolyan természetesnek mutatkozik ebben a világban, hogy „a rímek ősi hajnalán” Keletről útra kelt mitikus alak épp a lírai én mellé ül le – társat keresvén italos párviadalához –, mint az, hogy a Párizsba halkan beszökő ősz is az ő személyiségét választja ki futó találkozásra. (S így azt a mozzanatot, hogy – ha csak egy rövid percre is – ott járt, egyedül az „én tudom csupán” vallomása őrizheti majd meg.) Léda asszony éveken át különös fénytörését megjelent alakjáról is annak kell idővel kiderülnie (az *Elbocsátó szép üzenet* soraiban), hogy egyedül a beszélő látásában nyerte el a maga különös varázsát. (Úgy, hogy az „én csodás, verses rádfogásaim” eltűnését követően már csak a történésekhez illő búcsúvétel méltósága biztosítaná ezek nyomának őrzését.) Van, amikor a létezhető legfelsőbb hatalom sem mutatkozik többnek az előtérbe lépett különös én puszta álmánál. (Nem arra a gondolatra tevődik tehát a szavakban a hangsúly, hogy ez talán az emberi szellemnek köszönheti létét: az „álmom az Isten” és az „általam vagy, mert meg én láttalak” birtokos személyragjai ugyanannak az alapviszornak a jelölésére szolgálnak.)

Nem lenne nehéz folytatni a példák sorolását, de éppen ezért aligha szükséges több teret szánni rájuk. Inkább a legfontosabb különbségtevések érdemelhetnek velük kapcsolatban néhány szót.

Nem annyira azt indokolt itt megfigyelni, hogy – például – mennyivel tragikusabb az a hangszín, amely a halállal való rokonság megfogalmazását árnyalja, annál, amelyik az Ond vezértől származás meghirdetését kíséri. (És viszont: mennyivel erőteljesebb ugyanakkor a másik.) Arról az ismert körülményről nem lenne indokolt itt sem megfélekedni, hogy az Ady-líra éneke hol elsődlegesen a maga egyedi sajátosságát – esetleg éppen önmaga zárt-egésszerűségét – törekszik kifejezni, hol viszont azt tartja fontosabb feladatának, hogy önmagában összpontosuló, de valahonnan messziről önmagán kívülről induló erőknél vállalja a képviselését. E között a „két típus” között nem lehet ugyan erőteljes vonallal határt kirajzolni, mégsem téveszthető szem elől, hogy a „mint minden ember: fény, Észak-fok, titok, idegenség” éneke úgyszólván kizárólag az előbbi képviseli (hasonlóképpen a *Párizsban járt az Őszben* vagy az *Álmom az Istenben* megszólalóval), míg a Dózsa Györgytől származás megvallása – sok mással együtt – az utóbbit. (Nem véletlenül zárul ez már egy „mi”-nek a megszólaltatásával, mikor is a fenyegető kiállítás arra kérdez rá: mi lesz, ha „majd dübörgéssel lecsukjuk a kaput? A háttérret *A magyar messiások*, *A tűz márciusa* és megannyi más költői vallomás adja „mögéjük”, a maguk rejtettebb küldetéses-személyiség-kifejezéseivel. Az én ilyen esetben valamilyen közösségnek a részeként, abból inkább csak a maga *felfokozottabb* létezésével kiemelkedő tagjaként van jelen.) Ennek a fontos tendenciabeli kettősségnek az általános érvényű megfogalmazása ugyanakkor nem feledtetheti azt a tény, hogy a szemügyre vett konkrét anyag (az Ady-líra) bővelkedik a kettő közti átmenetekben. Mégpedig éppenséggel nemcsak olyan versekben, amelyek ezen az alapon valamiféle szemléleti felemással vagy éppen zavarodottsággal volnának megvédendők. Hiszen például a semmiféle népvézéri megjelenést elénk nem állító *Elbocsátó szép üzenet* is nagyobb erőkhöz igazodónak mutatja önnön énjét – nem utolsósorban ebből adódik durva férfigőgnél nemesebb *főnsége* is. Valójában nem is két egymást kereső ember összetalálkozása szülte ennek tanúsága szerint a meg nem ismételt csodát, hanem az *Idő* terelte itt egymás oldalára a Szerelem egyik egyszerű jelenetének két alakítóját. (Inkább

csak az a különbség kettejük között, hogy az elkészítőnek rangosabb és tartósabb szerep alakítására nyílt lehetősége annál, amilyen a megszólítottnak lett osztályrészévé. „Ki előttem kis kérdőjel *vala*, s általam lett *beteljesedve*”: szembeötlő, hogy itt egyes emberek fölötti erők irányítanak. Végso soron még a más nővel váltott csókokat sem valamely merőben önnön akarata által irányított személyiség csókolta, hiszen ezek – legigazibb valójukban – valaki mással „*csattantanak*”).

A romantika örökségéből átvett zseniélmeny, a felfokozottságban élés felsőbbrendűségének nietzschei hite-tanítása és a polgári társadalomban kényszerűen felerősödött izolálódás együttesen is tudott hatni az Ady-lírára: a kiválasztottság tragikus egyediség-érzetének méltóságát szólaltatva meg számos versében; a különböző komponensek ugyanakkor kisebb-nagyobb mértékben el is tudtak különbülni egymástól.

Nagysúlyú és végso soron koherens, a létbeli megszilárdulást a maga tragikumával is szolgáló életmű sarkalatos tényezőiként.⁷

Ismeretes, hogy az Ady-kortárs Kosztolányi Dezső lírai kötetének is fontos vonatkozási pontjaként jelenik meg a személyiség, a lírai én. Néha akár kihívó módon is.

„Én önmagamat önmagammal
mérem.
Szavam, ha hull, tömör aranyból
érem,
mindegyiken képmásom, mint a királyé,
s peremén
a gögös irás:
én.”

A sorok – a *Költő a huszadik században* szavaiból vett idézet – olvasását követően akár olyan gondolatra is juthatnánk, hogy írójuk életművében – a vizsgált viszonylatban – kizárólag az egyediségre zárttság élménye vált ihletadóvá: alkotásokat szervező erővé, kristályosodási ponttá. Ez a föltevés azonban nem nyerne igazolást az életmű egészének tanulmányozásából. És nem csak azért, mert történetesen olyan verse is van, melyben a „tükörszobában” járás miatti undorát fejezi ki: „Mindig csak Én! Csak Én. A végtelen egy Én” (*Gyűlölöm magamat*). Hiszen ez szélső, nem túlzottan jellemző esetnek minősíthető, amelyben még költőtársának, Babits Mihálynak a hatását is sejteni lehet. Inkább azért, mert ha az tény is, hogy Kosztolányi tolla nyomán nagyobb részt személyes arculatú líra formálódott – a gyerekkor „panaszai”-nak felsorolásán kezdve a „bús férfi” vallomástételein át az érett lírikus „számadás”-ának művészi megörökítéséig – az ilyenfajta személyességben úgyszólván semmi új vagy egyéni sincs. (Éppoly kevésbé hiányzik ez – mondjuk – Janus Pannoniusból, mint amennyire például Petőfi Sándorból, Ovidiusból vagy esetleg Villonból. A rövidebb költői művek általában gyakran épülnek személyes élmények köré: ezért is figyelhető meg, hogy többen a személyességnek és a rövidebb költői műveket hasonlóképpen gyakran átható szubjektivitásnak az önkényes *azonosítása* alapján alakítják ki a líraiságnak valamilyen fogal-

⁷ Hogy a világháború éveiben formálódott Ady-lírának nem maradt változatlan a személyiségképe – az én-tudat gögje, fájdalmas fősége mellett, annak megszólalásaihoz társultan az alázat megszólalásai jutnak benne nagyobb szerephez – az nem változtatja meg a lényegét: csak a belső arányok lettek a külső változások nyomán szembeötlően másokká, az alapelemek nem cserélődtek ki.

mát.) A földézett gyerekkori emlékek bizonyára a Kosztolányi Dezső névre hallgató szabadkai kisfiú életéből éledtek újjá – „lepkék”-nek és „álmok”-nak, „rémes” és „édes” impresszióknak a megújulásaiként –, de általánosabb érvennyel. A polgári középréteg századvégi gyerekkorából valók (azon túl, hogy persze egy kicsit mindenkiéből is). Ezen belül az egyedi létbe zártság (vagy egyedként kibontakozás) élménye itt a legkevésbé sem mutatkozik lényegmeghatározónak, hogy ezért korjelenségként kellene számításba venni. (S hasonló megállapításokat tehetünk a későbbi kötetek átnézése után is, ha a jellegzetesebben személyhez kötötteket vizsgáljuk. – Kevésbé jellemzi személyesség a pályakezdés *Négy fal közöttjét* vagy az erős szubjektivitástól áthatott *Őszi koncertet*, akár a két háború közti időszak *Meztelenüljét*.) Ez az én, ez a sorokból előrerajzolódó személyiség kezdetben nyugtalan rezdülésekről, borzongásokról és izgalmas gyönyörködésekről szól, később fiáért aggódó, feleségének anyai-hítvesi áldozatkészségét mind nagyobb tisztelettel néző férfiként nyilatkozik meg, a „bús pesti nép”-hez és az Üllői úti fákhöz fűződő bensőséges érzelmi kapcsolatairól vall, hogy utóbb köszönetet mondjon a csillagok ragyogásáért, és elbúcsúztassa mindazt, ami egykori emlékek dallamtöredékeiből és színfoltjaiból „még egyszer” meg tudja fényesíteni a halálhoz közelítés rövidülő útszakaszát. Sajátos problémát nem jelent ön-maga számára.

Ne is tévesszük szem elől: alighanem a *Számadás* önmagát „Te”-ként megszólító, saját énjét kívülről is szemlélő-ítélő verse is személyesebb vallomás, mint amennyire a grammatikailag egyes szám első személyű *Költő a huszadik században* annak mondható, hiszen ebben inkább egy lehetséges én-központú magatartásnak a szerepvésére ismerhetünk.

Az persze tagadhatatlan, hogy Kosztolányi énjétől nem teljesen idegen szerepről van itt szó; mindenképpen közelebb állt hozzá az itt megjelenített szereplő, mint például azok az egyértelműen külsőleg megrajzolt figurák, akiket ugyanebben a kötetben örökített meg vitriolos tollal a *Három szatírában*. Az is világos azonban, hogy az itt megszólaló szereplő lényegesen távolabb áll Kosztolányi Dezső alakjától, mint az, aki például a *Hajnali részegségben* beszél énként. A *Marcus Aurelius* „latinus” méltósága iránti – egyik énje által megvallott – tisztelet⁸ keveredik itt az *ironizálás* hangszíneivel, amint „Az önimádat büszke heverőjén” elnyúltan jeleníti meg önmagát. „Henyélek” – hirdeti ezúttal hivalkodva a megszólaló – „Mit nékem a hazugság glóriája, a munka.” Az *Édes Anna* írója viszont könyvének utolsó fejezetében – a maga módján szintén demonstratívan – „munkazubbonyban” lépett olvasói szeme elé. (Nem egyedi esetként; például *Géptírókissasszony* című versében is így ír majd: „Így múlik el a mi életünk. Szakadatlan munkában...”; „munkás kezemben hittel jár a toll” – mondja író-önmagáról is a *Hattyú kutyámban*.) Távolságtartás–azonosulás viszonylatát tekintve ahhoz a szerepalakításhoz hasonlítható ez „a költő” testtartásában történő megszólalása Kosztolányinál, mely korábban a *Kártya*-ciklusban jelentkezett „a kártyás” alakjának megidézésében. (*A kártyás fölfohászkodik*, *A kártyás imája*, *A kártyás diadala* stb.)

Említést kíván ugyanakkor, hogy a „barátaim, sok a kettő, de több az egy” tételének itteni meghirdetése viszont már nagyjából egybevág azzal, amely

⁸ A trónon uralkodás mozzanatán túl többek között a „csaló próféták” és a „rongy bohóc”-kodás megvető elutasítása is rokonítja egymással ezt a két – máskülönbben korántsem azonos súlyú – költeményt – Kosztolányi Én-kettőzésének kérdéskörét indokoltabb külön tárgyalni.

ugyanennek a kötetnek egy nagyobb értékű darabjában fogalmazódott meg: valóban újszerűen („Újabbszerűen”), a *Halotti beszéd* soraiban.

Más hangszínnel, valamivel részletesebb kifejtésben, összetettebben.

„Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma-két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.

...

Szegény a forgandó, tündér szerencse,
hogyan e csodát ujólag megteremtse.”

Prózai – úgyszólván hivatalosan prózai – tárgyiassággal közölt tények és szelíd kisrealizmussal megjelenített mindennapi apróságok emelkednek itt a legfelső értékek rangjára: *magának az egyszerűségnek*, a soha meg nem ismételhetséggel, a soha vissza nem hozhatóságnak a mozzanatától megnevesítve. Ami máskülönben egyáltalán „nem volt nagy és kiváló”, annak rajzolódik ezúttal a felszínére – „ékírással karcolva” – egyetlen „titká”-nak messzelátszóan „feltündöklő” jegye. Ez avatja mesék és liturgikus szövegek világába illővé *magát az egyedi személyiséget* mint olyat: mint a létezésben egyszer elnyert megvalósulással szerzett jogot, illetve mint létgazdagítást – függetlenül immár egyediségének *további milyenségétől*, annak „tartalmától”.

Ilyesféle szemléletet fejeznek ki – közvetettebb módon – a *Meztelenül* kötet más darabjai is, a Kosztolányi-életmű *egy részére* jellemző módon. Itt tehát – az előtérbe állított alkotások esetében – éppenséggel *az egyediség* mozzanata jelenik meg sajátos értéként, maga az *egyedi személyiség* viszont ennek csak úgyszólván *esetleges konkretizációját* adta. („Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt”, „ahogy azt mondta nemrég: ‘Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék’”: ezek a konkrét megkülönböztetések hangsúlyozottan szimplák. – A korábbi soraiból ismert *Ami itt maradt* látásmód érvényesül itt egy fokkal határozottabban.) Szabó Lőrinc költészetének egy részében viszont ettől eltérően, illetve ezen túlmenően már a maga jogaiért küzdő, egyszerűsített egyediségének szorító korlátait is megszenvedő személyiség jelenik meg.

Nem elsősorban kívülről szemlélten.

„Ez vagy, ez a test, mely, mint szent kerítés
őriz örökké;
s... csak egyszer!
csak most! Csak itt! és
sehol soha többé!
...
... te vagy csak életed ura.
...
egyetlen vagy,
egyetlenegyszer.”

(*Egyetlenegy vagy*)

Részletkérdés, hogy legelső pillantásra ez a személyiség nem az *én*, hanem a *te* grammatikai értéke által megjelölten nyer megszólítást. (Már csak azért is indokolt ezt így tekinteni, mert vizsgálódásunk eleve nem valamilyen *lírai ének* a

megjelenési formái után nyomoz, inkább általában keresi a *személyiség* irodalmi művekben kirajzolódó arculatainak különböző változatait, pontosabban: ezek típusait.) Ismeretes – nálunk Németh G. Béla értékes elemzésfüzére irányította rá határozottan a figyelmet⁹ –, hogy a „te” az esetek meghatározott típusaiban leginkább valamilyen általánosított énnel tekinthető. A Szabó Lőrinc életművében föllelhető „Ketten *vagyunk*, én és a világ” és a „Lettél, ami *vagy*,... *Te* meg a világ” közti párhuzam is világosan mutatja az én és a te bizonyosfajta egymásnak-megfeleltethetőségét. (Az *Egy álmai*, *Tücsökzene*, 274.) Igaz: az ilyen típusú személyiségnek láthatólag áthághatók a határai, ha egyszer *kívülről* is visszatekinthet rájuk a magukat alkotó én. Másrészt viszont már maga az a tény, hogy *vannak* határai, (amelyekre vissza lehet nézni) jelzi, hogy nem valamiféle gél halmazállapotú képlekenység jellemzi a személyiséget. Sokkal inkább egy olyan megkettőződésre való alkalmasság (vagy inkább képesség?), mely az *öszönös énonozosság* állapotának *meghaladását* követően jöhet csak létre. Mégpedig a „*megélés*” uralmának időleges visszaszorítása nyomán, azáltal, hogy a külső szemlélés (mint tárgyra, vagy legalábbis mint dologra való „visszanézés”) jut nagyobb érvényre. A kívülről szemlélés már előfeltételezi a körülhatároltságot, a viszonylag világos kontúrokat: a kibocsátott sugarak határozott visszaverni tudását. A „Te, meg a világ” kötet cím is ezt az alapjában egyértelműen kéttényező viszonylatot rögzíti, de a részletes önéletrajzot, önelemzéseket magában foglaló *Tücsökzene* is kiemeli ennek az alapviszony-fölismerésnek a pályaszakasz-záró szerepét, a szakasz-zárás mozzanatában mérhető fontosságát (274., *Te, meg a Világ*).

Az itt megjelenített, illetve kifejezett személyiség nem áll tömegeknek az élén, nem ígéri a világ jobbítását, ilyen értelemben nem teljesít be magasabb rendelést. Még csak a külvilág fölötti ítéletmondást sem tekinti legsajátabb feladatának. Mégis több az előfordulható, másoktól megkülönböztethető egyediségek egyikénél.

„bent maga ura, aki rab
volt odakint,
és nem tudok örülni csak
a magam törvénye szerint”

– hallatszanak jellemző módon kíméletlen számvetésének szavai a *Semmiért Egészen* híressé lett soraiban. A törvényekhez igazodás *kényszerűségének* elszenvédeése, a törvények szerinti *cselekvésnek* és a törvények *fölismerésére* vállalkozásnak az energiái együttesen teremtenek feszültséget a mondatokban. „Két önzés párbaja” alakul át a szemünk előtt – „rettenetes” szabályozások „igaz” fölismerésének fényében – egyik oldalon az önmegsemmisítés vállalásáig elmenő szenvedély érvényre juttatásáig („ne élj mikor nem akarom... e bonthatatlan börtönt ne lásd”), a másikon a beszélő énjének abszolút felmagasításáig:

„... én majd elvégzem magamban,
hogy zsarnokságom megbocsásd.”

Csak azon keveseknek a nevében fogalmazódhat meg (más énjének ellenében is!) az énnel ennyire markáns megnyilatkozása, akik más létezőktől – erőtlenebb személyiségektől, vagy a világhoz való viszonyukat személyiséggé éretten el nem

⁹ Az önmegszólító verstípusról. In 7 kísérlet. Bp., 1982. 103–169.

rendezőktől – eltérően, vagy esetleg éppen ellenükben *vállalni tudják* a könyörtelen törvények intenzív átélését, illetve érvényre juttatásukat.

Az éntudatnak ennyire felfokozott (és ilyen magasrendűen művészi) megnyilatkozása természetesen Szabó Lőrinc életművében sem gyakori jelenség. A korai panteisztikus-expresszionisztikus világegységről-vallás verseit (*Reggel*) követően alakulva ki, fontos tényezőként marad azonban meg, mondhatni egész további pályáján. Inkább csak szerepjátszást – bár nem jelentőség nélküli szerepjátszást! – képvisel későbbi munkásságában az olyan tűnődés, hogy vajon lehetséges volna-e valójában talán „Dsuang Dszi álmolja a lepkét, / a lepke őt és mindhár munkat én”? (Tehát talán maga a személyiség sem több-e álomnál – bár ha az éné ez az álom is. – Hasonlóképpen jelenik meg nála az ugyancsak távoli ind bölcsesség néhány gondolata.)¹⁰ „Különbéké”-jét is az a szuverén személyiség köti majd meg a világgal.

Ha immár kevesebb öntudattal is a hangjában.

Ez a „lírai hős” éli meg a maga egyéni világát; szerelmeivel, családi életével és más társas kapcsolataival, isten-küzdelmével is; ez szemléli-ítéli önmagát és közelebbi-távolabbi környezetét. Nem utolsósorban saját lelkének „működését”. A *Te meg a Világtól a Tücsökzenén át A huszonhatodik évig* vezető több évtizedes útszakaszon.

Fontos ezen belül rámutatni arra, hogy az öntörvényekhez igazodó elhatároltság *belső egész-szerűségben* valósul ugyan meg, ez azonban nem jelent (az említett önmagán-kívülre helyezkedés biztosításán túlmenően sem) a külvilág elől való elzárkózást. „Te meg a Világ”: ez az egymás melletti kettősség gazdag viszonylatrendszerrel foglal magában tájak, tárgyak, emberek irányában is. „Lettél, ami vagy: a legszebb s szabadabb szeretkezés érkeiden át a mindenséggel.” Gazdag sokszínűségben mutatják tehát meg magukat a dolgok ebben a folyamatban, hol inkább az egyetemesség összegezését kínálva („Szép volt, Isten volt, Egy Volt a Világ”), hol egymástól elkülönültebben halmozódó részleteiket sorakoztatva egymás mellé. Esetleg éppen úgy, hogy mindebből „Fényszigetenger porszemszigetén / szigetporszemek fényporszemé”-nek viszonylatrendszere rajzolódjék elő, s ebben kapja meg az „én” a maga részlet-önállóságát.

Ebből az egész-szerűségből is adódik, ennek is köszönhető, hogy „egy élet tájairól” készített „rajz”-ai – ha mutatnak is bizonyos mozaikszerűséget – egy különböző változásokat is magában foglaló, ezért szakaszokra is tagolódó, a folyamatosságot azonban sehol meg nem szüntető *fejlődésmenetnek* a képét tudják összegzésül adni.

Az is természetesnek mondható ugyanakkor, hogy ez a hozzátétőlegesen zárt „önépítkezés” (melyről a *Tücsökzene* sorai beszámolnak) nem mereven zárt egészet ad eredményül. Már csak abból következően is így kell ennek történnie, hogy a lét szükségképpen adja át helyét idővel a nemlétnak, az élet a halálnak: ez utóbbinak a „készülődése” magától értetődően jelenhet meg az előbbiben. Ennek legmegkapóbb formája a *Tücsökzene* végének „Közjáték”-a, „az elképzelt halál” költői megidézésének szédítő gazdagsága:

¹⁰ *Dsuang Dszi álma, „Ez vagy te!”* – „Az Upanisad-ok szövegeinek fordítását olvasva ezeket úgy átéltem, mint valami szerelmet, ... és borzalmas hosszú és unalmas és borzasztóan naiv anyagából... elkészítettem az európai ész és lélek számára elviselhető, sőt megnyerő változatát a hindu mondani-valónak”, írja ezekkel kapcsolatban – *legsajátabb* énje és *merőben külső* tényezők kettőssének természetére vonatkozóan – maga SZABÓ LŐRINC. *Vers és valóság*. Szöveggondozó KABDEBŐ LÓRÁNT. 1990. 548.

„Nyílik a lélek: magát figyeli,
de ráfonódnak a tér idegei
s végtelen mélység s magasság között
fortisszimóba csap át a tücsök...

...

...szódd magadba, szódd
bele magad a szövetébe és
sóhaj leszel és megkönnyebbülés,”

...

„hisz máris az vagy, csupa suhogás
a föld s az ég, álmotánc, tűzvarázs,
szemed lehúnyod, szél csókol megint
s egymásba szédül a bent és a kint
és zeng a dal és zsongva ring a rét
s ahogy szived átveszi ütemét,
mintha egy gömb fénytág felületén
robbanna rólad, úgy hagy el az Én,
úgy rohan, úgy nő az egeken át
és csak mikor már benne a világ,
csak amikor már ő a burka, csak
akkor látod meg újra magadat,
az eltűnt parányt...”

Nem téveszthetjük természetesen szem elől, hogy nem a valósan *történő*, hanem csupán az *elképzel*t halálnak a változásmenetéről szólnak ezek a sorok. Az sem maradhat azonban figyelmen kívül, hogy olyasvalaki „birtokolja” ezt a különös képzeletet, aki hosszú időn át megszokta a tényleges önvizsgálatokat. (Illyés Gyula szavaival élve: az eleven önboncolást.) Olyasvalakinek a szemében jelenhet meg ilyen átalakulásként a halál – a képzelet túlzásainak, nemesítéseinek, poétizálásainak stilizálásában – aki ténylegesen is ismerkedett már test és éntudat distancírozódásainak, a személyiséghatárok oldódásának a lehetőségeivel. Aki az én-határok elmosódásainak mámorát is megélte már, de annak az eljárásnak is a mesterévé lett, amelynek eredményeként külső tárgyként tudhatja önmagát szemlélni.

De hát egy évtizeddel korábban olyan vallomást is kikényszerített már – a kor? a létezés? – a magyar lírából, amelynek megfogalmazóját nem szárnyaltathatta ennyire felszabadultan a képzelet akkor, mikor énjének megsemmisüléséről *kellett* szólnia.

„Gondoljátok meg: ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,
amíg elkészül ez a költemény.”

(*Ki-be ugrál...*)

Nem olyan sokkal korábban szerzője még új szín-, illetve alakváltozatban mintázta meg az elsődlegesen személyes arculatú, vagy – máskor – a személyes közösségi feladatvállalásra készülő költői személyiséget: „Hej, burzsoá, hej, proletár, Én, József Attila, itt vagyok!”, illetve „Az utca és a föld fia vagyok!”. Olykor távlatokat nyitó, de mindinkább lélekörló, fokozatosan eredeti céljukat elvesztő osztályharcvívások s magánéleti út- és társkeresések után azonban végül el kellett jutnia egyfelől a „mint ketrecében a majom... vicsorgok és ugrándozom” félelme-

tes zártság-helyzetének leírásáig, másfelől „a nagy Űrhöz szállna, fönn” semmibe-foszlás határhelyzetének művészi megörökítéséig, egyfajta tragikus mámornak a megszólaltatásáig. A „Már dolgaim is úgy hallgatják személyem, mint bolond tanárt az üres padok”, a „már nem fog kézen, amit megfogok” megfogalmazásaiban kifejeződő kapcsolatvesztés ennek az énnak az erőit nemcsak hogy az „egyszemélyes öntudat” állapotába rendezte néha át („Magamban bíztam eleitől fogva – ha semmije sincs, nem is kerül sokba ez az embernek”), hanem a szétesés, az önfölemészítő meghasonlás válsághelyzeteibe is eljuttatja. Hiszen az önmegszólítás késői példái nem csupán a kívülről való önszemlélés általánosabb képességéről tanúskodnak (mint a „Vidám és jó volt s tán konok”, az „Attila, folytatnám, de únnád” eseteiben – József Attila, *Ballada a tőkések hasznáról*), hanem arról is, hogy a korábbi személyiség teljes válságba jutott; az önpusztítás határhelyzetébe, az egész korábbi életutat elromlott, lezárt egységként ítéelésnek az állapotába sodródott: „Mért siettél, ha elmaradtál? / Miért nem éjszaka álmodtál? / Végre mi kellett volna, mondd?... Te bolond”, „Nagy nevetség, hogy nem vétettem / többet, mint vétettek nekem”, „Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez”. Ahogy az előbbi sorok a személyiség magvával szolgálni tudó én fölerősödésének, illetve semmibe foszlásának, ahhoz hasonlóan ezek az én köré szervezett-alakított személyiségtől való fokozatos elszakadásnak, eltávolodásnak adják kivételesen megrendítő dokumentumait.¹²

Pedig – vagy mert? – ennek olyan kibontakozási formái is létrejöttek korábban (és nem alkalomszerűen, véletlenül), amelyben az én a lehető legmesszebbre nyúló kapcsolatrendszer részének érezte és részben tekintette is magát. Nem kizárólag vállalt (kivételes személyiségként „kapott”) feladatához igazodva, hanem *legbenső lényegéből adódóan*, mondhatni eleven szervezességgel. A „Fák közt, virág közt” külső helyzetének megjelölése (az érett életmű alkotásának, az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról*nak a soraiban), majd utána az „elhagyott csolnak”-hoz való hasonlítás (ennek víztől *körülfogottságából* adódó „kotyog”-ásának kiemelésével) egyértelműen az egység, az önmagába határoltság mozzanatát hangsúlyozza: ez csap át („a szabadság nagy csendjé”-nek érzékeltetése nyomán) önnön ellentétébe: „S valami furcsa módon / nyitott szemmel érzem, / hogy testként folytatodom / a külső világban: / nem a fűben, a fában, / hanem az egészben”. (Más alkalommal hasonlóképpen a *kollektív tudattalanban* nagy szerephez jutó, az egymástól való elkülönüléseket a szikár értelem számára „varázsosán” egybeoldani tudó eleven víz elemének¹³ a közvetítése segíti el „A világ vagyok! Minden, ami volt, van...” élményének időleges uralomrajuttatásáig, a szűkebb egység és a tágabb „környezet” egységként tekintésének tényezői közül nem hiányoznak azonban a *bölcséleti alapok* sem.)

¹¹ A határhelyzeten *túljutás* mikéntje már csak műveken kívüli, életrajzi vizsgálódásoknak lehet egyik – fájdalmas – tárgyává.

¹² Hogy – paradox módon – mennyi őrződött meg ezekben a küzdelmekben is az eredeti énből, illetve a rá épült személyiségből, annak tüzetesebb elemzése már messze vinne az itteni vizsgálódások feladatkörén. Itt talán elég magára a tényre utalni: a könyörtelenül önmagába – illetve, mondhatni előző önmagába – maró gúny *intenzitása* már magában is a régi alaptényezők egy részének visszaszorult továbbélését érzékelteti. (A szétesés, az elhatárolódás, a lezárulás mozzanatait hangsúlyozó kurzívák tölem származnak. – T. A.)

¹³ Vö. máskor: „A rétek, utak csendesen / úsznak a hűvös vizeken”, „Holott náddal ringat, / Holott csobogással”, „Szoknyás lábad mozgása / két jegyene hajlása / folyóvízben”, „Az élet, mint az áradás csap / a halál partszegélyein túl”, „Az örök áram boldogan halad...” stb. (*Dúdoló, Ringató, Klárisok, Flórának, Óda*).

„Csak” az lett volna a föltétele annak, hogy tartóssá is váljék ez az egyediséget meg nem szüntetve a tágabb világgal azonosuló állapot, hogy „a dolgos test s a munkás szellem” valóban ne „tör”-jön lényege szerint és tartósan „egymás ellen”? Hogy társadalmi méretekben is meg tudjon valósulni „az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a szív nélkül” álma, hogy ösztön, érzelem és értelem végső összhangba hozásának jegyében képes legyen az embernem „rendezni végre közös dolgainkat”? Ne vallassuk a kifürkészhetetlen részleteket, sem annak messzebbre vivő kérdéseit: mennyi az értelme általában föltételezések, elvi lehetőségek komolyabb mérlegelésének. Tényként annyi könyvelhető itt el, hogy a vizsgált életmű utolsó megnyilatkozásainak sorában éppúgy ott találhatók az én darabokra hullásának riadt számbavételei, mint – csupán részleges ellentétüként – a semmibe oldódás „boldog himnuszá”-nak zeneibb hangjai.¹⁴

A zárt személyiség problematikáját kivételes (már-már farszto) változatosságban tárgyalta életművének számos alkotásában Németh László. Próza- és drámaíróként egyaránt megmintázva a *szűken önmagába záruló* és a feladatvállalása által egyedként *kimagasló-elkülönülő* személyiségnek mondhatni a mintapéldányait is. Nem utolsósorban a kivételes voltában sem elkülönülő személyiség lehetőségeit keresve.

Ez utóbbi úttapogatások révén jutva túl a nagyszabású *Utolsó kísérlet* kísérletben maradásának prózarészletein, másfelől azáltal, hogy „ember és szerep” viszonyának személyesen is érintett tanulmányozója megalkotta egyik – vagy talán „a” – legértékesebb történelmi drámáját, a *Galileit*. (Melyben a kivételes adottságaival környezetéből egyedi személyiségként kimagasló hős egyszersmind természetes szájak szövődékével kötődik a maga szűkebb és tágabb környezetéhez. „Csak” éppen a gerince kénytelen majd egy kritikus helyzetben csontrepesztő kínokat eltűrni, amelyek legnyomasztóbb eredményeként – meggyőződését a nyilvánosság előtt megtagadva – nem tud többé fölegyenesedve járni: „A részleteket... az egész táplálja. Mért alakoskodtam én Kopernikuszért? Mert ő volt az egész!” – kénytelen, helyzetét fölismerve, szembefordulni azoknak a vigasztalásaival, akik kikényszerített önmegtagadásának súlyát becsülnék le saját szavaikkal. Azt, hogy ezáltal életművének *egészén* – személyiségének tárgyiasításában – ejtett el nem tüntethető sérelmet.)¹⁵

A legjellegzetesebben lélekanalízisre épített – és ebben a tekintetben gondosabban kidolgozott – *Gyász* Kurátor Zsófia (az író saját korának szereplője) vele szemben egyértelműen a zárt, illetve az önmagába záruló személyiséget példázza. A fiatal özvegy, nem bírván elfogadni a falusi környezet által számára kijelölt, igazi személyiségformálást nem ígérő „változó szerepet” (az egy esztendei szertartásos gyászolást követő praktikus férjhezmenést), az *eredetileg elvállalt* szerepbe való *belemerevülést* választja. Közelebbi-tágabb környezetének alakjaitól és tárgyaitól, még saját gyermekétől is elidegenedve a *gyász* szerepének eljátszásához alakítja fokozatosan az *egész személyiségét*, daccal vállalva, hogy a rendelkezésre álló kisszerű színtér keretei közt is valamilyen *szikár föntségnek*, és úgyszólván semmi másnak ne adjon testet. „... voltaképpen semmi meghökkentő nincs ezen a fekete ruhás asszonyon, kissé halványabb, szikárabb, feketébb, mint a többi

¹⁴ Vö.: Vas István, *Giusto-rubato*. In József Attila, „Költőnk és kora”. Bemutatja TVERDOTA György és Vas István. Bp., 1980.

¹⁵ Az itteni és a következő sorokban megfogalmazódó gondolatok részletesebben kaptak kifejezést *A Galilei helye Németh László életművében* c. tanulmányomban. In TAMÁS Attila, *Irodalom és emberi teljesség*. 1973. 133–151.

sietős asszony... De a nap bármelyik órájában találkozik vele az ember, tudja, hová megy és honnét jön, mindenki tudja, mi történt vele ... A sokfelé, sok úton siető ember közt ő az egyetlen, aki mindig egyfelé siet, s ez a következetesség maga után húzza a többi ember gondolatait. Úgy húzza maga után, mint egy hosszú uszályt ... ő a temetőt választotta, a halottait ... Hideg szél lebegtette, csapkodta a szoknyáját, a sötétben elkésett madarak surrantak ide-oda. S a fehér kő úgy állt ott a soron, mint egy megdermedt emberi alak. Mintha ő maga állt volna ott..."

Az *Iszony* Kárász Nellijének az övétől eltér a sorsa, azáltal, hogy – egy úgyszólván rákényszerített, mert énjének lényegétől merőben idegen szerepből kitörve – elpusztítja férjét, aki erőszakkal állta útját annak, hogy önmagára (legsajátabb szerepére) találhasson. Kivételes lesz az ő – gyötrelmes ütközésektől kísértén kibontakozó – személyisége is: a magasabb törvényekhez igazodva szolgáló, eseteket segítő tisztá nőiség megtestesüléseként. Környezetének javát szolgáló letté nemesedik az, ami félelmetessé lesz, mikor útját állják. (Félelmetes, mikor útját állják, de...) Ez „a világgal elegyedni” („a külső világban... testként folytatódni”) nem tudó személyiség típus próbálja-kutatja, illetve járja „a maga” útját-útszakaszait a vasakarattal utópikus közösséget kiépítő Cseresnyés Mihály és Margit (vagy a nemes igazságtudatába dermedő egykori Gergely pápa) alakjaiban. (Ez lett különösen félelmetessé a magános óriás: Sámson oszlopdöntő erejében, valójában ugyanez vívódott a felelősségének és szereptudatának kínzó terheit hordozó Széchenyiben is.) Ezekből a művekből közvetve az is kirajzolódik, hogy alkotója fölismeri: az esetek egy részében végső soron az eredetileg *védkező gesztusok* által irányított önmagába záródás teremti meg – az ilyenfajta torzultság nyomasztó érzete ellen – a *különös feladatra kiválasztottság érzetét*, az ilyen ellentmondásoktól áthatott magatartásformákkal együtt.

*

Talán itt – a *minden más fölébe magasló én* tételezésének, a *teljes világba-bontakozás* megkísérlésének, a *teljes magába záródás* és a *teljes én-felszámolódás* művészi megformálásának számbavételét követően – indokolt még valamit figyelembe venni, amikor a személyiség lehetőségeinek művészi megörökítéseit követjük nyomon kiválasztott anyagunkban.

Ha egyetlen versről van csak szó, akkor is – legalább röviden.

Hiszen József Attila egy mondhatni egyetemes jellegű világra eszmélési folyamatnak alkotta meg egyfajta mikromodelljét, hónapok során írt-összeállított tizenkét részes kompozíciójában. Valamiféle „világteremtés-hajnal” élményének sugallásával indítva azt – az *Eszmélet* sorait – az „örök éj”-re utaló éjszaka megjelenítésével zárva ciklusainak ezt a késői darabját. Ebben a kozmoszképben helyezi el önmagának néhány vonással való megjelenítését és személyes megszólalásait: legszorongatóbb „mély-élményeit” („úgy lapultam ... mint egy darab csönd”, „Holtan lestem”, „Hallottam sírni a vasat, / hallottam az esőt nevetni”), mindennaposabb személyes emlékeit („összekent / képeket láttam álmaimban”, „sovány vagyok”, „Láttam ... hunyorgott, rőffent még felém”) és értelmet próbáló munkában elsajátított bölcséleti tételeit („szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat / s így mindenik determinált”, „ami van, széthull darabokra”, „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”). Így keresi a „meglett”-té lett ember, a felnőtté ért emberi személyiség számára létező lehetőségeket.

Nem valamilyen megszakítás nélküli történeßsornak az elbeszélése adja ennek a költői műnek az alapjellegét, nem is valamilyen filozófiai gondolatsor megfogalmazása: ilyen értelemben vett *hézagmentes* egészszé nem rendeződhet a nem egészen száz középhosszú verssor. A különböző „síkokban” elhelyezkedő személyes és egyetemes jellegű tényezők a maguk szinte balladai szaggatottságával mégis hozzávetőleges egységgé bontakoznak-rendeződnek; ezek zárótétele ismerhető föl az utolsó részben. A *vas* (vasút) motívumának harmadszori megismétlésével nyitó, a beszélő alakját fény-árny-kontraszthatással kiemelő ismert sorokban:

„én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.”

Semmilyen végtelenséggel nem irányítja magára az itt megjelenített személyiség a figyelmet, mégis megérdemelheti azt. A „lengedező szösz-sötét”-ek meghittségében szemlélődni, „csilló véletlen”-ek szálaiban gyönyörködni kész, pihét babráló fények tétovázását sem felejtő, a „vas világ” és belőle épült „börtönök” rendjének megbonthatatlanságát azonban tudomásul vevő, a képzelet becsapásainak magát át nem engedő, a „bizonyos”-ságokat „ingyen” is kereső, az életét – időlegesen – bár ha csak „talált tárgy”-ként is megőrizni tudó ember körvonalai nyerne itt megörökítést: *különböző erők vonalainak a metszéspontjában*.

Amint áll¹⁶ – nem szálegyenes tartásban ugyan: lazábban-fáradtabban félkönyékre támaszkodva – és *hallgat*. Nem hivalkodik már személyiségével, nem is siratja már magát – noha világjobbító tervek szövéséről sem tud már hírt adni. Életének tér-időbeli végtelenjét fürkészi – a fényből a sötétet.¹⁷

Attila Tamás

VERÄNDERUNGEN VON DEN ERSCHEINUNGSFORMEN DER PERSÖNLICHKEIT IN DER UNGARISCHEN LITERATUR UNSERES JAHRHUNDERTS

Die Abhandlung – erster Teil einer Studie – geht aus dem auffallenden Kontrast aus, der zwischen manchen Ich-bewußten, Ich-zentrierten Gedichten des Jahrhundertbeginns, andererseits mehreren Gedanken über die Rolle der Persönlichkeit in der Literatur in Werken um das Jahrhundertende, erscheint.

Auf Persönlichkeits- bzw. Ich-Bestimmungen von J. Belgrad, H. Plessner, H. J. und M. Eisenck sich stützend betrachtet er Gedichte, Romane und Novellen von den bedeutendsten ungarischen Schriftstellern: Endre Ady, Attila József, Dezső Kosztolányi, László Németh, Lőrinc Szabó.

Den hier gegebenen Überblick soll der zweite Teil ergänzen. – Dramatische Werke der Epoche werden nicht theoretischen Erwägungen folgend nur in Kürze erwähnt.

Er analysiert verschiedene Formen des übertriebenen Selbstbewußtseins und der tragisch aufgefaßten In-Sich-Geschlossenheit, das Suchen nach Möglichkeiten des Sich-Entfaltens; den Ausdruck eines fast ekstatischen Sich-Auflösens im Weltall und die Beschreibung des tragischen, allmählichen Ich-Zerfalls.

¹⁶ Egy esetleg fölvetődő „És hol áll?” kérdésre természetesen nem lehetne könnyen, illetve nem lehetne egyértelműen válaszolni. A vasúti „fülke-fény”-ek és a Naprendszer bolygójának „kivilágított nappalai” egymásba áttünve teremtenek itt sajátyszerű keretet a beszélő számára.

¹⁷ A tárgyalásra került művekről kötetekben és folyóiratok hasábjain közzétett értékes írások sokasága foglalkozik; mindegyikük teteles felsorolása rendkívül megterhelné ennek a tanulmánynak a szövegét. Valamennyi szerzőtől, akinek valahol leírt gondolatához hasonlólt itt megfogalmazások, ezúton kérek elnézést, a hivatkozási jegyzék lehetséges növelésének ilymódon történt megakadályozása miatt. (T. A.)

Petőfi Sándor téltemetése

A fekete lovas, Herczeg Ferenc színműve¹ a délvidéki sváb lakosság a magyarság felé tett útjának talán legfontosabb állomásáról szól. Arról a német nyelvi-irodalmi kultúrájú rétegről van szó, amely 1848–49-ben választút elé került. Vagy a császári-udvari célokat szolgálja, és ekképpen ellenségévé lesz a forradalmi magyarságnak, amelynek szándékai részben megegyeztek a maga elgondolásaival, ti. a polgári viszonyok megteremtésének igényével, vagy pedig a magyarságot választja szövetségeséül, ez viszont szembefordulást jelent eredendően aulikus meggyőződésével, Ausztriával. Pontosan így volt-e vagy sem, történészek kutatásaiból kitetszik, Herczeg Ferenc színműve ezt a dilemmát mutatja be. A nagypapa, a művelt bánáti sváb, Hoffer Bálint a hétköznapi esetekre, akár a távlatosabb megfontolásokra, mindig tartogat környezete számára egy idézetet – Goethétől. Egészen a legutolsó jelenetig. Igaz, a színmű cselekménye során nemcsak a „*divide et impera*” udvari politikájába, a szerb felkelők és az osztrák sereg kétes játékaiba pillanthat be, hanem a forradalmi eszméket képviselő ifjúság, a forradalmi hadsereg eszmevilágába is; többek között Petőfi Sándor versei is eljutnak hozzá. S amikor a békés, törvénytisztelő, császárhű idős sváb átlátja kora és a politika veszedelmes viszonyait, amikorra az udvari praktikák sugallta két-színűség, a nemtelen eszközök lelepleződnek, a német műveltségére oly büszke Hoffer Bálint új érvrendszerre lel. Lansky császári tisztnek mondja: „Eszembe jut egy idézet.” Nincs ebben semmi meglepő, hiszen a klasszikusok bölcsességei igazították el eddig is az életben. „Goethe?” – kérdezi Lansky: ki lehetne más, hiszen hasonló esetekben eddig mindig Goethe igéi hangzottak föl. S a színműzáróként, csattanóként kimondott válasz már a megtett útról, a bánáti svábnak a magyarsághoz való eltalálásáról tanúskodik:

„Nem – Petőfi!
Addig él csak minden zsarnok,
Míg magok alattvalói
Szabadságot nem akarnak.”

A szembeállítás, a konfliktus feloldása nyelvileg az irodalom, nem a történelem vagy a politika cselekménybe foglalásának síkján megy végbe, az osztrák–magyar küzdelem eseménysorai mögött (és előtt) a német és a magyar nyelv, a Goethe-és a Petőfi-idézetek „interferenciái” húzódnak, még tovább haladva, a nyelvi tradícióval, a családi hagyománnyal az ifjúság képviselte jelen feszül szembe. S mindennek szimbolikus (lezáró) gesztusaként Petőfi Sándornak 1848 februárjában keltezett *A tél halála* című verséből vett idézet reprezentálja a nemzeti-nyelvi fordulatot. Ehhez azonban az volt szükséges, hogy a hagyománnyal, a családi kul-

¹ HERCZEG Ferenc, *A fekete lovas*. In *Herczeg Ferenc művei*. VII. Bp., 1939. A téma fontosságát mutatja Herczeg számára, hogy *A hét sváb* c. regényének (1916) is hasonló a tárgya.

turális örökséggel szemben vagy azzal legalábbis egyenértékűként a Petőfi-idézet a Goethe-idézet funkciójába és rangjára kerülhessen; az öreg bánáti sváb olyan helyzetbe jut, amelynek értelmezése immár Goethe-idézzel nem lehetséges, ellenben a Petőfi-idézet erre kiválóan alkalmasnak bizonyul. A Goethe mellé emelt Petőfi nemcsak az ifjúság és a forradalmi Magyarország eszmevilágának elfogadását jelenti, hanem korfordulót is: nevezetesen azt, hogy a maga kulturális autonómiáját és „kivülállását” őrző bánáti sváb réteg válaszütra kényszerülve a magyarság mellett dönt(ött), s ez az erkölcsi és kulturális döntés egyszerre elutasítása az udvari-hatalmi-képmutató politikának, igenlése annak a szabadság-eszmének és -eszménynek, amelyet 1848 magyarsága képviselt, és amelynek költője Petőfi volt. Ehhez hadd tegyem hozzá, hogy *A tél halála* nem tartozott (és ma sem tartozik) a legtöbbet emlegetett Petőfi-versek közé, és nem illeszthető a tájversek sorába sem, hiszen nem a tájlíra megszokott jellegzetességeit adja: kozmikus-szimbolikus viszonyok közé helyezi a költő az évszak-változás többféleképpen magyarázható világeseményét. De a március 15-ét, majd a forradalom további eseményeit köszöntő versekkel sem sorolható együvé, hiszen a költemény minden bizonytalansággal, nem oly egyértelműen eseményhez köthető, mint az *Olaszország* (talán a leginkább a párizsi forradalom történéseihez, bár igencsak áttételesen!). Egyszóval Herczeg Ferencnek nem annyira a délvidéki forradalmat, mint inkább az ezzel kapcsolatos nemzetiségi küzdelmeket bemutató színműve végén talán éppen ezért összegezheti ez a vers egyfelől a nemzedéki konfliktus feloldását (a nagyapa átáll az ifjúság képviselte táborba), másfelől a magyar-osztrák, szabadság-zsarnokság ellentét manifesztálódását, mivel *A tél halála* mintegy tartalmazza, szimbolikájával rendszerbe foglalja a természeti változáshoz kötött értelmezéseket. S ezen keresztül olyan utalásrendszer kifejtését teszi lehetővé, amely a tárgy- és képzettörténeti háttér bevonásával igazolja Petőfi Sándornak saját versében véghez vitt azonosítási fáradozásait (tél = zsarnokság, tavasz = szabadság). Ilymódon a nagyapa, anélkül, hogy kimondaná az idézett Petőfi-vers címét, a Petőfi-vers önértelmezésével válaszol a császári-osztrák manipulációkra, de válaszával rávilágít a Petőfi-versnek viszonylag kevesebbet emlegetett rétegére is: az irodalomban megvalósult utóéletre, amely a szimbolikának a szabadság körébe vágó vonásait rajzolja határozottabbra. Más kérdés, hogy ez a szimbolika csak akkor értelmezhető, ha nem egyetlen jelentésre korlátozódik, hanem historikumát éppen úgy hozzágondoljuk, mint följebb bemutatott utóéletét. Annál is inkább, mivel *A tél halála* tárgy- és képzettörténete is több forrásra engedhet visszakövetkeztetni, nemcsak folklorisztikus előzményeket tudunk fölmutatni, hanem mitológiaiakat is, és magában a Petőfi-lírában sem váratlanul bukkan föl. Igaz, Horváth János Lenaunak egy versére hivatkozik, amelyben a költő szintén „zsarnoknak mondja a telet”.² Nem tartom perdöntően fontosnak, miszerint Petőfi valóban ismerte volna-e a Horváth emlegette Lenau-költeményt, a megfogalmazás általánosságára tételezteti föl, hogy inkább a „források” voltak közösek.

Előbb azonban utalásszerűen néhány Petőfi-versre hivatkozom, mint amelyekben fel-feltetszik a későbbi vers egy-egy motívuma. A *Búcsú 1844-től*, majd a *Szilveszter éje 1847-ben* már az esztendőhalálról szól; s az eléggé közismert, hogy a dolgozatom címében emlegetett *téltemetés* a folklórban az óév- meg a farsangtemetéssel közös témabokorban található, valójában ugyanarról a népszokásról van

² HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*. Bp., 1922. 521.

szó, olykor ugyanolyan tárgyi kellékekkel folyik a búcsúztatás.⁴ Petőfi e versében az esztendőnek halálát „Oly ünnepélyes egy halál”-nak minősíti, ám verse negyedik részének harmadik szakaszában szinte meglepő módon átcsap a zsarnok és a szolgálélek aposztrofálásába (*A tél halála* utolsó sorában a gyávaságot és a zsarnokságot említi együtt a költő). Még közelebb jutunk versünkhöz az *Olaszország* című költemény két sorával:

„A zsarnokság ki fog pusztulni, és
Megint virító lesz a föld színe...”

Jöllehet, az ellentétpároknek csak egyik tagja szerepel (a zsarnokság mellől hiányzik a szabadság, a virító földszín = tavasz mellől ellenben a tél), itt a természet megújulása a zsarnokság vereségét jelenti, illetőleg a tavasz beköszönté csak akkor következhet be, ha a zsarnokság kipusztul. A történeti fordulatnak a természet fordulata a következménye, de az azonosítás révén a fordulat kozmikus távlatba kerül, a szó legszorosabb és legtágabb értelmében véve válik *világtörténeté*. Talán nem túlzás mitológiai háttéranyagot is feltételeznem: a tavasz-tél váltás személyek sorsával, „feltámadásával”, de Petőfi és kortársai számára feltehetőleg a leginkább ismerten a Persephoné-mondával kapcsolódik össze, a félévet az alvilágban, félévet a földön eltöltő mitológiai figura testesíti meg a váltást, az évszakfordulót. A télből a tavaszba fordulás („Megint virító lesz a föld színe”, Petőfi a jövő idővel utal rá) lett ünnep, akkor veti le a föld (miként Petőfi írja) a tél jármát, a télből kifelé haladva jön el a farsang ideje. Bahtyin mutat rá arra, hogy „a népi groteszk éppen azt a pillanatot ragadja meg, amikor a sötétséget a fény, az éjszakát a reggel, a telet a tavasz *váltja föl*”. (Az eredeti szöveg kiemelése.)⁵ Hogy a tavasz beköszönté a megszabadulással, új reményekkel kapcsolatos, arra Hamvas Béla a hindu hagyományról szólva nyilatkozik: „A tél átlép a tavaszba, az öregség megifjodik, a sötétség kiderül, a föld bővebben ontja kincseit, s a Kali-yuga eléri a Kola-yugát, a vaskorból aranykor lesz”.⁶ Az *Olaszország* című vers utalása is idecéloz, a szabadság *istenét* megidézve távlatba helyezi a zsarnokság és a szabadság, a tavasz és a tél harcát. Hogy a tavasz ezúttal attribútuma révén jelenik meg, talán az antik mitológiára való visszautalás miatt van így, annyi bizonyosnak tetszik, hogy a szabadság-isten és tavasz együttes megjelenítése majd *A tél halála* harmadik szakaszában teljes képiségében részleteződik. Még egy mozzanat említhető itt: a téltemetés része annak a karneváli eseménysornak, amely a hivatalos tudat által tiltott viselkedési-érintkezési-nyelvi formákból való, igaz, a farsang-karnevál idejére korlátozódó önfelszabadításban valósul meg. A karneváli szemlélet irodalmi/folklor realizálódása (Bahtyint idézve) a groteszkben kapja meg alakját, ahol a „jelenségeket változásuk, még lezáratlan metamorfózisuk, haláluk és születésük állapotában mutatja be. [...] a groteszk ábrázolás valamilyen formában mindig tartalmazza (de legalábbis jelzi) a *változás mindkét pólusát: a régit és az újat, az elhalót és az éppen születőt, a metamorfózis kezdetét és végpontját.*” (Az eredeti szöveg kieme-

⁴ A folklórvonatkozásokat az alábbi művek alapján emlegetem: *A magyarság néprajza*. II. Bp., 1934. 409.; IV. Bp., 1937. 328.; MANGA János, *Téltemetés*. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp., 1982. V. 421-422. ÚJVÁRY Zoltán, *A temetés paródiája*. Debrecen, 1978. 96.

⁵ BAHTYIN, Mihail, *François Rabelais művészeté, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford. KÖNCZÖL Csaba. Bp., 1982. 55.

⁶ HAMVAS Béla, *Scientia sacra*. Bp., 1988. 430.

⁷ BAHTYIN, i. m. 34.

lése.) Akár *A tél halálára* is ráilleszthetnők Bahtyin megállapítását, hiszen a tél halódása (a jelen idejű igék figyelmeztetnek a még bevégzetlen folyamatra) egyben az új létrejötte, a múltat a jelen váltja fel, s mindez a metamorfózis keretében zajlik a tél-tavas fordulójának rituáléja szerint. Ha továbbolvassuk Bahtyin művét, a Petőfi-vers más vonásainak földéítéséhez is kaphatunk ötletet: „A groteszk ábrázolás korai fejlődési fokain, az úgynevezett archaikus groteszkben az idő a fejlődés két fázisának – tél-tavas, halál-születés – egyszerű egymásutánjaként (lényegében egyidejűségként) jelenik meg.”⁷ Petőfi versében a tél a halállal kapcsolódik össze (már a költemény címében), a tavasz az új világ születésével, s az egymásutániság itt sincs ellentétben az egyidejűséggel, a (világ)térben lezajló küzdelemnek természetesen van története, de a tél halódása a tavasz-szabadság fokozatos térnyerésével azonos időben történik, továbbá: a fejlődés fázisai egymásból fakadnak, egymást feltételezve körvonalazódnak.

Azt azonban feltétlenül hangsúlyoznom kell, hogy *A tél halála* nem minden vonatkozásban és nem teljesen sorolható be a groteszk ábrázolású alkotások közé, jóllehet, nemcsak tematikailag érintkezik a tél-, óév-, farsangtemetés körébe vágó folklór és egyéb művekkel. Már itt annyit mondom, hogy éppen azért, mivel a télmetetés csak az egyik képzet- és tárgy történeti előzménye e Petőfi-versnek, a mitológiai utalások miatt a vers világának fontos komponense a groteszktól eltérő, inkább az ünnepélyes-fenséges stílusjegyekkel jellemezhető előadás is. Az antropomorfizáló képzetek megengednék a groteszk szemlélet érvényesülését, de a tűznyilatkat lövöldöző nap az apollóni regekörre céloz: Apollon díszítő jelzője a Phoibosz, a sugárzó, de a messzelövő, az ezüstnyilú, aki

„nősténysárkányt ölt le goromba nyilával,
nagy puffadt, vad szörnyeteget, mely a földi lakóknak
sok-sok kárt okozott...”

(Devecseri Gábor fordítása)

Fölöslegesnek látszik bizonyítani, Petőfi mily alapos mitológiai ismeretekkel rendelkezett, 1847-es *Menny és föld* című verse a Naphoz (ezúttal Héliosshoz) fűződő mitológiai történetre utal (Phaëton históriájára), *A tél halála* hetedik-nyolcadik sorának képe e mondakör más epizódjából merít.

Még egy, feltételes adalék segítheti a vers képanyagának jobb ismeretét. A Herczeg Ferenc által idézett második szakasz folytatása az összeomló börtön képét idézi föl, amely a rabok akaratja után enyészik el. Gyanúm szerint itt nem az 1848. párizsi, hanem az 1789. évi eseményekre történik utalás, a Bastille ostromára, lerombolására. Elégé tudott, Petőfi mily alaposan tanulmányozta a francia forradalom történetét, méghozzá éppen az 1789-es évvel kezdődött. Itt szinte késczen kapta az ebbe a versbe beilleszthető képet, a rabok akaratja itt felkelésnek „fordítható” le, a rabot nem szósczerint értelmezem, hanem mindazokat belefoglalhatónak érzem, akik részt vesznek a „szabadság akarása” megvalósításában. A börtön és lánc összeomlása pedig az oly becsült történelmi jelenség egyetemes érvényű eseményé emelése.

Nem vonom vissza, hogy a télmetetés „szokása” és Petőfi verse között párhuzamok fedezhetők föl, ez azonban nem homályosíthatja el azt, hogy Petőfi számára a ki tudja, mennyire ismert népszokás csupán a kiindulópont lehetett. Sem-

⁷ Uo.

mi esetre sem köthette vízióját naptári naphoz, konkrétumhoz, hiszen a tél-tavaszi váltás csupán analógiája (volt) az egész világot átható változásnak, amelyet már korábbi verseiben is várt, sürgetett. Ennek megfelelően a groteszk szemlélet Petőfinél színező jellegű, a szimbólumhoz illően más tónust is érvényesít, a vers hangsúlyos megszerkesztettsége (amiképpen keretbe foglalja) pedig a szabadabb-lazább hangvételt ellen hat. A népszokásokkal együtt ezért emeli be (hasonlóképpen csak utalás formájában) a mitológiai epizódot és a történelmi eseményre célzó mozzanatot. Ugyanakkor következetesen viszi végig a címbe jelölt eseményt. Azt a kozmoszt betöltő harcot jeleníti meg a költő, amelyet az említett népszokás is, paródia, travesztia, groteszk ábrázolás formájában hagyományozott; csakhogy a népszokás őrizi a „gonoszúzó”⁸ jelleget, Petőfi versében az egymással ellentétes princípiumok küzdelmében nem a fent és a lent áll szemben egymással, tehát nem a karneválnak megfelelően a lent gúnyolja ki a fentet, hanem a fent (az ég) és a lent (a föld) egymással szövetségben harcol a démoni erővel, a „jégszívű tél”-lel. Bahtyin a karneváli világkép és -tudat ambivalenciáját jelöli meg lényegi tulajdonságként, és az ókortól Rabelais-ig (más írásaiban még tovább) jelzi ennek a szemléletnek a folklórban és irodalmi művekben megjelenő változatait: „Érdekes jelenség az *ikerhősök* párbeszéde. Ebben a kéttónusú szó olyan stádiumban jelenik meg, amikor tónusai még nem váltak el teljesen. Az ilyen dialógusban tulajdonképpen az arc társalog a fenékkal, a »fent« a »lent«-tel, a születés a halállal. Hasonló jelenségeket találunk azokban az antik és középkori művekben, melyekben a tél és a tavasz, az öregség és a fiatalság, a böjt és a bőség, a letűnt idő és az új idő, az apák és a fiúk *vitakoznak* egymással. [...] Az efféle viták a középkorban mindenütt elterjedtek, méghozzá nemcsak latinul (például *Conflictus veris et hiemis* – A tavasz és a tél vitája), hanem elsősorban a népnyelveken.”⁹ (Az eredeti szöveg kiemelése.)

Mindössze annyit szeretnék állítani, hogy a Petőfi-vers egy nagymúltú tárgy-és képzettörténeti sorba illeszkedik, merész szemléletű változatát adva a téltemetessel összefüggő témakörnek. Hogy 1848. februári a vers, azt az eddigi közmegegyezés mellett az is bizonyítani látszik, hogy a cím a (későtéli) népszokásra utal. Kiegészítésül jegyzem meg, hogy a francia forradalom népnünpélya között szintén föllelhetjük a téltemetést, a tavaszköszöntést, mint amely az elmúló régi, valamint a jogaiba lépő új szimbolikus–dramatikus játékát adta. Petőfi versében a küzdelem, a párviadal jelleg utalt (kevésbé a Bahtyin által bemutatott vitaformára, hiszen ott csak szóbeli küzdelemről van szó, de az öndicséret és a szidalmazás ott is szerepet játszik, mint inkább) a dramatikus jellegre, a küzdelem mintegy eljátszódik a versben, az expozícióban jelzett szituáció ér a végpontjához a vers végére, miközben értesülünk a küzdelem részleteiről. A dicséret és a szidalmazás a versben is lényeges tényező, a tél számos jelzőjével szemben a földnek egyetlen egy sem, a tavasznak mindössze egy jut, viszont a tél a halálra készül, egy lesz a halállal, az ő haláláról van szó, a föld viszont a tavaszra, amely a szabadság, az élet. Ezt érzékelteti, hogy a tavasz virágot hoz, majd diadalmi koszorúnak szívárványt, az újjászületést, a születést megtettesítve. S így, bár a bahtyini példákhoz képest kevésbé manifesztált módon, a tél-tavasz viadal egyben az élet–halál, elmúlás–születés küzdelme is. Ami azonban Petőfi versében a legfontosabb eltérésnek tetszik, a vers erős retorizáltsága, ilyen módon a népköltészetre nemigen emlékeztető előadása. A keretről már volt szó, a megszólításokról, a lírikusnak saját

⁸ MANGA, i. h.

⁹ BAHTYIN, i. m. 540.

versébe való belépéséről külön meg kell emlékezni, nem is szólva az aforisztikus szentenciózusságról, amely Herczeg Ferencnek alkalmat adott frappáns színműzárásra. Talán akkor fogalmazok a leginkább pontosan, ha arról beszélek, hogy a költő egyensúlyt teremt a tematikai hagyomány és az alkalomhoz illő retorikus előadás között. Így a felkiáltások, a megszólítások, az ismétlések a retorizáltságot látszanak erősíteni. A költő (a lírikus-megszólító) nem személytelen-szenvedélytelen kommentátorként vesz részt a versszerűség kialakításában, hanem közvetítőként, akinek tudata és tapasztalata szavatolja az értékek érvényesülését, és akinek nem legutolsó feladata az olvasó meggyőzése. Ezért ez a magasfokú retorizáltság, de ezért a retorizáltságot csökkentendő a köznyelvi fordulatok beépítése a versbe, valamint az áthajlásoknak a szokásosnál merészebb alkalmazása (jelzőt választ el a költő a jelzett szótól, névelővel zár verssort). Érvelés és érzelmi ráhatás, képszerűség és szentenciózusság együttesen fokozódnak líraisággá, személyességgé is, amelyet eleve biztosít a lírikus részvétele a vers fölépítésében: valamennyi szakasz megszólítással kezdődik, s a megszólításban megkezdődik az értékek hierarchiájának átalakítása (az első két versszak jelzői révén, majd az utolsó versszak első sorában a rab-állapotnak múltba helyezésével). Eképpen *A tél halála* nem a népszokás rituáléját követi, hanem inkább a romantika versideálját, amely a klasszika quintilianusi-cicerói szónoklattanával szemben még a retorikában is úgy valósítja meg a hangsúlyozottan személyes érdekeltséget, hogy az én és a világ (kozmosz) egymásra vonatkoztatásának során bontja ki a lírai verset építő történelemsort. Azaz: a télmetetés távlatosabb dimenzióba kerül, nem a karnevál ideiglenes jellegű váltásakciói szerint formálódik, hanem a történelemben előrehaladó szabadságtudat találkozik a természeti tapasztalatokból kinőtt világtudással, s így a tél-tavaszzal szembenállás ennek a szabadságtudatnak előrehaladása, kibontakozása révén lehet jelképe a zsarnokság-rabság-megszabadulás folyamatának. Ugyanakkor nem felejtődhet el a tél-tavaszzal váltás képzet- és tárgy-története sem. Ha a népszokásra hivatkozunk, ott nem egyszerűen vidám temetésre lehetünk figyelmesek, hanem temetésparádiákról: a szalmabáb elégetéséről, vízbe fullasztásáról is szólnak a leírások. A télbúcsúztatással rokon farsangtemetésről számol be a Honderü (!) egy tudósítója:

„Ugyane napon némely helyen holmi rongyokból egy férfi és nőalakot készítenek. [...] egy – leginkább borivásról nevezetes egyén – hosszú ingbe öltözve beszédet tart a mulandóságról – melybe különféle izetlen tréfák szövetnek, s ezt az ájtatos (?) hallgatóság féktelen hahotája követi.”¹⁰

Az idézet arról tanúskodik, hogy a tél-, farsang-, óévtemetés szokása Petőfi korában is élőnek volt mondható, erről a sajtóba is eljutott híradás. Mindez nem azt jelenti, hogy *A tél halála* keletkezésében kizárólag a népszokás ismeretének tulajdonítsunk jelentőséget. Mint ahogy azt sem jelentheti, hogy teljesen mellőzzük a vers létrehozását ösztönző körülmények közül. A történelem és a helyi jelenség szerencsés találkozása, a földrajzilag viszonylag távoli, ám konkrétan időhöz köthető, valamint a földrajzilag közelebbi, ám jellegénél fogva időtlen jelenség egymást segíti abban, hogy Petőfi versében artikulálódjék, és legyen egyszerre válasz 1848 februárjának kérdéseire, és továbbgondolása, megtestesülése a mitológiai régmúlt óta csodált természeti változásnak. Amit a karneváli szemlélet egymás mellé gondolt, és azonos vagy hasonló jellegűnek vélt, az versében lírai hitelt kap, és ennek révén szintetizálódik: a tél-tavaszzal fordulat az elmúltó és a

¹⁰ *Népszokások*. Honderü, 1847. 5. 93–95.

születő párhuzamát ismétli, az elaggót és a megifjodót jelzi, és kilépve a természeti analógiák köréből, egyetemes emberi horizontból szemléli a zsarnokság és a szabadság küzdelmét. A föld és az ég harca ez, amely vízzé olvasztja a jeget, miközben a légi tünemény, a szivárvány a föld és az ég várható diadalára készül. Eképpen az őselemeknek szintén a mitológiákból ismerős és szimbólumként funkcionáló csatája az univerzum törvényei szerint alakuló történelem sorsát dönti el. Csakhogy a mitológiák többnyire az örök körforgás kérielhetetlenségéről tudnak, a tavasz győzelme időleges, Persephonének fél esztendő elteltével vissza kell térnie az alvilágba, *A tél halála* szerzője hinni látszik abban, hogy megvalósítható az „örök” Tavasz,¹¹ létrehozható a Földön a szabadság. A történelem eszerint nem önmagába visszaforduló kör, hanem a szabadság lehetőségének megvalósítása. Amennyiben (Herczeg Ferenc is ezeket a sorokat idézi) az alattvalók szabadságot akarnak. Ami annyit jelent, hogy nem pusztán a természeti változások és tapasztalatok szerint alakítható az emberi történelem, hanem az ember a természeti változások analógiájára, de azok időhöz kötöttségét korrigálva tevékenyen járulnak hozzá a történelem alakulásához. Az itáliai forradalmak, majd Párizs eseményei táplálják Petőfi hitét, hogy az általa várt-sürgetett események nem állnak meg Franciaország határánál, és nem fúlnak bele majd egy napóleoni típusú újabb zsarnokságba. A tél halála efféle továbbgondolása nem éppen indokolatlan, sőt, Petőfinék 1848. februári reménykedése joggal feltételezteti a történelmi idő előnyben részesítését (a vers olvasásakor) a „mitológiai” idővel szemben. Jóllehet, a közvetlen utalásokkal szolgáló szentenciák ellenére a szimbolikus forma némi kételyt ébreszthetne.

Alaposabban szemügyre véve a verset, ez a kétely erősödhet. Ugyanis nem mellőzhetjük azt a költeményben fontos szerepet játszó mozzanatot, hogy a népszokások (téltemetés) mintájára sokkal inkább elképzelésről és elképzeltetésről van szó, mint egy megfigyelés leírásáról. A vers közlésének „igazsága” a költemény által teremtett világon belül marad, még akkor is, ha a vers lírikus kommentátora értelmezi, axiómába foglalja a tanulságot, ha részben feloldja a szimbólum mögöttes jelentését (tél = zsarnokság stb.). A feloldás természetszerűleg csak részleges; mivel a tél és a tavasz elsődleges versbeli jelentésére fény derül ugyan, és azt a háttéranyagként kezelhető népszokás erősíti, hitelesíti, marad a versben elég feloldatlan, amely nem a költő által értelmezett jelentés (vagy igazság) ellen hat, csupán arra a még nem földerített jelentésre enged következtetni, amely további értelmezéseket igényel. Mert a versből az tetszik ki, hogy valójában nem a tavasz küzd meg a téllel, hanem a föld, a tavasz a szabadsággal azonosítódik, ilyképpen a föld az „alattvalók”-nak lehetne szinonimája. A szabadság, azaz a Tavasz az alattvalók szabadságakarásának eredménye, a jutalom a tavasz hozta virág meg a szivárvány diadalmi koszorúként, amely a földet ékesíti. A szabadság tehát Tavaszistennőként (?) jelenik meg, ugyanakkor a földdel azonosuló, tehát a „vad, bitor” Tél, a zsarnok ellen küzdő alattvalók a börtönök és a láncok megsemmisítését akarják. Amit mondandó volnék, legalább két síkon fut eszerint a vers: a tél-tavasz-föld-ég-tűznyíl-jég-könny-szivárvány a természeti változás mitológiai vagy népszokásbeli tartományába tartozik, a zsarnok-alattvaló-börtön-lánc-rabság-szabadság más képzetkörbe sorolhatók, jóllehet, az analógiák,

¹¹ A *János vitéz* Tündérországaiban „híre sincs a télnek”, az „örökös tavasz” az Elysiumot idézheti föl.

az érintkezések, helyenként az azonosulások eléggé nyilvánvalóknak tetszenek. Mindazonáltal nem egészen problémamentes az átjárás a kétféle képzetkör között. Éppen a több ízben említett második szakasz okozhatja a legtöbb töprengeni valót. Az első sor még megmarad a természeti jelenség szókincsénél: „Még fogsz halni, vad, bitor tél!” Igaz, a „bitor” mintha a továbbiakat készítené elő, de vissza is utalhat éppen a vers kezdő sorára: „Durva zsarnok, jégszívű tél...” A második versszak aztán mintha teljesen megfeleldkezne az eddig elhangzott kilenc sorról, kilép a szimbólumok köréből, és az Olaszország meg a márciusi versek hangvételel szól:

„Addig él csak minden zsarnok,
Míg magok alattvalói
Szabadságot nem akarnak;
Hogyha egyszer a raboknak
Akaratja ki van mondva,
Összeomlik börtön és lánc,
S elenyézik híre-hamva.”

Mindenképpen kiválnak ezek a sorok a vers egészéből, sem előtte, sem utána nem kerül sor ilyen „nyílt” beszédre. S bár a szabadság is, a zsarnokság is felbukkan a lírai beszédben, a szövegkörnyezet félreérthetetlenül a tavasz–tél–föld történéseiben tartja. Míg e hosszabban idézett részlet akár politikai hitvallásként is értelmezhető. Mielőtt didaktikusnak minősítenők (talán nem egészen jogtalanul) a versrészletet, még egyszer tekintsük meg: hova illesztette be Petőfi? Az első versszak festi (mivel *szóképpel* él a költő) a föld és az ég szabadságharcát a tél ellen, itt lelhető az apollóni utalás, és itt készül elő a tél–tavasz váltás. A harmadik szakasz a tavasz–szabadság rajzát adja, itt lesz világossá az, ami az első versszakban csak célzás volt, és a negyedik versszak adja a beteljesülést a záró axiómával („hiszen testvér a / Gyávaság a zsarnoksággal”). Az idegennek tartható betét két látomás között helyezkedik el, az első a tél végének megjelenítése, a másik a szabadság tavaszi eljövetele. A természeti képek és jelképek közé ékelődik tehát a versbéli fejtegetés a szabadság megvalósíthatóságáról, e megvalósulás (emberi) feltételéről. Önmagában valóban didaktikus, magyarázkodó jellegű, inkább illik poénnak egy (közepes) színmű végére, mint egy versbe. De versbéli helyét tekintve módosítható ez a vélemény: nem a látomások hitelét-erejét gyengíti, csupán (eszmei) tapasztalatokkal (és, irtam már, történelmi anyaggal) körvonalazza, teszi földközelié. Ugyanakkor a látomások sem hiteltelenítik a fejtegetést, hanem a maguk egyetemesebb igazságát sugározzák rá. Valahogy úgy, hogy a látomások jelképei a történelmi tapasztalatokkal gazdagodnak, a történelmi tapasztalat pedig nem pusztán az egyszeri eseményből leszűrt vélemény vélt vagy valódi igazságát képviseli, hanem a jelképek egyetemességébe ágyazódik, s egyszerre lesz konkrét és általános, fejtegetés meg líra, gondolatiság és kép.

A tél halála sikeres kísérlet a természeti és a történelmi/forradalmi tematika egyeztetésére. Hogy erőteljes gondolatiság és tájleírás nem zárja ki egymást, arra beszédes példa Petőfi versei közül *A gólya*; hogy a szabadságvárás egy hasonlattal összekapcsolható a táj- és évszakversekből ismerős képekkel, arról viszont az *Olaszország* tanúskodhat („Eljő, eljő az a nagy szép idő, / Amely felé reményim szállanak, / mint ősszel a derültebb ég alá / Hosszú sorban a vándormadarak.”). Az azonban feltehetőleg *A tél halálában* valósult meg először, hogy a különféle gondolati körből, még inkább különféle világtapasztalatból, a leginkább különféle

kulturális hagyományból származó kép-, gondolat- és szókinccset a költő szintézisbe hozza, és beilleszti a maga (szinte megtervezettnek ható vagy ilyennek láttatott) gondolati-költői útkeresésébe. Szándékosan idéztem az *Olaszországnak* azt a strófáját, amelyből már két sor árulkodott arról, hogy Petőfi természet és történelem dialógusát feltételezi. Az előbb leírt négy sor viszont mintegy beiktatja a nagy idő várását költői szókinccsébe, s lehetővé teszi, hogy a tájversek szókinccsével együtt hangozhassék föl. Mindezt majd továbbviszi *A tél halálával*, amely kimondatlanul a nagy szép idő várásának jegyében készült, s az utolsó sorig bizonytalan marad (nem a végső győzelem, ebben nem kételkedett a költő), látomás-e vagy reagálás egy történelmi eseményre. Annál is inkább, mert a vers szinte ott marad abba, ahol a tél „olvad”, de még nem olvadt el, „gyáván hal”, de halódása tart még. Ebben a befejezetlenségben érzékelhető, mennyire jórészt az *Olaszországban* leírt lírai-költői helyzet határozta meg még ennek a versnek szemléletét is. A kozmoszba kivetített küzdelem látomásosságát a romantikus retorika fokozza, de a versbe iktatott (gondolati) kitérő némileg visszafogja. Ez az egyensúlyra törekvés, a különféle kulturális hagyományból eredeztetett képkincs kiegyenlítése a szimbólumok és azok részleges (ön)értelmezése révén teszi harmonikussá a verset, és nem engedi, hogy az egyik vagy a másik komponens elnyomja a tőle eltérő jellegűt.

Herczeg Ferenc jól választott. *A tél halálából* vett idézettel érzékeltethető az egyén vagy egy réteg sorsfordulata. Hiszen *A tél halála* maga is a sorsfordulat verse. 1848 februárjában még az emberiségről volt szó, a Föld szabadságharcáról. De ott munkált a költőben a remény, amely a nagy szép idő felé száll, ama szavak segítségével, amelyek táj- és leíró verseit éltették. *A tél halála* ennek a reménynek és ezeknek a szavaknak is a verse.

Fried István

Arany balladái és a Bogár Imre népballada

A magyar népballadák között az egész 19. század folyamán különös népszerűségnek örvendtek a betyárballadák. A teljes anyag számbavételéből azonban kiderül, hogy kevés önálló és egységes szövegű betyárballada keletkezett. Az esetek többségében ugyanazokat a szövegtömböket, sztereotip sorokat vagy versszakokat kapcsolták szabad kombinációkban egy-egy betyár nevéhez, messze-mentően variálva az ugyanarról a személyről szóló balladát. Például a legnépszerűbb betyár, Rózsa Sándor neve igen sok balladában szerepel, a szövegváltozatokból mégsem lehet egységes Rózsa Sándor-balladát összeállítani. Kivételt képez Bogár Imre balladája, amely – leszámítva a szövegromlásokat, csonkulásokat és betoldásokat – lényegében azonos szöveggel őrződött az egész magyar nyelvterületen (Moldva kivételével, ahová nem jutott el), noha a legnépszerűbb, legnagyobb számban felgyűjtött balladák közé tartozik.¹ Tartalma azonos a többi betyárballadáéval: rövid célzás a címszereplő betyárkodására, majd a betyárt kocsmában elfogják, felakasztják. A szöveg megfogalmazása azonban több, egyedülálló sajátosságot mutat.

Az 1862-ben (a betyár kivégzése évében) keletkezett ballada első tudományos szövegkiadása a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetében jelent meg 1872-ben. A szöveg kiadója, Gyulai Pál, jegyzetben rámutat, hogy az utolsó előtti versszak kölcsönzés Arany *Zács Klára* című balladájából. Aranytól: „Harangoznak délre, / Udvari ebédre; / Akkor mene Feliczián / A király elébe.” A népballadában: „Harangoznak délre, / fél tizenkettőre. / Most kísérik [var.: Akkor viszik] Bogár Imrét / a vesztőhelyére.”²

Magában véve ez az egyezés magyarázható volna közkeletű népköltészeti fordulat egymástól független felhasználásával, de hogy nem erről, hanem tudatos kölcsönzésről van szó, bizonyossá válik egy további szövegegyezésből. Aranytól: „Királyasszony a templomban / De hiába várja.” A népballadában: „Duli Marcsa a babáját / de hiába [var.: már hiába] várja.”

A kölcsönzésen túlmenően, figyelmes vizsgálattal még további, meglepően erős Arany-hatás is kimutatható.

Mindenekelőtt a versforma, amely azonos a két költeményben (6-6-8-6 szótagos verssorok, *x a x a* félrímmel, illetve *a a x a* visszatérő rímmel), teljesen szokatlan a magyar népballadákban. Ez a versforma a magyar népköltészetben a lírának (népdaloknak), nem az epikának (balladának) a formája. Egyetlen további előfordulása elbeszélő jellegű költeményben a *Megöltek egy legényt...* kezdetű balladás dal,³ amely erősen lírai jellegű. Így egyértelmű, hogy az 1855-ben keletkezett Aranyballada mintájára költötte versét ebben a szokatlan formában a szerző.

Szintén szokatlan a népballadákban a természeti kezdő képpel vagy helyzetképpel történő indítás: „Zavaros a Tisza, / nem akar megszállni [var.: higgadni].” Ez

¹ Szövegére és keletkezéstörténetére vonatkozólag I. BÉKÉS István, *Magyar ponyva Pitaval*. Bp., 1966. 203–220.; VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*. Bp., 1976. II. 635–641.; vö. még a *Magyar Néprajzi Lexikon* (MNL) *Betyárballada és Bogár (Szabó) Imre* címszavát.

² MNGy I. 572–573.

³ A *megszólaló halott* címen összefoglalt ballada-típus. KÁLMÁNY Lajos nem balladának, hanem románcnak minősíti. Az ő gyűjtésében (*Alföldi népballadák*. Bp., 1954.) jellemző módon található még néhány ballada ebben a formában, amelyek mind későbbi keletkezésűek (pl. az 55. sz. Rudolf trónörököséről szól, és egész versszakot vesz át a *Bogár Imre-balladából*), s szemmel láthatólag a *Bogár Imre-ballada* hatására használják ezt a formát. Emellett – mint ORTUTAY Gyula megjegyzi az 56. számúróól (251.), zavaros szerkezetűek, több dal kombinációjának látszanak.

ismét a Zács Klára példáját követi: „*Királyasszony kertje / Kivirult hajnalra.*” Népköltészetünkben ez is kizárólag a líra sajátja, s talán egyetlen további balladai előfordulása az inkább lírai dalfűzérnek nevezhető Rózsa Sándor versezetek egyikében található: „*Esik eső, szép csendesen csepereg, / Rózsa Sándor a kocsmában kesereg.*”⁴ Viszont ugyanaz a kezdő kép dalszövegben már Krizánál előfordul: „*Zavaros a Nyárád, / nem akar megszállni.*”

Mindezeknél feltűnőbb, hogy a Zács Klára egyedi hatásán túlmenőleg, Arany egyéb balladáinak szerkezeti sajátossága is világosan látható a Bogár Imre-ballada felépítésében. Népballadáinkban – nemcsak a betyárballadákban – teljesen ismeretlen az a stilisztikai megoldás, amellyel e balladában találkozunk: az első versszak (természeti kép vagy helyzetkép, bevezető elem) megismétlése záró versszakként, módosított szöveggel: „*Zavaros a Tisza, / nem akar megszállni. / Az a híres Bogár Imre / által akar menni,*” és: „*Elapadt [var.: Kiapadt] a Tisza, / csak a sara maradt. / Meghalt szegény Bogár Imre, / csak a híre maradt.*” A Zács Klára nem ilyen szerkezetű, tehát innét nem meríthette az ötletet a szerző. Viszont Arany többi balladájának igen jellemző megoldása ez a keretbe foglalás: az 1862 előtti időszakból öt balladájában találkozunk vele,⁵ és még az Őszikékben is két ízben alkalmazza. Legklasszikusabb példája az *Ágnes asszony*, kétszeri visszatéréssel: „*Ágnes asszony a patakban / Fehér lepedőjét mossa – Lepedőjét újra mossa – Régi rongyát mossa, mossa.*”

Mindez együttvéve arra mutat, hogy a szerző nemcsak jól ismerte Arany költését, hanem a pusztá szövegismereten túlmenőleg, annak rejtettebb stilisztikai sajátosságait is felfogta, és felhasználta saját alkotásában.

Ugyanakkor az ismeretlen költő teljes mértékben megmaradt valódi népi alkotónak. Műköltői igénnyel fellépő személy nem mert volna ilyen népnyelvi kifejezéseket használni: „*pénzt akar csinálni*”, „*ablakod firhangján*”, sőt a „*zöld vásár*” (azaz mai fogalommal „*feketepiac*”) fogalmát nem merté volna értelmezés nélkül bevenni a szövegbe. Jellegzetes népballada (nem műköltészeti) fordulat a kétszer is előforduló (a férfi és női szereplőt összekapcsoló) „*az a híres*” díszítő jelző. Ugyanúgy kizárólag a népköltészetre (azon belül a balladákra) jellemző stílus-sajátság a sorismétlés (anadiplozis), amelyre a magyar műköltészetben alig találni példát: „*... Által akar menni. / / Által akar menni, / csikót akar lopni, / Kecskeméti ződ vásárra [var.: vásáron] / pénzt akar csinálni. / / Pénzt akar csinálni, / bölcsőt akar venni...*”

Másrészt a félnépi versfaragók, ponyvaszerzők, históriások tákolmányaitól is élesen elüt a Bogár Imre-ballada. A félnépi ponyvaballadákra mindenekelőtt a terjedősség, az események minél részletesebb előadása és a moralizálás jellemző, s mindezeknek ellentéte a magyar népballada, élén a Bogár Imre-balladával. Világosan mutatja ezt a különbséget Bogár Imre történetének ponyvára került két változata. A szóban forgó ballada ugyanis vagy azonnal, vagy igen hamar megjelent a ponyván is, és szintén azonnal versbe szedte a történetet egy klapancia-gyártó

⁴ Ecsedi István hortobágyi gyűjtésében a *Kékellik Mátra, eső akar lenni* kezdetű, sztereotípiákat felsorakoztató versezetben rögtön a negyedik sor mutatja, hogy nem balladával állunk szemben: „*Hadd úsztatom által a zavaros Marost.*” A Mátra és a Maros meglehetősen távol van egymástól. – Rabénekekben gyakori, vö.: MNL megfelelő címszavát.

⁵ A *varró leányok*: „*Lányok, lányok, lakodalom – Lányok, lányok, vegyetek fel...*”; *Szőke Panni*: „*Szőke Panni henyélve ül – Panni nem szól, görnyedve ül*”; *Az egri leány*: „*Kassa mellett, egy fölvárban – Kassa mellé, a felvárba*”; *Both bajnok özvegye*: az első versszak szó szerint megismétlődik a végén. Az Őszikékben: *Tengeri-hántás* és *Vörös Rébék*.

⁶ FARAGÓ József, *Virágok vetélkedése. Régi magyar népballadák*. Bukarest, 1986. 41.

fűzfapoéta. A ponyvakiadások hamarosan összekapcsolták a kettőt, és közös fűzetben hozták a két, jellegükben igen eltérő alkotást: a népit és a „félnépit”. Mondani sem kell, hogy ez utóbbi értéktelen tákolmány, míg az előbbi népköltészetünk egyik gyöngyszeme, s nem véletlen, hogy azonnal elterjedt.⁷

Szintén népköltészeti – nem műköltészeti és nem ponyvairodalmi – eredetet bizonyít, hogy eleve dallammal keletkezett, és egységes dallammal terjedt el az egész magyar nyelvterületen. A ponyvakiadások a dallamot nem tartalmazzák, tehát csakis élőszóban terjedhetett.

A szerző társadalmi helyzetére vonatkozólag a fent mondottak Katona Imre megállapítását erősítik meg: „A nép- és műköltészetet egyaránt jól ismerő kortárs alkothatta.” Éppúgy lehetett a népi kultúrában benne élő falusi honorácior, mint olvasni szerető, költői tehetséggel megáldott parasztember. Bogár Imre balladája a magyar népi-nemzeti kultúra egységét példázza a kiegyezés előtti időben.

Vekerdi József

⁷ A legkorábbi ránk maradt ponyva-kiadás – amelyet Katona Imre fedezett fel – 1865-ből származik, de szerzőségi vitákból tudjuk, hogy első kiadása korábbi volt, legalábbis a ponyvaballadának. L. KATONA Imre, *Bogár Imre balladájának legkorábbi változata*. Békési Élet, X. 1975. 497–500.; KATONA Imre–LÁBADI Károly, *Erődök, mezők, vad ligetek*. Újvidék, 1980. 129–136. L. még: BÉKÉS István, *i. m.*

„Délután Dési-Huberéknél [...]. Új képeket mutat [...]. Az Illyés portrékat átdolgozta, az egyik különösen döbbenetes most. Attila került az ülő, kezében könyvet tartó Illyés mögé, esett-ségekben felmagasló árnyék, a háttér tájkép, a tájból szívárogo ki szinte, baráti együttes, de ugyanakkor lenge és mégis súlyos lelkiismeret.”

Radnóti Miklós

A mottóként választott 1940. december 29-i naplójegyzet folytatásában Radnóti Arany sorait idézi az *Emlények* III. részéből, megjegyezve, hogy „milyen zavartalan, vállalt viszony ez Petőfi s Arany között s mily zavaros ez.”

Igen, József Attila korai halála után a legjobb kortárs alkotók is zavarosnak, tisztázatlannak érezték Illyés Gyula és József Attila kapcsolatát. Maga Illyés élete végéig viaskodott saját „emlényeivel”, és Illyés Gyuláné is megírta, közreadta József Attila-dokumentumait és -kommentárjait. Ismerve a két költővel kapcsolatos gazdag irodalmat és N. Horváth Béla összefoglaló esszéjét (*Két költőről. Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetéhez. Jelenkor, 1991/9. sz.*), úgy érezzük, még korántsem mondta ki az utolsó szót az irodalomtörténet-írás. Tanulmányunk kapcsolattörténeti kísérlet, mely az adott alkalom megszabott keretei között mintegy tézisszerűen mutatja fel kutatásunk eredményét. Köszönettel tartozunk Illyés Máriának néhány eddig ismeretlen dokumentum megtekintéséért és Tverdota Györgynek értékes megjegyzéseiért és tanácsaiért.

A XX. századi magyar költészet fő irányait reprezentálja e két költő életműve. Sorsuk is sok kapcsolódást, párhuzamot kínál. Illyés Gyula egy dunántúli nagybirtokhoz tartozó zsellérszálláson, Rácegrespusztán született 1902. november 2-án. Szülei szétköltözése után, 14 éves korától azonban Budapest egyik premkerületében, Angyalföldön él. Édesanyja varrónőként keresi kenyerüket. József Attila eleve a város peremén, a Ferencvárosban született 1905. április 11-én. Apja elhagyja családját és a későbbi költő a mosónő-takarítónő-alkalmi munkás mama által biztosított lumpenproletár körülmények között szerzi meghatározó első élményeit. Mindkét költő belekezd az egyetemi tanulmányokba, de nem fejezi be azt. Ifjúságuk legfogékonyabb éveit Párizsban töltik, Illyés négy évet, József Attila egyet, de ő korábban Bécsben is él, és így németül is kitudónen megtanul. Mindkettő korán eljegyzik magukat a munkásmozgalommal; Illyés egyenesen a várható letartóztatás elől menekült Párizsba, húszévesen.

Illyés 1926 második felében jött haza, József Attila egy évvel később. A Simplon kávéházban találkoztak, közvetlenül ezután, és József Attila Illyéstől tudakozódott a hazai viszonyokról. Illyés vidám, bőbeszédű, a gátlástalanságig magabiztos huszonegyes fiatalemberre emlékezik, aki rögtön az elején megkérdi: „– Hol lehet itt mecénást szerezni?”² Illyés, ha nem is azonnal, jó fél év múlva, 1928 májusában megpróbált segíteni: „Kedves Elza, mint korunk egyik maecénásnéjához fordulok magához, szívemből ajánlván gyönyörűség barátom, József Attila előfizetési ívét. [...] Ritkán jelenik meg oly tökéletes verskötet, mint ez.” A címzett Adler Elza, aki – egy másik levélből tudjuk – egy évvel korábban a Dokumentum-estek

¹ A 8. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra (Jyväskylä, 1995. aug. 10–15.) készült előadás.

² (NB.: Illyés saját magát is kitudónen menedzselte. Gondoljunk a Csécsy Imréhez, Imrédy Bélához és nem utolsó sorban Babits Mihályhoz fűződő kapcsolatára!)

jegyének eladásánál volt Illyés segítségére. Most a *Nincsen apám, se anyám* verses-kötet előfizetési ívét küldte el neki, önzetlenül. Természetesen megtalálható az említett kötet Illyés könyvtárában „... igaz szeretettel és barátsággal” ajánlva. A dátum: Pest, 1929. febr. Aláírás: Attila – s ez nagyon meleg baráti kapcsolatot jelez. Ugyanígy, csupán keresztnevével írta alá József Attila a *Nem én kiáltok*-kötet 6. lapján olvasható Illyés Gyulának című verses ajánlását. Ez alatt nincs dátum, a megismerkedésük utáni napokra keltezhetjük, amikor már meg- és felismerték egymás rokonítható szándékait. A harmadik dedikáció a *Dönts! a tőkét*-ben olvasható: „Illyés Gyulának barátsággal és szeretettel. Dönts! Bp. 1931. márc. 21. József Attila”. Itt már teljes a névaláírás, a felkiáltójeles felhívás elvtársi, elvbaráti kapcsolatra utal. Figyelemreméltó, hogy a kötetet megjelenése napján adta barátjának József Attila. Illyés Gyula könyvtárában megtalálható még a *Külvárosi éj*, a *Medvetánc* és a *Nagyon fáj*-kötet is, immár dedikátlanul. (A Flórának dedikált köteteket nem láttuk.) József Attila nehezen rekonstruálható könyvtárából eddig egyetlen dedikált Illyés-kötetet ismerünk, s ez az *Iffúság*: „József Attilának a régi szeretettel, Illyés Gyula 1933. V.” Biztosra vesszük, hogy az ezt megelőző Illyés-kötetek dedikált példányai is megvoltak József Attila könyvei között.

Visszakapcsolva most kettejük megismerkedéséhez, Illyés Gyula említi, hogy József Attila gyakran meglátogatta őt a Lehel út 26. szám alatti szoba-konyhás alkóvos lakásában. Sőt olyankor is elment, amikor csak Illyés édesanyját találta otthon; bögre kávéra, vajaskenyérre, jó szóra, pihenésre. Illyés Gyula szerint bizonyára saját ferencvárosi gyermekkorát, korán elvesztett anyját – a Mamát – vélhette felfedezni költőtársa otthonában. A látogatás kölcsönös volt. József Jolán szerint az ő Lovag utcai lakásuknak Illyés Gyula volt gyakori vendége, a híres rímjáték-szonettek Makaiéknál születtek. Illyés Gyula egy olyan alkalomra is emlékezik (1974. május 1-jén), amikor költőtársa a *Zalán* futása első sorát – „Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban” – a *késel* szó *bicskáz* jelentését hangsúlyozva skandalta séta közben. Gyakran űztek ilyen agyrobatikát!

„Egyik napról a másikra változott meg ez a mindenki Attilája, ez a világ árvája. Vagy csak a mi kettőnk viszonyában lett hirtelen változás?” – kérdi Illyés idézett naplójegyzetében. Úgy véljük, a változás egy folyamat volt, és nemcsak József Attila változott meg. Első barátságos „viaskodásuk” Vágó Márta körül történt. Vágóékat s így Mártát is Illyés még Párizsból ismerte, eljárt hozzájuk Pesten is. József Attilát Komor András vitte föl először, 1928 elején. A történet közismert. Egy ízben négy fiatal író, Ignotus Pál, Illyés Gyula, József Attila és Komlós Aladár voltak Vágóék vacsoravendégei. Hazafelé megbeszélték, hogy bármelyikük szívesen feleségül venné Vágó Mártát. József Attila van erre leginkább rászorulva, ezért a többiek visszaléptek az ő javára. József Attila valóban szerelmes volt Vágó Mártába, de „osztálya elragadta tőle”. Az 1929 februárjában megjelenő *Nincsen apám, se anyám* című kötetét mindenesetre Vágó Józsefnek, Márta apjának dedikálta. Illyés számára Márta szintén egy számba jöhető lehetőség volt: első kötetében, az 1928-as *Nehéz földben* egy verset maga is Vágó Józsefnek ajánlott; igaz, Juvancz Iréneusz, későbbi felesége, Muca édesapja is kapott egy dedikációt.

A „mérkőzés” következő menete Babits és a Nyugat körül zajlott. Tény, hogy az 1925-ig, tehát húszéves koráig Magyarországon élő József Attila már 1923-ban a Nyugat munkatársa lett, évekkel előbb, mint Illyés. Utóbbi Párizsból megtérve nekrológnak is beillő kiáltvánnyal búcsúztatja a húszesztendős folyóiratot (a Dokumentum 1926 decemberi számában), majd Füst Milán közvetítésével hamarosan maga is a Nyugat munkatársa lesz, előbb könyvbírálataival, majd verseivel.

Illyés és József Attila 1928-ban fej-fej mellett haladnak a Nyugatban. Decemberben azonban sorsformáló események zajlanak le mindkettejük életében. December 1-jén megjelenik a Nyugatban Illyés hódoló esszéje Babits új verseiről, *Az istenek halnak, az ember él* címmel. December 14-én mindketten részt vesznek a Fiala Írók Előadóestjén a Zeneakadémián. Ennek bevezetőjét Babits Mihály tartotta. 17-én pedig Babits hétfői fogadónapja vendégei – itt József Attila vitába bonyolódik Babitscsal Croce intuicionista esztétikája kapcsán. Több meghívást nem is kap a költőhöz. Ehhez hozzávehetjük József Attila *Tárgyi kritikai tanulmányát Az istenek halnak, az ember él* című Babits-kötetről. (A Tollban jelent meg 1930. január 10-én.) Ezzel a pamflettel József Attila évekre elvágta magát a Nyugatban való megjelenés lehetőségétől és élete végéig a Baumgarten-díjtól. (1935-ben és 36-ban viszont Baumgarten-jutalmat kapott.) Illyés 1936-ig négy ízben nyeri el a Baumgarten Évdíjat, tanítványi, majd baráti kapcsolatba kerül Babitscsal és 1937-től a Nyugat társszerkesztője lesz.

A Babits körüli csatározásban József Attilán segíteni akaró gesztusként értékeli Illyés többször is a Nyugat 1932. december 16-i számában megjelent bírálatát a *Külvárosi éj*ről. Úgy véli, az a tény, hogy „az *Óda* a Nyugatban jelent meg, első versként a Babits ellen írt szomorú pamflet okozta feszültség föloldásául”, az ő bírálatának is köszönhető (Naplójegyzetek, 1974. márc. 30., júl. 16. és júl. 20.). Lehet, hogy ez volt Illyés szándéka. Az *Óda* a Nyugat 1933 augusztusi számában jelent meg. Előzőleg, 1933. április 1-jén Babits már közölte József Attila *Reménytelenül* című költeményét. Még előbb, 1933. január 28-án írta József Attila Babitsot megkövető levelét. Illyés bíráta azonban több mint gesztus. Gondoljunk Fenyő László egy évvel korábbi negligáló *Döntsd a tőkét*-kritikájára ugyancsak a Nyugatban! Illyés, bíráta első mondatában „jó költő”-nek tartja József Attilát. Az utolsó passzusban pedig megállapítja, hogy a költőnek csupán egyetlen szavába kerülne, hogy költészete egymástól elütő, kavargó, de már csomósodó elemei összeálljanak. „Érdekes, friss világ tárul akkor elénk, az új magyar költészet egyik legüdébb, leggondozottabb területe.”³

Illyés szerint József költői alaptermészete „bizonyosfajta parnasszista festői hajlam, [...] mely kitűnően érvényesülne az ő izmos, friss, az ősi virágénekek magyarságát idéző nyelvezetében” – vagyis a *Nincsen apám*-kötet verseit kéri számon költőtársa új versein. Másutt viszont mintha a *Döntsd a tőkét* verseit bírálná, pontosabban a költő leíró verseibe is beszivárgó marxista szemléletét. A kötet egyik legsikerültebb verseként tartja számon *A hetediket*, a forradalmi, sőt marxista versek közül pedig a *Mondd, mit érlel...* és a *Munkások* nyerték el tetszését. „Ezek szemlélete – írja – azonos a leíró verseivel, csak ezekben a tájat egy-egy társadalmi helyzetkép helyettesíti, mely együttáll állandóan valóságos helyzetképekhez, tárgyakhoz és környezethez kapcsolódik.” Vajon miért nem említi itt – s a bírálat folyamán egyszer se – a kötet címadó nagy versét, a *Külvárosi éjt*?

Amit viszont idézett mondatában a költői téma állandóan változó megközelítéseként regisztrál, ma már épp egy József Attila-i definícióval szalagút technikának nevezünk. Szigeti Lajos Sándor szerint József Attilánál 1932-től kezdve válnak gyakorivá „a spirál szerkezetű versek”; néhány ezzel a módszerrel készült költeményével, mint Illyés nyomán megjegyeztük, már a *Külvárosi éj*ben is találkozunk.

³ Elvárásával egybehangzón írja majd Illyés öt évvel később, a Nyugat József Attila-nekrológiájában: „Vibráló, nyugtalan műve hirtelen kerek egész lett, a halál zománca, mely szívárványló burkot von köréje, egységesnek mutatja, minden darabot a helyére tesz benne s mindent világosan kiemel.”

Szigeti Lajos Sándor mindkét költő életében paradigmaváltásként fogja fel az 1932-es és 33-as év fordulóját; ennek eredménye Illyésnél az ezután írt, majd 1935-ben és 37-ben kötetbe foglalt új – tegyük hozzá: nagy – verseinek gyűjteménye. Ugyancsak Szigeti figyelte meg, hogy éppen a fordulóponton, 1932 decemberében Illyés Gyula és József Attila egyszerre jelenik meg a Korunkban (*Hősökről beszéltek*, illetve *Invokáció*), ahol is „Illyés a zsellérek-paraszток, József Attila a munkások küldöttjeként szólal meg.” (Szigeti Lajos Sándor: *„Ők híven kihallják...”* 1928 és/vagy 1932 *Illyés Gyula és József Attila költői magatartásformájában*. Tiszatáj, 1991/7. sz.) Szigeti korábban a Fiatal Költők Előadóestjén elhangzott versekre épülő, Babits által szerkesztett Új Anthológiára hivatkozik, melynek bevezetőjében Babits meghirdeti az új nemzedék „puritán és tárgyias” líráját, új népiességnek nevezve azt. Babits példája a *Három öreg* című Illyés-vers. Nagyon fontos, hogy a *Három öreget*, sőt a *Nehéz föld* néhány darabját is Lengyel András *A Dunánál* egyik vers-előzményeként, allúziójaként interpretálja. (*Illyés, József Attila és A Dunánál*. Üzenet, 1980/7–8. sz.) Ha nem is allúziót, de egy-egy téma versben vagy prózában történő hasonló megközelítését többször is megfigyelhetjük a két költő életművében. Itt van mindjárt az 1930. szeptember 1-jei tüntetés, amely mindkettőjüket versre ihlette. Illyés Gyula *Szennyes síkátorok között* című verse megjelent a *Sarjűrendekben*, József Attila *Tömeg* című költeménye pedig a *Döntsé a tőkét*-ben. Előbbi vers a tüntetés egy epizódja – „Berohantam a kapualjba” – és a jövőnek címzett üzenet, míg a *Tömeg* a tüntetés plasztikus képe. Ez is felhívással zárul – magukhoz a tüntetőkhöz címezve. Nagyon hasonló eredményre jutnak Mécs László költészetét vizsgálva (József Attila: *Mécs László költészete*. A Toll, 1931. febr. 25.; Illyés Gyula: *Katolikus költészet*. Nyugat, 1933. ápr. 1.). Ugyanez a helyzet, amikor a fasizmus németországi győzelmével és a szocialista eszme ezutáni lehetőségeivel néznek szembe (József Attila: *Az egységfront körül*. Új Harcos, 1933. máj.; *A szocializmus bölcselete*. Szocializmus, 1934. nov.; Illyés Gyula: *Szocializmus szociálisták nélkül*. A Toll, 1933. szept. 23.).

A két költő fontos működési, mondhatnánk közéleti terepe 1928 és 1933 között a Bartha Miklós Társaság. Mindketten 1928 őszén kezdenek el járni a Társaság üléseire és előadóestjeire. József Attila itt talál új barátokat Vágó Márta „elragadása” után. És Illyés? Egy 1935-ös vallomását idézzük: „Egy célom volt mindig. A zsellérség és a cselédség sorsán javítani. E célból mindenkivel társulok. Különböző mozgalmak közeledtek e kérdés felé, én valamennyit támogattam, a szocialistákat éppúgy, mint az ifjúsági egyesületeket.” (*Naplójegyzetek*, 1935. jan. 30.) Mivel a Bartha Miklós Társaság előadásain és röpirataiban már 1928 tavaszától megtalálható a *Ki a faluba* programja, célja megvalósítását itt is remélhette. Illyés Gyula 1928. október 17-én részt vett a BMT egyik ülésén, ahol háborúellenes propagandát határoztak el. József Attila ugyanekkor cikket írt a Bartha Miklós Társaság októberi Értesítőjéről a Századunkba. A BMT Falubizottsága novemberben vitaest-sorozatot tartott a parasztkérdésről. Ezen József Attila bizonyára részt vett, hisz erre épült (volna) *Az európai parasztpártok és a magyar országos parasztpárt* című előadása a Dénes István vezette Magyarországi Földműves és Munkáspárt 1929. március 24-i kongresszusán, melyet a hatóságok betiltottak. Mindketten szerepeltek viszont 1929. február 27-én a BMT Magyar Föld-estjén a Vigadóban. A Magyar Föld-est folytatásaként megjelenő *Új Magyar Föld* című röpirat első számában közli József Attila *Istenem és Megfáradt ember*, valamint Illyés Gyula *Szegénylegény és Szomorú béres* című költeményeit. (1929. júl.–szept.). A második számban olvashatjuk Illyés Gyula *A Tiszánál* című versét, József Attila pedig előbb bírálatot ír a

röpiratról (*Új Magyar Föld és – néptelen szavak*. Előőrs, 1929. dec. 21.), majd védelmébe veszi azt és a Társaság működését a konzervatív körök támadásával szemben. (*Magyar Mű és Labanc Szemle*. Új Magyar Föld, 1930. jan.–márc.).

1930. március 23-án ismét együtt szerepelnek a Vigadóban, a BMT által rendezett Magyar Ifjúság Ady emlékünnepején. József Attila *Ady emlékezete* című versével, Illyés Gyula pedig erre az alkalomra írt *Ady ünnepén a pesti Vigadóban* (1930. márc. 23.) című kilenc szakaszos, hangulatában Babits *Petőfi koszorúi* című költeményével rokon ódájával, melyet utóbb a nem közölhető versei közé sorolt (Illyés Mária szíves közlése). Ezt megelőzően a BMT 1929. december 15-i első országos kongresszusán a Társaság néhány tagja hitet tett a tudományos szocializmus eszméinek tanulmányozása mellett, vagyis a BMT balra tolódott. Emiatt tényleges vezetőjük, Fábíán Dániel orvos elveszítette pesti állását és fél évig vidéken dolgozott. Ez adott lehetőséget arra, hogy a sógoránál, Hódmezővásárhelyen tartózkodó József Attilával röpiratot írjon *Ki a faluba* címmel. Közben, 1930 tavaszától a Társaságon belül szervezőmunkához látott Szász Béla, a BMT egyik alapítója, aki 1929. május 23-án létrehozta a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot. Fábíán Dániel háttérbe vonulásával/szorításával vákum keletkezett és ezt próbálta kihasználni a Társaságon belüli tagtoborzással; a párhelyiség is a BMT egyesületi szobáiban székelt. Terjeszkedésük a BMT vezetésének átvételével fenyegetett. Ez ellen, tehát a Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak a Társaságon belüli térnyerése ellen tiltakozva 1930. október 31-én Fábíán Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Vass László, Gál István, Gunda Béla és Olt Károly kilépett a Bartha Miklós Társaságból. A kilépők között nem találjuk Illyés Gyulát, ő ugyanis ekkor a Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagja volt. 1930 őszén jelent meg Csomoss Miklós *Mit akar a Magyar Nemzeti Szocialista Párt?* című röpirata. „Magyarország a magyaroké legyen! Magyarország sorsáról csak a magyar milliók dönthessenek! Friss vért a közéletbe! Gazdasági és társadalmi megújítást!” – olvassuk a program kivonatát, mintegy alcímként. Az első oldalon található a párt vezérkarának névsora. Országos elnök dr. Szász Béla, a községi párt igazgatója dr. Janda Iván, az országos párttitkár Csomoss Miklós, a vidéki szervezetek igazgatója pedig Szabó Bertalan. A községi párt elnökségének a címe: VII., Múzeum körút 10. II. em. 2. Ez azonos a Bartha Miklós Társaság egyesületi helyiségével. Itt lehet jelentkezni a pártba, valamint Kiss Istvánnál, Szabó Bertalannál, dr. Tompa Kálmánnál, Illyés Gyulánál, Somody Pálnál. A 26 tagú névsorból emeljük ki még dr. Rátkay Kálmán, Szathmáry Sándor és Áfra Nagy János nevét. (1–2. l.) A program elsősorban a nincstelenekre és leigázottakra épít: „Mozduljunk meg végre mi, névtelen milliók, a magyar Kánaán robotosai, akiket eddig sem a kormányhatalom, sem a vörös nemzetköziség, sem a germán klerikálizmus, sem pedig a liberális nehéztöke semmibe sem vett.” Még egy mondat, a 8. lapról, mely különösen közel állhatott Illyés Gyulához: „Még ha átmenetileg rázkódattással is járna, meg kell szüntetni a nagybirtokot, mert a legsúlyosabb nemzetpolitikai érdekek ezt követelik.” (Köszönettel tartozunk Nagy Csabának azért, hogy a tulajdonában lévő röpirat tanulmányozását lehetővé tette.) Egy 1930. november 13-ai szigorúan bizalmas jelentés a párt vezetői között említi Illés (!) Gyulát, aki „a Mencer-féle borseviki sejtmozgalom egyik volt vezetője” (OL K. 149–1930–7–5951). Tudjuk, emiatt emigrált a költő 1921 őszén. Illyés minden bizonnyal csak néhány hónapig volt Szász Béla pártjával kapcsolatban. Erre is magyarázatot ad idézett 1935-ös vallomása, amely így folytatódik: „Tehát én vagyok a fix pont, a világ hullámszik körülöttem. Amelyik eltávolodik tőlem, azt nem én hagyom ott,

hanem az lesz árulója az én problémámnak. Különben füttyölök az egyének véleményére, akik szintén »fix pontok«. A történelem »ítél«. –”

A kilépés idején József Attila már az illegális kommunista párt tagja. November 15-én néhány vele együtt kivált társával és a baloldali munkásifjúság képviselőivel folyóirat-alapítást terveznek. A megbeszélésen részt vesz – összekötőként – Illyés Gyula. Naplója szerint ezen az estén közölte vele József Attila, hogy „át fogja írni eddigi verseit forradalmiakká és kiadja, *Üsd a tőkét, ne siránkozz* címmel”. József Attila a KMP-vel egyezően vonja meg az ifjúsági mozgalmak, így a Bartha Miklós Társaság mérlegét is 1932 januárjában (*Fiatalságunk és a népművészet*). A február 29-i közgyűlés jegyzőkönyve szerint viszont már ismét a Könyves Tóth Kálmán elnökletével – ügyvezető elnök: Szathmáry Sándor – működő társaság tagja, a közgazdasági alosztály vezetője. Ugyanekkor Illyés Gyula az irodalmi főosztály vezető-alelnöke. 1932. május 31-én a Feministák Egyesülete és a Bartha Miklós Társaság kezdeményezésére megalakult a Halálbüntetés Ellenés Szövetség, amelynek mindkét költő aktív tagja lett. Részt vettek 1932 júniusában a Sallai és Fürst megmentése érdekében indított aláírásgyűjtésben, ugyane cél érdekében röplapot fogalmaztak, végül József Attila szövege jelent meg Illyés Gyula módosításaival. A két költőt és néhány társát a röplap miatt perbe fogták. Ez a per hosszas tárgyalások után csak 1935. március 22-én ért véget Illyés felmentésével, illetve József Attila 200 pengős pénzbírságával.

1932 végén, 1933 elején a Bartha Miklós Társaság ismét balra tolódott. Egy kommunista orvosi és egy közgazdasági szeminárium működött a Társaság keretei között (és helyiségében), utóbbi munkájában József Attila is részt vett. Az ügyvezető elnök, Szathmáry Sándor pártolta a fordulatot, míg Könyves Tóth Kálmán elnök ellenezte azt. Néhányan ezért írásban kérték az elnököt a választmány összehívására. Az 1933. február 14-i levelet többek között Illyés Gyula, József Attila és Szathmáry Sándor is aláírta. Ugyan már nem tudták módosítani a Társaság működési szabályzatát, netán az elnök jogkörét, mert két nap múlva a rendőrség – az 1933-as kommunistaellenes letartóztatásorozat részeként – rajtaütött az egyik összejövetelükön, s ezután a Bartha Miklós Társaság hamarosan beszüntette működését. (Az 1936 decemberében újjászervezett Társaság munkájában csak Illyés Gyula vett részt, József Attila, kezdődő súlyos betegsége miatt nem is tudott volna eljárni középük.)

1933 nyarára keltezhető József Attila *A nemzeti szocializmus* című és kezdetű kéziratosa, mely egyelőre kiadatlan, de a kutatók jól ismerik. Lengyel András beható tanulmányban foglalkozott vele (*József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról*. Forrás, 1995. júl.). Rátz Kálmán, a költő kávéházi barátja, ekkoriban Nemzeti Kommunista Pártot szeretett volna alapítani; cikkét József Attila az ő kérésére írta, mintegy a leendő párt – Lengyel András szavával – „hírverő felhívásaként”. A cikk alap gondolata az, hogy a nemzetköziség eszméje a német dolgozók nemzeti szocialistává válása miatt „megbukott. Megbukatta a nemzeti érdek...” Ez a nemzetközi szocialisták további tevékenységére kihat, ugyanis a szocializmus nemzetközivé válását meg fogja előzni a nemzeti egységek kialakulása. Lengyel András szerint a közvetlen megrendelésen túl ez a cikk mintha *Az egységfront körül* problémafelvetésére adott sajátos válasz lenne, továbbá a Bartha Miklós Társaság, mely 1932–33-ban a költő mozgalmi munkájának terepe volt, említett szétzúzása és – tegyük hozzá – a költő kommunista kapcsolatainak, párttagságának ugyan-csak ekkori megszűnése is motiválhatta létrejöttét. Szántó Judit kérésére a költő elállt a cikk közlésétől, azért említjük mégis, mert úgy véljük, József Attila e lépése rimel Illyés Gyula három évvel korábbi hasonló epizódjára.

Amikor a Halálbüntetés Ellenes Szövetségben végzett munkájukról szoltunk, nem említettük, hogy a két költő közös ügyekben korábban és később is vállalt részt. Így aláírták a 100%-ot szerkesztő Tamás Aladár kiszabadításáért fogalmazott kérvényt 1930. augusztus 19-én. Ugyancsak aláírták azt a levelet, melyet a fiatal magyar írók küldtek 1932 júliusában a genfi Nemzetközi Világbéke Kongresszushoz. 1935-ből egy párhuzamos, tehát nem közös akciójukat említhetjük: A Népszava 1935. augusztus 11-iki száma szerint Ignóus Pál és József Attila bejelentették, hogy az építőmunkások sztrájkja alatt két építőmunkás család élelmezéséről gondoskodnak. Két nap múlva a laphoz címzett levelében Illyés Gyula is kinyilvánította csatlakozását. A szándéknyilatkozat azért nem egyidejű, mert a két költő között ekkor már fokozódott az ellentét. József Attila nem tudta túlteni magát azon, hogy 1934 nyarán a Szovjet Írószövetség első kongresszusára nem ő, hanem Illyés kapott meghívást. Mint hajdan Babits, most Illyés ellen írt pamfletet *Miért nem én?* címmel, még a moszkvai út idején. Ez nem jelent meg, kézírata sem került nyilvánosságra. Ettől kezdve a két költő alig érintkezett egymással. Illyés említi a Sallai és Fürst kivégzése elleni röpiratot; a per ezutáni tárgyalásain „épp csak biccenttünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem. Az ok az én moszkvai utam volt; az ő számára. Számomra az a cikk, amit ő erről az én kintlétem alatt itthon akart közölni.” (*Naplójegyzetek*, 1974. máj. 1.)⁴ Isterjük József Attila indulatos kitérését költőtársa ellen, Veres Péternek írt 1934. szeptember 24-i levelében: „Ő a moszkvaiaknak való. Vagy hogy ne túlozzunk, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácihoz vagy a bolsevikokhoz.” (A levél írása idején Veres Péter és József Attila a szociáldemokratákhoz állt közel.)

1934 után József Attila kétségbeesett dühvel bizonygatta társai, barátai előtt, hogy ő a nagyobb költő. Szántó Judit említi, hogy saját *Aradat* című verse néhány soráról – „Sztrájkoltunk, most kutunk sincsen. / Penész legel az álláson, / családjaink csurgós csűrben, / hogy is volna maradásunk? ...” – kijelentette: Illyés, a zsellérvadéék ilyet soha le nem írta. Németh Andor úgy emlékezik, ekkoriban József Attila Illyést szinte patologikusan gyűlölte. Verseit – így azt, amely egy dunai propellerről szól – ízekre szedte. (Valószínűleg az 1934-ben írt *Nem menekülhetsz* című költeményről van szó.) A Zilahy-féle Új Szellemi Frontot bíráló cikkeiben többször is nehezményezi, hogy „az egyik alvezér nemrégiben törvényhozási úton akarta rákényszeríteni a parasztokat, hogy családonként legalább négy kis parasztot hozzanak a világra...” Ugyanezt írta korábban Veres Péternek, idézett levelében, de még élete végén is visszatért ez a negáció egyik Illyést bíráló versében: „Egyke karikás ostora, / nem is vagy olyan ostoba”. Idekapcsolható Illyés 1974. február 14-i naplójegyzetének alábbi részlete: „Volt még egy hasonlóan fájdalmas – akkor kínos – találkozásunk. Bartók vígadóbeli hangversenyének végén [1936. dec. 10-én – T. J.]. A földszintre vezető széles díszlépcső egyik szárnyának tetejéről megindulva öt pillantottam meg a másik lépcsőszárny tetején. Ő is észrevett. Ha együtt haladunk a tömeggel, a két lépcsőszárny tövéén természetesen találkozzunk. Akkoriban már elég éles vitahangok csattantak arról, nacionalizmus-e a magyar nép biológiai elgyengüléséről, pusztulásáról beszélni. Kölcsönösen úgy tettünk, mintha nem akadt volna össze a pillantásunk.” A másik, ugyanakkor felidézett emlék ettől eltérő: „Elöttem a kép: Attila vidáman bon-

⁴ Valószínűleg e nem publikálhatott cikke helyett írta József Attila éles hangú bírálatát Illyés Gyula *Oroszország-könyvéről*. Igaz, nem a saját, hanem a sógora nevében (BANYAI László, *Irodalmi vallomás Oroszországról*. Korunk, 1935. márc.)

colja a *Nizsnij* című versemet; karmozdulatát is látom, ahogy citálja (ezt nevetve): (háttal Ázsia felé). Ez pedig csak az orosz út után történhetett, mert hisz a vers egy nizsnij-novgorodi pillanatot ábrázol." Ehhez még hozzáfűzi: „De ez a jó együttlét csak átmeneti lehetett mégis.” Idetartozik az is, amit a *Szolga* című versének és előzményeinek megvitatásáról mond: József Attila nevetve túltette magát rajtuk. Legalábbis 1937 júniusában, amikor – a verseknek a Nyugatban való megjelenése után – a beszélgetésre sor kerülhetett.

1937 József Attila életének utolsó éve. A Flóra-szerelem ideje. A Flóra-verseké és az élettől búcsúzó költeményeké, melyek szintén a Flóra-versek folytatásai. Az életrajzi tények meglehetősen pontosan rekonstruálhatók Illyés Gyuláné József Attila utolsó hónapjairól írt könyvéből. És Illyés Gyula 1937-es verseiből, valamint a *Külön világban* című kötetéből. Akárhogy is vesszük, ez az utolsó mérkőzés a két költő között. Az alapállás hasonlít a kilenc évvel előbbihez. Miként Mártát, Flórát is Illyés Gyula ismerte meg korábban, 1936 decemberében, József Attila pedig 1937. február 20-án. A Szondi Lipót teamjében dolgozó ifjú pszichológus – dr. Kozmutza Flóra 1905. nov. 21-én született – mindekettejükkel Rorschach-tesztet készített. És mindketten villámcsapásszerűen beleszerettek. Mint Vágó Mártánál, Illyés számára itt is alternatívaként kínálkozik Muca, akinek 1928-ban udvarolt, 1931 óta pedig a felesége. Épp ez, hogy Illyés nős volt, jelentett kezdetben tabut Flóra számára. Illyés Gyuláné – Flóra – közli levélváltását József Attilával és egykorú feljegyzéseire támaszkodva értelmezi e kilenc és fél hónap történéseit és kihatását mindhármuk életére. Dokumentum-apológia, summázhatnánk a könyvecskét, mert úgy látjuk, védeni szándékozik későbbi férjét, Illyés Gyulát, akivel ezután több mint negyven éven át tartó házasságban élt. „Illyés Gyula nem szorult Flóra védelmére, jól tudta ő védeni ő saját magát” – írja Fejtő Ferenc *Flóra – József Attila és Illyés Gyula között* című esszéjében (Irodalmi Újság, 1988/4. sz.), majd így folytatja: „A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végig valamiféle büntudat, ártatlanságot bizonyítani-akarás hatja át, csak épp a bünt nem találja az ember.” Vajon miért lehetett Flórának lelkiifurdalása? A könyv és Illyés 1937-es verseinek szoros olvasata tényleg választ ad e kérdésre.

Az első és legfontosabb: József Attila 1937-ben, a Gyömrői Edit-szerelem kudarcá és ennek versei révén történő tolerálása után már nem volt olyan egészségi állapotban, hogy reális vetélytársa legyen a bár helyenként depresszióra hajlamos, de hozzá képest vasegészségű Illyés Gyulának. Körülményei(k) részletezése helyett álljon itt egy mondat Beney Zsuzsa *Flóra* című tanulmányából: „A '37 februárjában–márciusában írott Flóra-versek [...] legfőbb témája a halál elfogadása.”⁵ Úgy véljük, hogy ez József Attila későbbi verseinél is így van, egészen az utolsó búcsúversekig (*Karóval jöttél...; Ime hát megeltem hazámat...*). Mindkét versét átadta Flórának, annak 1937. november 28-i szárszói látogatásakor. A *Karóval jöttél*-ben írja:

„Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad”

Szerintünk ez a két sor, az önsorsrontás költői láttelelete, a kulcsa József Attila 1937-es magatartásának. Ezért nem látogatja meg Flórát sem Mátraházán júniusban, sem Tihanyban július elején, holott tervezett tihanyi közös (bár nem együttes) nyaralásukra 600 pengő előleget vesz fel kiadójától. Igaz, július 20-tól már a „Hét

⁵ In „*A Dunánál*”. Tanulmányok József Attiláról. Bp., 1995.

Torony"-ból, a Siesta Szanatóriumból címezi Flórának szóló leveleit. Gyors gyógyulást remél, de nem így történik. József Attilát a Siestában ápolják, kezelik három és fél hónapon át; itt békül meg Illyés Gyulával is, egy nappal végzetes szárszói útja előtt.

És a (szerelmi) háromszög másik befogója? Mi a helyzet a Flóra–Illyés Gyula kapcsolattal? Illyés Gyuláné felidéri október 16-ai találkozásukat, amikor meggyeztek: „én Attilához kötöm az életem, ő nem hagyhatja el a feleségét, nekünk kettőnknek találkoznunk sem szabad... [...] Illyés Gyula *Éjfél után* című akkortájt írt verse ezt a megállapodást tükrözi. Ennek első szakasza:

Kirakom a kést, az órát, a vén
naptárt, a sok súlyt, papirost;
ülve magamban az ágy peremén
nem bánom, nem fáj az se most,
 hogy nem az enyém –
 hogy melléd nem én
fekszem, s tudom, hogy nincs is rá remény.
(*Rend a romokban*, első kiadása 1937 december, Nyugat Kiadó.)"

Így igaz. Csakhogy ez a vers először a Nyugat 1937 májusi számában jelent meg, ezért a megállapodás fél évvel korábbra, áprilusra tehető. A Nyugat 1937 szeptemberi számában – ez is a tények közé tartozik – megjelent Illyés Gyula három szerelmes verse; híradás egy beteljesült szerelemről (*Te is meghalnál...; Gyűlöltem a címet...; Arccal le...*). Illyés Gyula föl is vette őket a Flórával való szerelmének monumentumot állító *Külön világban* című, 1939-ben kiadott versgyűjteményébe, ahová a *Rend a romokban*-kötet további Flóra-versei is átvándoroltak. Azaz, úgy tűnik, Flórának Mátraházán, netán Tihanyban is, a hívott, de visszazetentő József Attila helyett más látogatója volt. József Attila sejtette ezt, azért találunk Flórához írt leveleiben ilyen mondatokat: „Mit gondoljak én arról, hogy maga hogy volt Illyés Gyulával?” (1937. aug. 23.) Vagy: „Maga meg férjhez fog menni, lesz új családja [...]. És bizonyosan olyan férje lesz, aki nem érzeleg, hanem örül ha örömet szerez a családjának és a világban is megállja a helyét.” Ugyanerre, a „tűzhelyet, családot már végképp másoknak remél” állapotára utal József Attila búcsúverse is.

Aztán... József Attilát, tragikus halála után, Illyés Gyula búcsúztatja a Nyugatban. Több jel arra vall, hogy az immár nem „pár”-viadal tovább folytatódik. A *Külön világban* verseit Illyés a *Nagyon fáj* kiadójával adatja ki. Cserépfalvi Imre szíves közlése szerint a nyomdászamlát is ő rendezte. Illyés a későbbi évtizedekben József Attiláról mindig mint kitűnő költőről beszél, de többször is kijelenti, hogy szerinte a XX. század legnagyobb magyar költője Szabó Lőrinc volt. Naplójegyzeteiben szinte élete végéig nyoma van a József Attilával való viaskodó emlékezésnek, az utolsó idevágó bejegyzés 1982. december 4-én került ki tolla alól. (Jónéhány naplójegyzetét felhasználtuk e tanulmányhoz.)

Előljáróban Radnóti Miklós szavait idéztük, Illyés és József Attila „zavaros” viszonyáról. Tanulmányunk, szándékunk szerint hozzájárulhat a két alkotó kapcsolatának tisztázásához.

Tasi József

IVÁNSZKY ÁGOTA

KASSÁK ÉS A MA KÖRÉNEK OSZTRÁK KAPCSOLATAI
A BÉCSI EMIGRÁCIÓBAN

I.

A magyar avantgardisták körül a 20-as években felbukkanó bécsi értelmiségiek névsora a MÁ-ban megjelent cikkekből, közleményekből könnyen összeállítható. Az viszont, hogy a magyar avantgárd értékelésekor mekkora jelentőséget tulajdonítsunk a Kassák-körrel összeköttetésbe került osztrák személyeknek, már nehezebben megválaszolható kérdés. Ezt igazolja, hogy eddig is – bár nem egymással vitázó szándékkal – ellentétes válaszokat adtak rá az irodalomtörténészek.¹

Ha kutatási eredményeiket, mint önmagukban meggyőzőeket elfogadjuk, szembe kell néznünk a problémával; miért lehetséges, hogy ezt a sok osztrák entellektüelt érintő, élénk kapcsolatot hatástörténetileg (legalábbis a Bécsen kívüli csoportokkal folytatott kommunikációhoz képest) már nem tarthatjuk túlságosan jelentékenynek.

Dolgozatomban erre a kérdésre keresem a választ. A Kassák-körben való megjelenésük időpontja szerint sorra veszem az osztrák művészeket, igyekszem regisztrálni életútjuknak a MÁ-éval érintkező szakaszát, s feltárni az egyes kapcsolatok létrejöttének, felszínességének vagy mélységének, illetve megszűnésének okát.

A MÁ-val kapcsolatba kerülő osztrák személyeket a kapcsolat formáját tekintve három csoportba lehet sorolni: a felelős szerkesztők; a három személy – Hans Suschny, Jakob Moreno Levy és Joseph Matthias Hauer –, akiknek írását közölte a lap; s végül a rendezvényeken (matinékon, kiállításokon) részt vevő művészek csoportjára. Sajnos, ebből a szempontból ez a vizsgálódás korántsem lesz teljes, hisz a harmadik csoportot, s ezen belül az előadóművészeket illetően még a többihez viszonyítva is jóval kevesebb anyag áll rendelkezésre, illetve alaposabb

¹ Az *Ungarische Avantgarde-Dichtung in Wien 1920–1926* (Wien–Köln–Weimar, 1991) című könyv szerzőjének, DERÉKY Pálnak gondolatmenetét követve azt kell mondanunk, hogy a bécsi magyar avantgárdot nem az osztrákokkal való kapcsolat teszi különlegessé. „Bécsben a húszas évek első felében nem volt olyan irodalmi csoportosulás, mely a magyar avantgardistákhoz hasonlóan magát a nemzetközi új művészet képviselőjének tartotta volna” [ford. I. Á.] – írja Deréky, s kapcsolatként csak azt a három osztrák személyt – Hans Suschnyt, Joseph Matthias Hauert és Jakob Levy Morenót – említi, akiknek publikációja jelent meg a MÁ-ban. CSAPLÁR Ferenc viszont *Die österreichischen Beziehungen Lajos Kassáks und seiner Bewegungen 1920–1933* (Acta Litteraria Acad. Sci. Hung. 1987. 29. 3–4. sz. 285–296.; magyarul: *Kassák és mozgalmának osztrák kapcsolatai 1920–1933*. In uő., *Kassák körei*. Bp., 1987. 19–30.) című tanulmányában sorra veszi az összes olyan osztrák értelmiségit, akivel a MA-kör bizonyíthatóan kapcsolatba került. Dokumentumok alapján rekonstruálja az osztrákokkal közös vállalkozásokat, s ezáltal viszonylag élénk kölcsönhatás rajzolódik ki előttünk. A két dolgozat tehát látszólag ellentmond egymásnak. Ez az ellentmondás nem zavaró, ha szem előtt tartjuk a dolgozatok alapvetően különböző szándékát: Deréky Pál a bécsi magyar avantgárd költészet műcentrikus tipológiáját dolgozza ki, határozottan elválasztva egymástól a mozgalmat és a kész műalkotásokat. Így érthető, miért csak azokat az osztrákokat említi, akik írással szerepeltek a MÁ-ban. Csaplár Ferenc tanulmánya viszont a mozgalommal, az eseményekkel, a Kassákék körül megjelenő személyekkel foglalkozik, s ezért jogos, hogy az összes idevonatkozó adatot felhasználja, értékeli. Ugyanakkor mégis zavaró marad a tanulmányok közti ellentmondás, ha nem szándékukat, de az osztrákokkal való kapcsolat milyenségére – vagyis jelen kérdésünkre – adott válaszukat helyezzük egymás mellé.

színháztörténeti kutatásra lenne szükség ahhoz, hogy több információhoz juthassunk. Így én az első két csoportot vizsgálom, amelyek tagjainak nagy részéről szintén elmondható, hogy „nevük és munkásságuk feledésbe merült. A német nyelvű lexikonok és szakkönyvek sem tudnak róluk”.²

II.

„Bécs, 1920. Ez a háborús rokkant, leszegényedett, kétségbe esett város lett új otthonunk. Uitz előbb került ki Bécsbe, én csak a keszthelyi börtön és a pesti gyűjtőfogház után jutottam révbe. Előbb üldözöttek voltunk, s most teljesen árváknak éreztük magunkat. Az emigránsok egy része a Hotel zur Höllében, a Pokolhoz címzett szállóban kapott tetőt a feje fölé. Valóban pokoli hely volt ez a szálloda, dűnnyögő gazdájával, elnyűtt szobáival és az épülettel majdnem szemben lévő kaszárnyaszerűséggel, amiben a darutollas fehérgárdisták tanyáztak. Mintegy célpontul szolgáltunk számukra, és ők állandóan támadással fenyegetőztek. Nem következett be, de mi éjszakánként a szobák bútoraival eltorlasztottuk az ajtókat, és egy-egy ember reggelig virrasztott. Alig jutottunk élelemhez. A jó bécsiek velünk együtt éheztek.”³ – emlékszik vissza Kassák az emigrációs élet kezdetére, vagyis az osztrákokkal való kapcsolat szempontjából a „nullpontra”.

A fenti idézetben az ajtókat bereteszelő félelem képe a magyar emigráció 1920–1921-es viselkedésének, helyzetének szimbólumaként is értelmezhető. Más emigránsok emlékiratai szerint is jórészt a „Horthy-ügynökök Bécsben való garázdálkodása, emberrablása” volt az oka annak, hogy „az emigráns csoportok elzárkózva éltek.”⁴ Alig volt a környező étellel lényeges kapcsolatuk. És nem is volt egyszerű hozzájuk csatlakozni, mert begubóztak. Minden új arcot bizalmatlansággal, gyanakvással fogadtak.”⁵ Az elzárkózást, a kapcsolatteremtő szándék hiányát az is magyarázza ekkor, hogy a Bécsbe érkező magyarok eredetileg csak rövid időre rendezkedtek be, bízva a mielőbbi hazatérésben: „Jósolgatták ezt, jövendölték azt – csak húzzuk ki a nyarat, őszre hazamehetünk – jövő tavasszal összeomlik a Horthy-uralom –, még egy fél év és nem birják tovább – 1921-ben még így vigasztalgtattuk magunkat. Aztán egyre csenedesebb lett a jövendölgetés, a tervezgetés”.⁶

A MA 1920–21-es számai főként az otthoni eseményekre reflektálnak, a Magyarországon maradt munkatársak írásait közlik, „az elméleti cikkek [...] az 1919-es évfolyam hangvételét követik [...] egyéniség és társadalom, tömeg és művészet, forradalom és proletariátus kapcsolatának”⁷ problémájáról.

Ekkor, 1920-ban az ausztriai aktivista művészeknek is hasonlóak voltak a kérdéseik, illetve jórészt megszülettek már az ezekre adott kényszerfeleleteik. Az osztrák expresszionizmus és aktivizmus hőskora 1917 és 1920 közé tehető, amikor a legharcosabb és lehangosabb képviselők – Robert Müller, Franz Werfel, Egon Erwin Kisch – körül szerveződő csoportok, folyóiratok ugyancsak a művészet megújításáról, az individuumnak a „szellem” jegyében történő aktivizálásáról, a racionálisan, s ezért szerintük hibás mechanizmusok alapján szerveződő társada-

² CSAPLÁR Ferenc, i. m. 19.

³ KASSÁK Lajos, *A MA története*. II. rész. In uő., *Az izmusok története*. Bp., 1972. 258.

⁴ NÁDASS József, *Láng és korom*. Bp., 1961. 212.

⁵ VAJDA Sándor, *Emlékiratai* – kiadatlan gépirat. MTA Lukács Archivum, 3. dosszié, 201.

⁶ NÁDASS József, i. m. 217.

⁷ SZABÓ Judit, *A magyar aktivizmus története*. Bp., 1971. 62.

lom irracionálizálásáról, s a művésznak, mint az e forradalmat vezető személynek szerepéről folytattak vitákat.⁸

Az osztrák államforma átalakítása 1918-ban azonban anélkül ment végbe, hogy ebben szerephez jutottak volna a magukat az individuum – s ezen keresztül a társadalom – megújításának elkötelezett művészek. A réalpolitikuskok, a magukat a tulajdonképpeni politikai mandátum birtokában tudó szociáldemokraták számára – írja az osztrák aktivizmus politikai szerepvállalásával foglalkozó tanulmányában Ernst Fischer⁹ – a politikában irányító szerepet vállalni akaró aktivista művészek túlon túl „irodalmárok”, a gyakorlati politikában hasznavethetetlen fantazmagóriáik megszállottjai voltak. Ugyanakkor az írók nagy többsége számára, akik véleményére leginkább Karl Krauss elítélő álláspontja hatott, épp politikai szerepvállalásuk tette kérdésessé az aktivisták művész mivoltát, s az általuk művelt irodalom esztétikai értékét.

Az osztrák aktivista írók 1920 körül maguk is bukásként élték meg a társadalom átalakítását célzó tevékenységüket: kérdésessé vált számukra mind az eddigi impresszionista önkifejezés esztétikai érvényessége. Kényszerválaszaik közt szerepelt az öngyilkosság (Robert Müller, Albert Ehrenstein), a kivándorlás. Leginkább (a politikai szerepet is vállalni akaró írók számára nagyobb teret nyújtó) Berlinbe távoztak. Mások a politikától mentes műfajokban, a szórakoztató irodalomban próbáltak szerencsét.¹⁰

A magyar és az osztrák aktivizmus kérdései tehát – a nemzeti sajátosságokból, az egyes személyek kilétéből fakadó másságok mellett is – sokban hasonlítottak egymásra. 1920-ra azonban, mikor Kassákék Bécsbe kerültek, az osztrák aktivista írók a maguk többé-kevésbé utópista „fantáziapolitikájukhoz”¹¹ valós teret, társadalmi bázist nem találva már jórészt a kiábrándultság, meghasonlottság problémájával küzdöttek. Egymás után múltak ki az 1917–1918-ban alapított impresszionista lapok (például a *Der Friede* 1918–19; *Ver!* 1917–21; *Der Anbruch* 1917–1922; *Der Strahl* 1919–20),¹² szűntek meg életrehívásuk után nem sokkal az írói csoportosulások (például a „Katalomba”-impresszionista, aktivista lapok összefogására, kiadására alakított szervezet; a „Bund der geistig Tätigen” 1919–1920).

Azt mondhatjuk, hogy az emigráció elején a Kassák-körnek, a MÁ-nak egyfelől nem volt még jelentős igénye az osztrákokkal való kapcsolatteremtésre (hisz megvoltak saját feladataik, olvasóközönségük, híveik), másfelől viszont már nem is létezett olyan ereje teljében lévő bécsi aktivista művészcsoport, amelyhez érdemes lett volna kapcsolódnia.

Szükség volt viszont a lap kiadásához egy osztrák felelős szerkesztőre. Ezt a szerepet először Fritz Brügel vállalta magára. Másfél éven át adta nevét a MÁ-hoz, viszont azon kívül, hogy neve 1920 májusától 1921 októberéig minden szám impresszumában ott van, egy írása sem jelenik meg benne; az általam ismert doku-

⁸ Az ausztriai aktivista művészek említett problémákat érintő vitáihoz: MÜLLER, Robert, *Die Zeitrassse*. *Anbruch*, 1917. 1. sz. 2.; 1918. 2. sz. 2.; VIERTTEL, Bertold: *Tätiger Geist*. *Der Friede*, 1918. 43. sz. 395–398.; 1918. 44. sz. 425–428.; 1918. 45. sz. 447–448.; GUMPERZ, Julian, *Über die geistige Ortsbestimmung des Expressionismus*. *Der Friede*, 1919. 78. sz. 613–616., 79. sz. 642–644., 80. sz. 662–664.

⁹ FISCHER, Ernst, *Expressionismus – Aktivismus – Revolution*. In AMANN, Klaus – WALLAS, Armin A., *Expressionismus in Österreich*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 19–48.

¹⁰ I. m. 44.

¹¹ MÜLLER, Robert, *Die Geistigen-Räte*. Finanz-Presse, 1919. 11. sz. 2.

¹² WALLAS, Armin A., *Die Zeitschriften des Expressionismus und Aktivismus in Österreich*. In AMANN–WALLAS, *Expressionismus in Österreich*, i. m. 49–90.

mentumok egyikében sem említik őt a magyarok (kivételesen Kassák minimális megemlékezése: „... a lapnak kezdettől fogva osztrák felelős szerkesztőre volt szükség. Ezt a szerepet eleinte Fritz Brügel esztétikus [...] töltötte be.”),¹³ s ő maga sem hivatkozik semmilyen formában a MÁ-ra.

Mi volt az oka, hogy Kassákéknak ebben a formában segítséget nyújtott, s annak ellenére, hogy maga is író, kultúrával foglalkozó ember volt, mégsem publikált a lapban? Erre a kérdésre egyértelmű, írásos magyarázat nem maradt fenn. Fritz Brügel életútját, kulturális és művészeti tevékenységét rekonstruálva azonban azt hiszem, adhatóak megközelítő válaszok.

Fritz Brügel (1897. Bécs – 1955. London)¹⁴ ekkori életét, hivatását és művészetét az Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártban, s ezen belül a párt 1920-ban létrehozott művelődési, művészeti központjában (Sozialistische Kunststelle der SDA-PÖ) végzett tevékenysége irányítja.

Ezt megelőzően már 1918–1920 között írásai jelennek meg osztrák (Der Anbruch) és német (Saturn, Heidelberg; „1918”, Drezda) lapokban. E német folyóiratok egyidejűleg magyar szerzőktől is – mint például Karinthy („1918”), Kosztolányi, Nagy Lajos, Szép Ernő, Színi Gyula (Saturn) és Révész Béla (mindkét lapban) – közölnek írásokat. Ez utóbbiról, Révész Béláról szól Brügel általam fellelt egyetlen magyar vonatkozású tanulmánya. A Révészről szóló írást 1930-ban az Arbeiter-Zeitung közölte.¹⁵

Brügel 1920-ban fejezi be az egyetemen történelmi tanulmányait; ekkor lesz a MA felelős szerkesztője is. Ugyanabban az évben verssel szerepel az E. A. Rheinhardt szerkesztésében megjelenő, expresszionista műveket publikáló *Die Botschaft. Neue Gedichte aus Österreich* című antológiában.¹⁶ A szerkesztő Rheinhardt előszava szerint: „A »Veled, óh, Ember testvérré lenni« felpanaszlása és követelése e költészet legbensőbb törvénye.”¹⁷

1921-ben létrehozzák a bécsi Munkások és Hivatalnokok Kamaráját (Kammer für Arbeiter und Angestellte), s ezen belül egy hivatali könyvtárat, amit 1922-ben hagyatékokkal bővítenek, s ez év szeptemberében olvasóteremmel kiegészítve megnyitják a Bécsi Munkáskamara Társadalomtudományi Könyvtárát (Sozialwissenschaftliche Studienbibliothek des Wiener Arbeiterkammers), amelynek vezetője a fiatal Fritz Brügel lesz. A könyvtárat feltehetőleg több magyar emigráns, illetve itt tanuló diák is ismeri. Kovács György, Bécsben tanuló magyar orvostanhallgató, az osztrák szocialista diákok magyar titkára, József Attilával kapcsolatban emlékszik vissza a helyre: „A legtöbb szegény diák napjának egy részét könyvtárban, más részét kávéházban töltötte. Én két könyvtárat frekventáltam lakásom közelében, az egyetemi könyvtárat, de még inkább az Arbeiterkammer újonnan megnyílt

¹³ KASSÁK Lajos, *i. m.* 273.

¹⁴ A Fritz Brügelre vonatkozó biográfiai adatok forrásai: GIEBISCH, H., *Kleines Österreichisches Literaturlexikon* 1948. 531.; KUTZBACH, Karl August, *Autorenlexikon der Gegenwart*. 1950. 417.; *Kürschners Deutscher Literaturkalender. Nekrolog 1936–1970*. 1973. 496.; *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*. 1. köt. 1980. 565.; CASTLE, Eduard, *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*. 1937. 4. köt. 1547., 2166–2167.; KILLY, Walter, *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. 1990. 2. köt. 255–256.; Fritz Brügel hagyatéka: *Sozialwissenschaftliche Dokumentation (Tagblattarchiv)* der AK Wien.

¹⁵ BRÜGEL, Fritz, *Der Dichter des ungarischen Proletariats*. Arbeiter-Zeitung, 1930. máj. 13.

¹⁶ RHEINHARDT, Emil, Alphons (szerk.), *Die Botschaft. Neue Gedichte aus Österreich*. Wien–Leipzig–Prag, 1920.

¹⁷ A szöveget idézi: HALL, Murray G., *Österreichische Verlagegeschichte 1918–1938*. Wien–Köln–Graz, 1985. II. 390. Fordította a szerző. (A továbbiakban, ahol a fordító neve nincs feltüntetve, az idézetet a szerző fordította.)

könyvtárának intimebb, csendesebb olvasótermét. Utóbbiban órákon át ültünk egymás mellett [József Attilával – I. Á.]. Attila sorban olvassgatta a szocializmus klasszikusait. [...] Napközben máshol úgyszólván nem is találkoztunk.”¹⁸

Fritz Brügel irodalmi, hivatásbeli, politikai tevékenysége ettől fogva szorosan a szociáldemokrata párt képzési- és kultúrmunkájához kötődik,¹⁹ s feltételezem, hogy a MÁ-val való kapcsolata is e politikai elkötelezettségre vezethető vissza. Szolidaritása jeléül nevét adta a laphoz, de művészetszemlélete már eltért a lapban képviseltől.

Igaz, hogy a MÁ-nál való felelős szerkesztősége idején máshol sem igen publikált, előtte viszont – mint fentebb említettem – igen, s 1922-től rendszeresen jelennek meg versei és recenziói a Die Wage című lapban. Figyelmet érdemel, hogy ugyanebben az időben több elméleti cikket is közölnek itt Jászi Oszkártól, Károlyi Mihálytól, Szende Páltól, illetve e lap hasábjain 1924-től feltűnik a MA Brügelt követő másik felelős szerkesztője, Josef Kalmer is. Fritz Brügel ezután, 1934-es csehszlovákiai emigrációjáig, mindvégig jelen van az osztrák szociáldemokrata sajtóban (például Arbeiter-Zeitung, 1923–1933, Der Jugendliche Arbeiter, 1925, Der Kampf, 1925–1936, Der Sozialdemokrat, 1932).

Az említett orgánumokban Fritz Brügel publicisztikai tevékenysége elsősorban kultúrpolitikai indíttatású, írásaival leginkább az ifjúnok-nevelést igyekszik szolgálni. Így például 1925-ben cikksorozatot közöl a Der Jugendliche Arbeiter című lapban a késő középkori és kora újkori forradalmakról, mely cikkek kimondott szándéka, hogy egy marxista-forradalmi történelemképet, interpretációt adjanak a szocialista fiataloknak. Hasonlóan propagandisztikus, népművelő célnal jelentet meg könyvismertetőket, kultúrpolitikai írásokat az említett lapokban, illetve brosrúrákat ír a húszas évek végén, harmincas évek elején a szociáldemokrata mozgalomról.²⁰

Művészetelméletére jellemző a Révész Béláról, a „magyar proletariátus írójáról”²¹ szóló tanulmánya. Konkrét társadalmi-politikai feladatvállalásként értelmezi a Franz Werfel-féle expresszionista etika elemeit, amennyiben Brügel szerint az író feladata: eleget tenni „a szolidaritás és emberiség követelményének”, s műveivel a társadalmi igazságtalanságból fakadó nyomor megszüpítését fotográfiajadt adni, az ebből kivezető utat megmutatni. Révész Béla írói munkásságáról is e mérce alapján nyilatkozik elismeréssel: „[...] a magyar proletariátusnak nagy szerencséje, hogy megadatott számára szörnyű sorsának ábrázolója, egy olyan író, aki rászolgált, hogy saját hazáján túl az egész munkásosztály előtt ismert legyen”.

A magyar író munkásságával foglalkozó tanulmány főként annak képviselői és valóságábrázoló hitelességét hangsúlyozza, formai, esztétikai kérdésekkel nem foglalkozik. Az irodalmi alkotások a munkásmozgalom, a társadalmi változásokat lehetővé tevő szocialista kultúra megteremtésének távlatából válnak értékessé. A politika szolgálatába állított művészet gondolata Brügel esetében feltehetőleg az ausztrómarxista teoretikusok (Otto Bauer, Friedrich Adler, Joseph Luitpold Stern) művészetfelfogására vezethető vissza, mely elgondolás egyes elemei vi-

¹⁸ KOVÁCS György, *Bécsi emlékek*. In SZABOLCSI Miklós (szerk.), *József Attila emlékkönyv*. Bp., 1957. 151.

¹⁹ STIEBER, Julius, *Studien zu Fritz Brügel und seiner politischen Lyrik: von Aufbruch der österreichischen Sozialdemokratie in den 20-en Jahren bis zu deren Niederlage in Februar 1934*. Wien, Univ. Diplomarbeit, 1991.

²⁰ Fritz BRÜGEL politikai brosrúái: *Aus den Anfängen der deutschen sozialistischen Presse*. Wien, 1929.; *Führung und Verführung*. Antwort an Rudolf BORCHARDT. Wien–Leipzig, 1931.; *Der Weg der Internationale*. Wien, 1931.; *Der deutsche Sozialismus von Ludwig Gall bis Karl Marx*. Wien, 1931.

²¹ Fritz BRÜGEL, *Der Dichter des ungarischen Proletariats*. Arbeiter-Zeitung, 1930. máj. 13.

szont majd – a Munka-csoportot s annak kulturális tevékenységét megszervező – Kassák későbbi nevelési elveivel mutatnak hasonlóságot.

Az osztrák szociáldemokraták irodalomhoz való viszonyát, Alfred Pfoser szerint, főként a munkásképzés fontosságáról vallott nézeteik felől lehet megközelíteni.²² A munkásképzés, vagyis az egyes ember emancipált „új emberré” nevelése az egyetlen módja a polgári, kapitalista kultúrával szemben létrehozandó szocialista kultúra kialakításának, s ezen keresztül alapfeltétele a szocialista társadalom megvalósulásának. A gyakorlatban ez az elgondolás a szociáldemokrata képzési központok (Verein Sozialdemokratische Kunststelle; Zentralstelle für das Bildungswesen) létrehozását eredményezte, mely centrumok feladata főként a munkások politikai, ideológiai képzése volt. A szocialista képzési ideál, amit ezen intézmények megvalósítani igyekeztek, jórészt technikai és természettudományos képzést jelentett, amit csupán kiegészített a polgári kultúra klasszikus-humanista hagyományából általuk pozitívnak tartott elemek továbbörökítése. E felfogás szerint a humán műveltség, s ezen belül az irodalom egyfelől a „halott polgárság” szellemi örökségét kellett hogy továbbvigye, másfelől viszont a vele szemben elsőbbséget élvező, tudományos megismerés elmélyítésének egyik eszköze lehetett csak.

Fritz Brügel költészete is – mely Bernhard Denscher szerint „politikailag aktuális, s mégis időtlen szépséggel bír”²³ – a fenti irodalomfelfogás jegyében formálódott. A húszas években megjelent szépirodalmi művei (*Zueignung. Gedichte*, 1923; *Nachdichtungen von vier Dramen des Aischylos*, 1923–1927) egyrészt Aiszkhülosz-, Horatius-, Vergilius-művek szabad fordításai, utánköltései, másrészt klasszikus műfajokban (például szonett, óda) és versformában (rímes-időmértékes verselés) írt saját költemények. Hangsúlyozottan a már meglévő, átöröklött formákat igyekeztek aktuális politikai tartalommal telíteni, új művészi nyelv, kifejezőmód keresése nélkül.

Ha Brügel költészetének csak ezen utóbbi jellemzőjét vennénk figyelembe, már ekkor is nyilvánvaló lenne, hogy Kassák és közte szorosabb, ún. „munkakapcsolat” nem jöhetett létre: csupán az, hogy valaki „rímel” elegendő ok volt Kassák számára, hogy ne foglalkozzon vele (vö. Kassák véleménye – Németh Andor visszaemlékezése szerint – József Attila költészetéről).²⁴ E durva megfogalmazást finomítva: Kassák művészetfelfogásában evidencia volt, hogy új tartalom csakis új formában adható. Ebben az időben, vagyis 1920–21-ben pedig, amikor a *Világanyám* című kötet versei születtek, ismét a formakeresés jelentette számára a legfontosabb költészeti problémát. Az expresszionista szabadvers után, mely megfelelő módot adott a maga igazában, cselekvő erejében bízó, közösség nevében föllépő költő-forradalmár önkifejezéséhez, most olyan formát kellett hogy találjon, melyben a személyes kételemek is megszólalhatnak. Ekkorra kérdésessé vált számára az a korábbi meggyőződése is (ami elsősorban e periódust megelőzően írt prózai munkáiból, novelláiból olvasható ki), hogy a művészet valóban a racionális megismerés, felvilágosítás szolgálatába állított eszköz lehet, illetve kell legyen. Fritz Brügel húszas, harmincas évekbeli publicisztikai és költői munkásságát vi-

²² PFOSER, Alfred, *Literatur und Austromarxismus*. Wien, 1980. 48.

²³ DENSCHER, Bernhard, *Fritz Brügel. Zu Unrecht vergessen*. (IV). Wien Aktuell Magazin, 1984. II. sz.

²⁴ Németh Andor írja le Kassák véleményét József Attila verseiről: „Kassák Lajos volt az egyetlen körülöttem, aki előtt nem volt ismeretlen a versíró neve [József Attila – I. A.]. Kassák mindenkit ismert, aki versírással foglalkozott. József Attiláról is voltak értesülései. »Régóta küldözgeti hozzám a verseit – mondta – Csatlakozna, de nem igazi maista. Ügyeskedő.« [...] Mindehhez még hozzátett valamit, ami okvetlenül marasztalóbb volt, mint a bíróság ítélete. Ezt: »Képzeld rímel.«” NÉMETH Andor, *A húszas évekből*. In SZABOLCSI Miklós (szerk.), *József Attila emlékkönyv*, i. m. 144.

szont egyrészt épp a hagyomány-átörökítői, másrészt a Kassák előtt mostanra hitelét veszített propagandisztikus, tanítói szándék látszik motiválni.

A Brügelt 1921 végén felváltó felelős szerkesztő, Josef Kalmer már ezt megelőzően is feltűnt a magyarok közelében: az 1920. november 20-án megtartott első MA-matinéra ő fordítja a Miriam Hoeflich által előadott Kassák-verseket. Az ő esetében már munkakapcsolatról is beszélhetünk, még ha nem is publikál a MÁ-ban.

Feltételezhető, hogy Kalmer Fritz Brügel révén került Kassákék közelébe. Igaz, hogy ebből az időszakból nem maradt fenn személyes ismeretségekre vonatkozó dokumentum, viszont Josef Kalmer későbbi, az 1950-es években Londonban kelt, Rudolf Felmayerhez intézett levelei²⁵ azt bizonyítják, hogy ő és Brügel baráti kapcsolatban álltak. Kalmer többször is publikációhoz segítette az ekkor már ugyancsak Londonban élő Brügelt, s annak halála után ő hozta Bécsbe irodalmi hagyatékát.

Korábbi, azaz már bécsi kapcsolatuk mellett szól az is, hogy Josef Kalmer, bár hivatalosan nem volt egyik párt tagja sem, saját bevallása szerint közel állt a baloldali szociáldemokratákhoz,²⁶ illetve 1920–1923 között ő is rendszeresen publikált a *Die Wage* című lapban, mely Fritz Brügelt ekkor fontos munkatársaként tartotta számon.²⁷

Josef Kalmer a galíciai Nehrybkában született 1898-ban.²⁸ Apja vagyonos zsidó polgár, később az osztrák kereskedelmi kamara munkatársa. A család 1905 körül költözött Bécsbe, Josef Kalmer itt járt gimnáziumba. Megismerkedett az 1914-ben Czernowitzból (az orosz megszállás miatt) Bécsbe kivándorolt családok gimnazista fiaival, s közvetítő szerepet játszott köztük és bécsi, a művészetek iránt érdeklődő társai között.²⁹

Kalmer első publikációi a bécsi *Aufschwung* című (1919), egyfajta messianisztikus expresszionista művészetet képviselő lapban jelennek meg, mely orgánium kapcsolatban áll az 1917-ben hazájukba visszatérő, s a *Der Nerv* című expresszionista lap körül tömörülő bukovinai fiatalokkal (például Lothar Wurzer). Maga Kalmer később, egy Otto Basilnak írt 1954-es levelében, az *Aufschwung*-beli szereplését „zöld kezdetek”-nek³⁰ minősíti. Ugyanebben az évben, 1919-ben egy alkalommal feltűnik a neve az Eugen Hoeflich (aki a későbbi *Das Zelt* című, a Kassákék osztrák ismeretségi körével egyezéseket mutató lap szerkesztője lesz) vezette *Esra* című folyóiratban. Kalmer 1921-ben szinte havonta publikál a bécsi késő-expresszionista *Renaissance*-ban (például Adyt és Baudelaire-t fordít, tanulmányokat ír a francia költőről), és „szívesen látott munkatárs a német lapoknál is”,³¹ így a *Die Aktion*-nál és a drezdai *Die Neue Schaubühne*-nél, ahova ezidőben

²⁵ Josef Kalmer levelei Rudolf Felmayernek, London 1954. febr. 10.; London k. n. [1956 körül]; Wien, 1956. jún. 27.

²⁶ *Josef Kalmer und Erich Fried. Aus einem Interview mit Erich Fried.* 21. 3. 1985. In *Mit der Ziehharmonika. Zeitschrift der Theodor Kramer Gesellschaft*, Jg. 3., Nr. 4., Nov. 1986.

²⁷ – sm –: Fritz BRÜGEL, *Zueignung. Die Wage*, 1923. ápr. 14. 252–253.

²⁸ A Josef Kalmerre vonatkozó biográfiai adatok forrásai: GIEBISCH, *Kleines österreichisches Literaturlexikon*, i. m. 531.; *Kürschmers Deutscher Literaturkalender. Nekrolog 1936–1970*, i. m. 496.; *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*, i. m. 565.; CASTLE, *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*, i. m. IV. 2166.; GUNERT, Johann, *Österreichischer P.E.N. Club Bibliographie. Wien*, 1959. 109.

²⁹ A Kalmer és a bukovinai *Der Nerv* című lap munkatársai közötti kapcsolatról L. STANESON, Heinz, *Der junge Lothar Wurzer*. In AMANN-WALLAS (szerk.), *Expressionismus in Österreich*, i. m. 342–352.

³⁰ Josef Kalmer levele Otto Basilnak, London, 1954. jan. 10.

³¹ Idézett levél.

magyarok (Szittyá Emil, Balázs Béla) is írnak. Ugyanebből a levélből derül ki, hogy bár Kalmer ezeket a lapokat és a bennük végzett munkát fontosnak tartotta, a havi egyszeri publikációból megélni nem tudott. Érdeklődése és anyagi megfontolások egyaránt a fordításhoz vezették, s szerteágazó irodalmi munkásságában e tevékenysége az, mely leggazdagabbnak mondható.

1920-ban nagyszabású fordítói feladatra készül. A Verlag Wiener Graphischer Werkstätte munkatársaként a kiadó megbízza negyedik, a „Phalanx Bibliothek für die Internationale des Geistes” című sorozatának gondozásával. A kiadó megfogalmazása szerint a sorozat célja: „a szellem nemzetköziségéért küzdőknek az egybefoglalása. Az új világeszmét magukban hordozó írók, politikusok jutnak szóhoz e sorozatban.”³² A tervezett tizennégy kötetből három jelenik meg – ebből kettőt, Gorkij és Tolsztoj egy-egy művét – Kalmer fordít le.³³

1921-ben tehát, mikor a MA felelős szerkesztője lesz, az osztrák és német expresszionista lapokban nem ismeretlen szerző, és egy neves kiadó munkatársa. A MA-val való kapcsolat ideje alatt már korábban megkezdett írói, publicisztikai tevékenysége egyre több lapra és területre terjed, Kassák folyóiratában viszont semmi nem jelenik meg tőle. A kérdés – vajon mi ennek az oka – az ő esetében méginkább megválaszolást kíván mint Brügelnél. Hiszen Kalmer jóval inkább irodalmi, művészeti mint kultúrpolitikai érdeklődésű, ezenkívül más fórumokban többször is említést tesz a magyarokról (Uitzről, Kassákról), Kassáktól verseket fordít, s szerepel az utolsó, 1926-os MA-matinén is.

A kérdés megválaszolásához, a Kassák-körrel való kapcsolat határainak kijelöléséhez legcélszerűbb, ha (mint Brügel esetében is) számba vesszük Kalmernek az idevonatkozó problémákat érintő, másutt megjelent írásait.

1921 októberében és novemberében, tehát amikor a MA impresszumában először olvasható a neve, a Ver! című, még 1917-ben induló lap irodalmi vezetője. A lap ez alatt az idő alatt (mindössze két száma jelent meg) tartalmaz magyar vonatkozású írásokat is. Mindkét számában hirdeti Uitz Béla grafikáit, illetve a novemberi hosszabb ismertetést közöl az Ady verseinek fordításából *Auf neuen Gewässer* címen megjelent kötetéről.³⁴

Kalmer itt Rimbaud-verseket fordít, könyvismertetéseket ír, így például Iwan Goll *Chaplíniádá*-járól, aminek szövegét magyar nyelven majd 1923 februárjában a MA is leközli. Egy Romain Rolland-könyv okán Kalmer kifejti az aktivizmussal kapcsolatos nézeteit, s elismerően nyilatkozik a „politizáló” művészeti irányzatról. Megjegyzései azért is figyelemre méltóak, mert a művészet és politika kapcsolatát illetően ellentétben állnak a késő-expresszionista lapnak irányt szabó szerkesztői beköszöntőben mondottakkal: „Azok a korszakok – írja a szerkesztő –, melyekben az irodalmár a kort meghatározó személy volt, már elmúltak. Ez a típus politikus volt, mostanra azonban már nem az. Ehelyett megadatott neki a választás lehetősége: politika vagy kultúra. [...] Mi a kultúrára fogunk szorítkozni.”³⁵

Ezzel szemben Kalmer Rolland művét annak „aktivizmusa” miatt tartja jelentősnek: „Az aktivisták szóhasználatával élve: minden igaz költészetnek, ami nem jelenti, hogy irodalmi minőségét ez befolyásolhatná, tendencia-költészetnek kell lennie. Emlékszünk Rubiner feledhetetlen mondására *Középpontban az ember* című könyvéből: »A költő nyúljon a politikába.« Ezt a követel-

³² Idézi: HALL, Murray G., *Österreichische Verlagsgeschichte 1918–1938*, i. m. II. 453.

³³ M. GORKI, *Die silbernen Schiessen*. Wien, 1920.; L. TOLSTOI, *Die Friedenskongferenz*, Wien, 1920.

³⁴ Eugen PUSZTAFI, *Andreas Ady: Auf neuen Gewässer*. Ver!, 1921. nov. 24–26.

³⁵ KOCMATA, Karl F., *Programmatisch*. Ver!, 1921. okt. 1.

ményt, hogy az embert a történelem középpontjaként kell meghatározni, s ily módon a politikába beleszólni, Romain Rolland drámája [...] teljesítette.”³⁶

Kalmer tehát 1921-ben a műalkotás értékét politikai súlya szerint méri, s ez az értékrend később egyre inkább meghatározza nem saját költészetét, de mások műveiről alkotott véleményét, ítéleteit. Majd ebből a szempontból, azaz mint proletárművészt, a tömeget képviselő művészt fogja méltatni, illetve példaképpül állítani egy helyütt az orosz művészek, másutt Kassák ellenében a Ver!-ben már ekkor is hirdetett Uitz Bélát. Ez utóbbi írásai 1924-ben jelennek meg, amikor Kalmernek a MÁ-nál való felelős szerkesztősége véget ér.

Hogy Kalmer és Kassák kapcsolata 1924-ben átmenetileg megszakad, abban bizonyára jelentős része van annak, hogy Kalmer Kassák képzőművészeti kiállításáról elítélően nyilatkozik, illetve a Kassák–Uitz vitában az utóbbi nézeteit képviseli. Az 1924-es szakítás váratlansága mellett szól az is, hogy 1923-ban még közös vállalkozásra készülnek Kassákkal, aki egy Mihályi Ödönnek írt levele szerint német nyelvű versgyűjtemény megjelentetését tervezi, s Josef Kalmert bízta meg a fordítással: „Az Ön munkájával egy időben itt is megkezdődött a versek (kimondottan forradalmi anyag) fordítása, egy Kalmer nevű német költővel, és ők már az anyag nagy részével készen is vannak. Kalmer ígéretet tett nekünk, hogy el tudja [...] helyezni a könyvet.”³⁷

Ilyen német nyelvű antológia azonban nem látott napvilágot. Az, hogy mely versek német kiadását sürgette Kassák, s ez miért nem sikerült, a hagyatékban fennmaradt fordításokból, levelekből nem állapítható meg. Kalmer viszont később, 1927-ben majd kiad egy nagyszabású, nemzetközi antológiát, s abban – bizonyára a próbálkozásoknak is köszönhetően – négy Kassák-verset közöl németül.

E fordítói tervekkel körülbelül egy időben, 1923 szeptemberétől 1924 májusáig a Die Wage című folyóirat hozza havonta Kalmer egy-egy – általában a Hagenbund-nál, a Würthle Galériában vagy a „Gesellschaft zur Förderung moderner Kunst” szervezésében létrejött kiállításról szóló – tudósítását, kritikáját. Beszámol (többek között) Gergely Tibor és Lesznai Anna Hagenbund-nál megrendezett közös tárlatáról³⁸ és a Würthle Galériában 1924. február ötödikén megnyitott kiállításról, melynek egyik résztvevője Kassák. Az utóbbiról ő tudósít a Die Stunde című napilap február 9-i számában is, anélkül azonban, hogy Kassákot megemlítené a másik három kiállító művész mellett.³⁹ A Die Wage-beli hosszabb elemző cikkben, mely a Würthle Galéria tárlatát a Sezession és a Künstlerhaus „elavult, akadémikus modernizmusával” szemben eredetinek minősíti, s elemző elismeréssel szól a három osztrákról, Kassákot két elutasító mondattal intézi el: „A grafikai részlegben konstruktivistának látszani akaró művek Kassák Lajostól. Azután azonban, amit Liszickijtől és Uitztól láttunk, ezek a másodkézből származó agyszülemények érdektelenek.”⁴⁰

Kalmer nemcsak Kassákkal szemben emeli ki Uitz jelentőségét, hanem az 1924-ben Bécsben kiállító orosz művészek elé is őt állítja követendő példaként. Az orosz mestereket (Archipenkót, Kandinszkijt, Liszickijt, Chagallt) az individualizmus vádjával sújtó ítéletében Uitz Béla – a MA 1921-es orosz estjéhez fűzött jegyzetnek – expresszionizmust bíráló szavai csengenek vissza. „A burzsoá psziché

³⁶ KALMER, Josef, *Romain Rolland: Die Zeit wird kommen. Anmerkungen.* Ver!, 1921. nov. 26–27.

³⁷ Kassák Lajos levele Mihályi Ödönhöz, Bécs, k. n. (KM lev.– 444/14.)

³⁸ KALMER, Josef, *Konfrontationen.* Die Wage, 1924. jan. 5. 23–25.

³⁹ KALMER, Josef, *Gross, Loew, Gottlieb.* Die Stunde, 1924. febr. 9. 6.

⁴⁰ KALMER, Josef, *Von der Sezession zur Kunsthandlung Würthle.* Die Wage, 1924. febr. 16. 120.

struktúráján és világszemléletén keresztül a »művészet« maximumát az expresszionizmus jelzi. A burzsoá világszemlélet az anarchián keresztül: a legféltlenebb önzés. Az expresszionizmus ugyanilyen a piktúrában: [...] az én, milliószor az én kihangsúlyozása. Ha tehát a burzsoá művészettel szemben jelezni akarjuk a forradalom »maximális életmegnyilvánulását«, akkor a burzsoá »csak én« helyett a *mi* teremtő erői és az összanyagok lehetőségei felé kell elindulnunk.⁴¹ Kalmer szerint a kiállító oroszok legnagyobb s megbocsáthatatlan hibája, hogy nem a proletariátus, s így nem Oroszország megszólaltatói: „Egy orosz kiállítás értéke [...] csak a proletariátus szempontjából mérhető. A [...] kiállító orosz művészek a polgári művészet végpontját reprezentálják. [...] Ami itt látható, az nem a munkásművészet kezdete, jóval inkább [...] individualisták minden áron hajszolt termékei.”⁴² A cikk befejezésében pedig Uitzot állítja példaképül: „Van nekünk Bécsben egy, a polgári művészet minden tisztítótüzen keresztülment művészünk: Uitz Béla, a festő. Ő azt tette, amit minden jóvaló proletár: átvett a polgári kultúrából minden használható, továbbépíthető elemet. Utolsó műve, tizenegy rézkarc a Luddita témához [...], egy népfelkelés architektonikus kifejezése konstruktív elvek szerint. A tömeg jelenik itt meg a képzőművészetben.”⁴³ Kalmer Uitz festészetének, s méginkább művészetszemléletének éppen azokat a jegyeit méltatja, amelyeket Kassák a legerősebben elutasít.

E cikkei után feltehetőleg nem véletlen, hogy 1924 februárjában a „proletkult”-hoz közelítő Kalmer felelős szerkesztősége véget ér az Uitzot már 1923-ban keményen bíráló („Az Egység csak filozófálgat, [...] a fejük fölött teljes egészükben ki fognak virágozni a klasszikus kompozíciók, mint a forradalmi proletariátusnak prezentált forradalmi alkotások, mint a munka templomának új freskói”)⁴⁴ Kassák lapjánál.

Ezt követően, 1924 márciusától Kalmernek képzőművészeti tanulmányai jelennek meg az Eugen Hoeflich szerkesztése alatt álló *Das Zelt* című zsidó kulturális, művészeti lapban, ahol rajta kívül több olyan osztrák művész, író is feltűnik vagy bemutatásra kerül, aki Kassákkal is valamilyen formában kapcsolatban állt.

Kalmer, aki 1926-tól már elsősorban a szociáldemokrata lapokban publikál (*Arbeiter-Zeitung*, *Der Abend*, *Der Kuckuck*), a fennmaradt dokumentumok szerint még három alkalommal kerül Kassákkal kapcsolatba. Egyszer az 1926-os „Konstruktív Kunst” című MA-est résztvevőjeként, kétszer pedig fordítói tevékenysége révén.

1927-ben Kalmer a Dr. Zahn und Dr. Diamant kiadóvállalat munkatársaként új sorozat kiadását tervezi „A XX. század világantológiája” címmel. A sorozatból most csak egy, az *Europäische Lyrik der Gegenwart 1900–1925* című, már említett gyűjtemény jelenik meg Kalmer szerkesztésében és fordításában. Harminchárom nemzet majd kétszáz költőjétől hoz verseket. A szerkesztői előszó értelmében a „jelen versei”-nek legfontosabb közös jegye, hogy belőlük – ellentétben a „parnasszista költészettel”, s ezáltal meg is haladva azt – legerősebben a „szerző”, vagyis a lírai én, a megnyilatkozó individuum versszervező jelenléte érezhető ki.⁴⁵

A kötet eszerint jóval inkább klasszikus-modern mint avantgárd alkotásokat igyekszik felvonultatni, s emiatt kerülhettek bele – a magyar „jelenkori költésze-

⁴¹ Uitz Béla, *Jegyzetek a Ma orosz estélyéhez*. MA, VI. 4. sz. (1921. febr.), 52.

⁴² KALMER, Josef, *Russen, Juden, Ukrainer*. Die Wage, 1924. márc. 8. 152.

⁴³ Uo. 153.

⁴⁴ KASSÁK Lajos, *Válasz sokfelé és álláspont*. MA, VII. 8. sz. (1922. aug.) 54.

⁴⁵ KALMER, Josef (szerk. és ford.), *Europäische Lyrik der Gegenwart 1900–1925*. Wien–Leipzig, 1927. 5.

tet” reprezentálandó – Ady és Barta Sándor versei mellett Kassáknak nem a legújabb számozott költeményei, hanem olyan korábbi, e kritériumnak inkább megfelelő versei, mint az *Anyaság*, az 1918, a *Népgyűlés* és a *Mesteremberek*.

Az időben utolsó, Kassák és Kalmer kapcsolatára utaló dokumentum egy 1929-es levél. Kalmer ekkor regényeket fordít, 1929–1930-ban V. Hugo, Fjodor Vasziljevics Gladkov és Zosczenko egy-egy műve jelenik meg az ő tolmácsolásában. Kassákhoz írt leveléből kiderül, hogy ugyanígy készült Kassák *Angyalföld* című regényének német nyelvű kiadására, amiből 1929 augusztusára már négy fejezet fordításával el is készült.⁴⁶ A könyv végül is annak ellenére, hogy e levélben már a róla szóló szerződés aláírására kéri Kassákot, ismeretlen okok miatt, hasonlóan a korábbi, 1923-ban tervezett versfordítás-gyűjteményhez, mégsem látott napvilágot.

E félbemaradt vállalkozás hátterének, illetve a harmincas évek elején a Munkacsoport és az osztrák szociáldemokrata sajtó között Josef Kalmer (s ugyanígy Fritz Brügel) esetleges összekötő szerepének kiderítése további kutatást igényelne.

Az eddig elmondottak alapján is megállapítható, hogy Josef Kalmer szerzteágazó irodalmi, művészeti érdeklődése, mely esetenként egybeesett a Kassákéval és a MÁ-ban képviselttel, más elvárások, más értékek szerint szerveződött. Elmondható az is, hogy ebbe az érdeklődési körbe inkább illettek Kassáknak az emigráció előtt, illetve után született alkotásai, mint az 1920–1926 közöttiek.

A MA Kalmert követő felelős szerkesztője Hermann Suske, 1924 áprilisától 1925 januárjáig. Őt a másik három szerkesztővel ellentétben Kassák meg sem említi a már idézett *A MA története II.* című tanulmányában, s nevével máshol (sem a magyar sem az osztrák dokumentumok között) nem találkozunk. Míg Suschnyról, az osztrákok számára ma már ugyancsak ismeretlen, következő felelős szerkesztőről legalább a bécsi címbejelentő hivatal tudott adatokat szolgáltatni, addig Suskéról még az sem. Hogy Kassák emlékezetéből is kihullott, talán azzal magyarázható, hogy Suske valóban csak a nevével járult a laphoz. Személye irodalomtörténeti szempontból érdektelen.

Annál fontosabb az említett Hans Suschny, akiről a bécsi bejelentő hivatal archivált anyagán túl semmiféle lexikonban nem található adat, illetve akinek neve korabeli osztrák dokumentumokban sem fordul elő. Egyedül a MÁ-ban publikált írásai és egy reprodukciója ismert; ezen kívül csak magyarok visszaemlékezéseiben, leveleiben találkozunk vele.

Suschny 1923-ban szerepel először a MÁ-ban, előbb egy képkompozícióval, majd verssel. A dátum azért fontos, mert ettől az évtől kezdve Kassákék mintha a korábbiakhoz képest több szándékot mutatnának az osztrák közönséggel való kontaktusteremtésre. Amellett, hogy 1923-ban kiadják a MA német nyelvű különszámát és 1924-ben egy többnyelvű speciális színházi és zenei számot (persze a németül való megjelenést ugyanígy motiválhatta a berlini Der Sturmmal ekkoriban szorossá váló kapcsolat is), Kassák képzőművészeti alkotásaival is a bécsi közönség elé lép. Ekkor, 1924–25-ben publikál Suschnyn kívül a másik két osztrák személy, illetve 1925–26-ban osztrák meghívott előadóművészekkel – 1920 után most először – megint német nyelvű esteket rendeznek.

Valószínűsíthető, hogy részben a Kassák és a MA céljait, művészetfelfogását magáénak valló Suschnyval létrejött szoros személyes kapcsolat miatt, az ő közbenjárásában, összekötő szerepében bízva születhetett meg e próbálkozások né-

⁴⁶ Josef Kalmer levele Kassák Lajosnak, Wien, 1929. aug. 22. (KM lev. 378.)

melyike. Ugyanakkor Suschnynak ténylegesen nem voltak s nem is lehettek kapcsolatai a hozzá, illetve a MA-köréhez hasonlóan gondolkodó osztrák művészekkel, mert ilyenek nem léteztek. Ezt a megállapítást, vagyis az „új művészet”-ért lelkesedő, bécsi születésű Suschny saját fővárosában való otthonalanságát támasztja alá az, hogy Suschny majdnem ugyanakkor, 1926 októberében, mikor Kassákék is elhagyják Bécsset, „ismeretlen helyre” távozik, ahonnan majd csak 1928-ban tér vissza. Ettől kezdődően 1937-es végleges emigrációjáig hol Párizsban – s itt szintén magyarok között, például József Attilával lakik⁴⁷ –, hol Palma de Mallorcán él. Az összekötő szerepet, ugyanakkor a rokon gondolkodású osztrákok hiányát említi Vajda Sándor is Suschnyra emlékezve: „Kassák körül, akárcsak én, keringett a fiatal bécsi legény Hans Suschny. Írt verseket, rajzolt. Tudott. Volt mit mondania. [...] Együtt járkáltunk és fedeztük fel a bécsi elég sovány barátait az új művészetnek, az új életnek. Bécs nem volt Berlin, nem volt Bécsnek művészkolóniája, nem volt itt se Bauhaus, se Sturm, se Herwart Walden. Itt Bécsben mi magyarok voltunk az új idők barbár szittyái.”⁴⁸ Kassák kiállításának megrendezésére – ugyancsak Vajda visszaemlékezése szerint – Suschny közvetítésével kerülhetett sor. A kiállításról eddig fellelt kritikák alapján kérdéses volt, hogy közös tárlaton mutatkozott-e be Kassák és a három osztrák művész, hisz nemcsak Kalmer nem szól Kassákról említett Die Stunde-beli híradásában, de a Das Zeit című lap is mint három fiatal zsidó művész (Leopold Gottlieb, Fritz Gross és a szobrász Jakob Löw) kollektív tárlatáról számol be az eseményről,⁴⁹ illetve ugyancsak zsidó művészek „Haruach” címet viselő kiállításaként említi Arpad Weixlgärtner egy későbbi, Fritz Gross fiktív munkásságát elemző cikkében.⁵⁰

E cikkeket Vajda Sándor ide vonatkozó emlékeivel kiegészítve, szinte biztosra vehető, hogy Kassáknak a másik három művészevel egyidejű, de azokétól teljesen független tárlata volt a grafikai részlegben: „Kassák rajzolatott. [...] Összegyűlt már csomó rajza, képe, tus és aquarell lapja. Elhatározta, hogy kiállítja őket. Berlinbe elküldte őket. Bécsben Suschnyval gyakran voltunk a Würthle könyv- és műkereskedés kiállításain. Most odamentünk a Fraulein Bondihoz egy csomag Ma számmal és egy-két kisebb képpel. Frl. Bondi nem sokáig habozott... Mondóknánk sem volt hosszú lére eresztve, a »Mák« érdekesek és újak voltak, Bécsben ismeretlen új művész hirdetője. Kassák kiállítása a Würthle-nél el lett fogadva. Első kiállítása egy konstruktivistának, rokona a szuprematistáknak, kubistáknak stb., mindenféle rokonságot fedeztek fel az újságok kritikusai.”⁵¹

A Kassákkal itt egy időben kiállító két osztrák festőművész ekkori munkáinak – melyek Gottlieb esetében nagyrészt olajportrék, figurális fametszetek, Grossnál pedig mozgástanulmányok, portrék és ceruzarajzok – reprodukcióit áttekintve⁵² is azt a következtetést kell levonnunk, hogy semmiféle törekvés- vagy irányzatbeli közösség nem szolgálhatott volna egy Kassákkal közös tárlat alapjául.

⁴⁷ HONT Ferenc, *Szeged–Budapest–Párizs*. In *József Attila emlékkönyve*, i. m. 115–117.; SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927*. Bp., 1966. 594. (A visszaemlékezéseket idézi CSAPLÁR Ferenc tanulmánya is: i. m. 20–21.)

⁴⁸ VAJDA Sándor, *Emlékiratai*, i. m. 4. dosszié, 40.

⁴⁹ POGLAYEN-NEUWALL, Stephan, *Drei jüdische Künstler (Zu ihrer Kollektivausstellung bei Würthle)*. Das Zeit, 1924. 4. sz. 124–125.

⁵⁰ WEIXLGÄRTNER, Arpad, *Fritz Gross als Graphiker*. Deutsche Graphische Künste, 1928. 2–3. sz. 72.

⁵¹ VAJDA Sándor, *Emlékiratai*, i. m. 4. dosszié, 40–45.

⁵² Reprodukciók Fritz Grosstól: Das Zeit, 1924. 4. sz. 125.; Das Zeit, 1924. 4. sz. 130–131. Leopold Gottliebtől: Das Zeit, 1924. 4. sz. 124.; Die Graphische Künste, 1925. 48. sz. 69–70.

A MA nagyszabású német nyelvű propagandaestjét nem sokkal azután – 1925. március 22-én rendezik meg, hogy Suschny lesz a felelős szerkesztő. A matinét (ahogy azt az ekkor Budapesten tartózkodó Simon Jolánnak szóló levelek tanúsítják), mint lehetőséget újabb hívek toborzására, nagy előkészületek előzik meg, s lezajlása után a rendezők sikeresnek értékelik. Suschny valószínűleg az egyik fő szervező lehetett, hiszen ő készítette el az est plakátját, illetve kétszer is fellépett a műsorban: előbb Gáspár Endre 15 pontját, majd a maga *Manifestumát* mondta el, mely utóbbi patetikus hitvallás, illetve hívőtoborzó Kassák mozgalmához.⁵³ Suschny nagy hatású fellépéséről, s az est sikeréről számol be Bergmann Teréz: „[...] még egész mámoros vagyok a tegnapi est sikerétől. Rengeteg ember volt, valami húsz embert küldtem csak én el, mivel nem volt egy gombostűnyi hely sem a teremben [...] Kassák nagyon impozánsan csinálta meg a színpadot. A falakon fekete és piros papírból egy konstrukció. Két oldalt két állvány a Ma plakátjaival és makett. Balközépen egy piros papírral áthúzott asztalka az előadók-nak. Az egymás után következő számokat egy rúd végére illesztett számmal jelezték, amit Rudi [Nagy Rudolf, Kassák nevelt fia – I. Á.] lógatott ki a függöny mögött. [...] A Suschny volt a legdrágább előadó [...] amint ott állott szmokingban, kifogástalan eleganciájú ingben, lakkcipőben és teli érzéssel szavalta: »Ich grüsse Ludwig Kassák... stb.« Hatalmas ovációban részesítették. A többi szereplők is nagy hatást váltottak ki a közönségből [...] Lesznai Anna elismeréssel adózott a Tamás novellának. [...] Németh Andor, aki ismeri a bécsi publikumot, azt mondja, hogy ez a legjobb publikum volt.”⁵⁴ Ugyanilyen lelkesedéssel ír Nagy Etel is: „Háromszázon felül volt a publikum [...] Nagy részének egészen új volt az egész, úgyhogy tátott szájjal hallgattak és néztek. Én azt hiszem, Bécsben ez nagy szenzáció volt. A publikum vegyes volt. Voltak bécsiek, németek, hollandok, angolok, franciák, magyarok stb.”⁵⁵ Az est után Kassák a Herenhof kávéházban, ahol „a színészek köszönték meg neki a szereplést”, német nyelvű autogramokat osztott: „Ludwig Kassák, Wien III/22 Lesen Sie MA.”⁵⁶

Az eseményről az osztrák sajtó azonban, ahogy Csaplár Ferenc is említi, „gúnyos és lekezelő hangon számolt be”,⁵⁷ tehát a siker korántsem olyan osztatlan, mint ahogy azt a szervezők gondolták: „A MA című aktivista lap a Schwarzwald-teremben, Regierungsgasse, tartotta meg első propagandaestjét, mely a nagyratörő unalom jegyében telt. A többnyire még igen fiatal »felforgató urak« új művészetet akarnak konstruálni, ami más mint az eddigi értelemben vett művészet; már csak azért is, mivel minden szépségideállal teljes mértékben szakít. Mélyértelműnek látszani akaró tételeik kategorikusan formulázott banalitások, »verseik« szókaleidoszkópok [...] A hallgatóság ugyanolyan [„őrült” – I. Á.] volt, hogy tapsolt. Senki nem gondolt arra, hogy a billentyűkön szorgoskodó feje fölött elrepítsen egy nikkelszámóvárt. Talán csak azért, mert nem volt kéznél.”⁵⁸

⁵³ Az 1925. márc. 22-én megrendezett MA-est résztvevőinek nevét, az est programját, szemelvényeket az előadásra kerülő művekből és Suschny plakátját tartalmazza a MA X. évf. 2. száma (*Ma – Propaganda-Abend der Zeitschrift MA. Einladung.*)

⁵⁴ Bergman Teréz levele Simon Jolánnak, Wien, 1925. márc. 23. (KM-lev. 2014/1.).

⁵⁵ Nagy Etel levele Simon Jolánnak, Wien, k. n. (KM-lev. 2044/20.).

⁵⁶ Idézett levél.

⁵⁷ CSAPLÁR Ferenc, i. m. 25.

⁵⁸ – + –: „Ma” Ein Futuristischer Kunstabend. Neues Wiener Tagblatt, 1925. márc. 23. 6. (Ide tartozik még: – st –: *Kennen Sie Ma?* Wiener Allgemeine Zeitung, 1925. márc. 24. 6.).

Hans Suschny részt vett a MA utolsó, már Josef Kalmerrel kapcsolatban említett matinéján is. De nemcsak szónoklatokkal, hanem Kassák műveinek fordításával is igyekezett népszerűsíteni annak művészetét. Kassák egy, a *Tisztaság könyve* nyomdai munkálatai idején kelt levelében említi, hogy Suschny két verset fordít tőle,⁵⁹ a két vers, Csaplár Ferenc megállapítása szerint, „a 63-as és a 66-os jelzésű számozott költemény Kassák 1926-ban megjelent *Tisztaság könyve* című kötetének versfordítás anyagában maradt fenn”.⁶⁰ Ugyanitt említi Csaplár Ferenc, hogy Suschny Gáspár Endre közreműködésével az *Egy ember életének* fordításába is belekezdett, amit aztán nem fejezett be. Nagy Etel egy levele szerint ő is közreműködött ebben a vállalkozásban: „tegnap este fordítottuk Suschnyval Tata [Kassák – I. Á.] két novelláját. Megbeszéltük, Tata önéletrajzának második részét próbából lefordítjuk és Gáspárral átnézzük.”⁶¹

A fennmaradt levelek, visszaemlékezések alapján, illetve a MÁ-ban való gyakori szerepléséből következtethetően, a magát „festőnek, írónak, reklámszakembernek”⁶² valló Suschny volt a Kassákék körül felbukkanó osztrákok közül az, aki leginkább azonosult a magyar művészek céljaival, s saját alkotói tevékenységét teljességgel a MA körén belül igyekezett kibontakoztatni. Így esetében nem az valósult meg, amiben Kassákék talán bízhattak: hogy közvetítésével nyithattak volna az osztrák közönség felé. Jóval inkább az történt, hogy az ekkor huszonkét éves fiatalember honfitársai között rokon gondolkodásúakra, esetleg publikációs lehetőségekre nem lelve, maga is belépett Kassákék Bécsben meglehetősen elszigetelt körébe. Ezt a megállapítást nem a fennmaradt dokumentumok, hanem épp azok hiánya támasztja alá, vagyis hogy Suschnytól, illetve róla semmiféle más, nem Kassák-körből származó anyag nincs.

Szélesebb bécsi közönséget ő sem tudott a MÁ-nak verbuválni, viszont feltehetőleg neki köszönhető, hogy még két másik, nála később jóval híresebbé vált osztrák művész is adott egy-egy írást a lapnak.

Egyikük Joseph Matthias Hauer⁶³ zeneszerző, az atonális, illetve a tizenkétfokú zene egyik megreemtője, akitől két írást is közölt a MA. Ezek a rövid tanulmányok, hasonlóan Hauer ekkoriban másutt megjelentetett írásaihoz, a komponista 1919-ben megkezdett, a zene megújítására tett kísérleteinek eredményeit szintetizálják, s egy ezekből kinövő elmélet megalkotását célozzák. Hauer 1919-ben ismerkedik meg a svájci festővel, Johannes Ittennel s annak színelméletével, melynek hatására vizsgálni kezdi a zenei hangzások színekével analóg hatásait. Ekkor születik első olyan műve, amely a tizenkétfokúság törvényének megfelelően szerveződik, s rá egy évre jelenik meg első zeneelméleti írása (*Vom Wesen des Musikalischen. Über die Klangfarbe*), majd gyors egymásutánban a többi, melyekben egyre részletesebben dolgozza ki komponálási elveit, a tizenkétfokú hangrendszer törvényeit.

⁵⁹ Kassák Lajos levele Simon Jolánnak, Wien, k. n. (1925/26.), (KM-lev. 2031/27.).

⁶⁰ CSAPLÁR Ferenc, i. m. 22.

⁶¹ Nagy Etel levele Simon Jolánnak, Wien, k. n. (1925.), (KM-lev. 2044/22.).

⁶² A Wiener Stadt- und Landesarchiv címbejelentői dokumentációja szerint: Hans Suschny, festő, író, reklámszakember; szül. Bécs, 1901. aug. 4.

⁶³ A Josef Matthias Hauerre vonatkozó adatok forrásai: FRANK, Paul, *Kurzgefasstes Tonkünstlerlexikon*. 1926. 498.; ABERT, Hermann, *Illustriertes Musikdixikon*. 1927. 354.; RIEMANN, Hugo, *Musikdixikon*. 1929. 486.; *Österreicher der Gegenwart*. 1951. 409.; *Neue Deutsche Biographie*. 1969. Bd. 8. 334.; SADIE, Stanley, *The New Grove Dictionary of Musik and Musicians*. Bd. 8. 303–305.; SZMOLYAN, Walter, *Josef Matthias Hauer. Österreichische Komponisten d. 20. Jahrhunderts*. VI. Wien, 1965.; LICHTENFELD, Monika, *Untersuchungen zur Theorie d. Zwölftonenmusik bei J. M. Hauer*. Kölner Beiträge zur Musikforschung, XXIX. Regensburg, 1964.

A MA 1924 áprilisában hozza tőle az első írást *Atonális zene* címmel,⁶⁴ ami rövid összefoglalása az előző évben a tárgykörben megjelent műveinek (*Vom Wesen des Musikalischen. Ein Lehrbuch der atonalen Musik*, 1923; *Deutung des Melos. Eine Frage an die Künstler und Denker unserer Zeit*, 1923). A következő tanulmány németül jelenik meg a *MA Theater und Musiknummer* című, 1924. szeptemberi számban *Zur Einführung in meine Zwölftonenmusik* cím alatt.⁶⁵ Egy évvel később Hauer ezt az alcímet adja *Vom Melos zur Pauke*, Schönbergnek ajánlott könyvének is.

Joseph Matthias Hauer *I. Orchestersuite* című művével maga is szerepel azon az 1924-es bécsi nemzetközi zenei és színházi rendezvénysorozaton, melynek alkalmából a MA ezen különszáma megjelenik. A nagyszabású fesztivált a már Fritz Brügellel kapcsolatban említett szociáldemokrata „Kunststelle” szervezi, David Bach vezetésével. A koncertek, színházi előadások mellett a Konzerthaus-ban megrendezik az új színháztechnika nemzetközi kiállítását, melyhez kiadnak egy katalógust is a húszas évek nemzetközi avantgárd művészei által írt tanulmányokkal.⁶⁶ Herwart Waldentől, Marinettitől, Kurt Schwitterstől és Prampolinótól mind a katalógusban, mind a MA különszámában is jelenik meg írás. Egy Nagy Etel-levélben homályos utalást találhatunk arra, hogy Kassák is részt vett volna a kiállítás szervezésében: „A Konzerthaus Direktion meghívta a Tatát munkatársnak valami Internacionális Zeneünnepély organizálásához.”⁶⁷ Ha részt is vett a szervezésben Kassák, a Hauerrel való ismeretség már előbb létrejött.

Vajda Sándor emlékiratai szerint ő maga volt az, aki a Suschnyval közös felfedezések idején felfigyelt Hauerre, majd pedig cikket kért tőle: „Felvetődött valahol, valószínűleg a Konzerthaus állóhelyén a kezdet előtti és a szünetbeli beszélgetések folyamán [...] a Josef Matthias Hauer neve. J. M. Hauer bécsi zeneteoretikus és zeneszerző, a legmodernebbek közé tartozik. Ez volt nekem a jelszó. A legközelebbi találkozásnál már mondtam is Kassáknak, hogy itt Bécsben, az orrunk előtt él, harcol az új zenéért egy ember, van neve már a szakkörben, a fiatalság tudomásul veszi, vitatja, mi meg észre se vesszük [...]”. Kassák elég szelíden reagált. „Jó lenne egy cikk a Mába” – mondta. „Hátha már maga úgyis ért hozzá, menjen el és majd meglátjuk, hozzon egy cikket, majd kiderül.”⁶⁸ Vajda részletesen elbeszéli, hogyan kereste fel aztán a komponistát, hogy mutatta be neki a tőle írást kérő lapot, illetve visszaidézi Hauernek zeneszerzői hitvallásáról, a modern művészetéről mondott szavait. Vajda elbeszélése szerint Hauer érdeklődéssel fogadta a MÁ-t mint az új művészi kifejezés lehetőségeit kereső orgánumot, ugyanakkor hangsúlyozta saját törekvéseinek a MÁ-étól eltérő irányát: „maguk itt verseket írnak a gépekről, a technikáról, dicsőítik a felhőkarcolókat, vasbeton van a versekben meg lendítőkerekek. Én evvel nem értek egyet. Ez nem az a költészet, ami az én munkámnak megfelel. [...] Ezeknek a fogalmaknak nincs zenéjük. Nincs természetes hangjuk. Ezeket mind emberek csinálták, jól, rosszul, napi szükségleteik kielégítésére. Ebben nincs olyan valami, ami énekelne, hangot adna, a természetbe illene. Mesterséges, mesterkéltné. Ezekre a versekre én nem

⁶⁴ HAUER, Josef Matthias, *Atonális zene*. MA, IX. 5. sz. (1925. ápr. 15.).

⁶⁵ Ugyanezen a címen (*Zur Einführung in meine Zwölftonenmusik*) jelenik meg Hauer cikke a *Neue Musikzeitung*-ban is (1924. 14. sz. 194.).

⁶⁶ PLATZER, Monika, *Kennen Sie „Ma“*. In *Wille zur Form. Ungegenständliche Kunst 1910–1938 in Österreich, Polen, Tschechoslowakei und Ungarn*. (Ausstellungskatalog) Wien, 1993. 201.

⁶⁷ Nagy Etel levele Simon Jolánnak, Wien, k. n. (1924.), (KM-lev. 2044/18.).

⁶⁸ VAJDA Sándor, *Emlékiratai*, i. m. 4. dosszié, 48–49.

tudok zenét írni. Ezeket nem lehet énekelni. Belőlük nincs dal, mint Hölderlinből.⁶⁹

A J. M. Hauerrel való kapcsolat tehát Vajda Sándor révén jött létre, termése az említett két rövid zeneelméleti írás. Hauer, bár idegenkedett a MÁ-tól, elismerte azt mint új, tehát fontos művészeti törekvést. A lap iránti megbecsülésének, illetve Kassákék iránta való tiszteletének jele lehet az is, hogy a zenei, színházi szám hátsó borítólapján, vagyis kiemelt helyen, kottát is hoz Hauer-től. Ez az elismerés, érdeklődés a MA részéről azért fontos, mert Hauer első nagy sikerét majd csak később, 1927-ben aratja a Frankfurti Zenei Fesztiválon. A két tanulmány megjelenítésén túlmenő, szorosabb kapcsolatra viszont nem található semmilyen utalás.

A MA másik osztrák szerzője – egy cikk erejéig – Jakob Levy Moreno, a bukaresti születésű, Bécsben élő, majd az Amerikai Egyesült Államokban pszichoterápiája révén híressé vált orvos, drámaíró.⁷⁰

Jakob Levy Moreno (a húszas években még, így a MÁ-ban is, a Levy-t használja vezetéknévként) 1925-ig Bécsben élt, ekkor emigrált az USA-ba, ahol a New York-i Columbia Egyetem docense, majd professzora lett. Ő dolgozta ki a csoportpszichológia egyik módszerét, a szociometriát, illetve a színházi pszichoterapeutikus lehetőség kiaknázásával a pszichodráma elméletét. 1937-től a maga alapította Sociometry című folyóiratban publikálta saját és az ő elmélete szerint praktizáló pszichológusok írásait, akikkel 1950-ben a Moreno Intézetet, 1958-ban pedig a „Word Center for Psychodrama, Sociometry and Group Psychotherapy” elnevezésű intézményt hozta létre. 1968-ban a Barcelonai Egyetem Orvosi Kara díszdoktori, egy évre rá pedig a Bécsi Egyetem Arany Doktori címmel tüntette ki.

Az Egyesült Államokba való emigrációja előtt, 1917-től, orvosi diplomája megszerzésétől egy menekülttábor, majd Bad Vöslau kerületi orvosaként praktizál. 1918-ban a Daimon (mely második számában egy Balázs Béla elbeszélést is hoz E. A. Rheinhardt fordításában,⁷¹ majd 1919–20-ban ennek folytatásaként, Alfred Adler, Albert Ehrenstein, Fritz Lampl, Hugo Sonnenschein és Franz Werfel mellett a Der Neue Daimon című lap kiadója és munkatársa. A két expresszionista orgánus deklarált célja, „hogy újra hozzáférhetővé tegye a metafizikát, s hogy a fiataliságnak utat mutasson, melyen a meghasonlottság, a materializmus, a háború és a dezorientáció korszakából elindulhat a testvériség, a béke s egy új istenhit ideje felé”.⁷² Ez a messianisztikus gesztus a fő meghatározója J. M. Levy itt megjelent színműveinek, verseinek, értekezéseinek is.

Levy 1922-ben Stegreiftheater (Rögtönző színház) név alatt önálló színházat nyit Bécsben, mely valójában egy kicsi, legfeljebb negyven főt befogadó helyiség színpad nélkül, hiszen a nézők maguk is részt vesznek az előadásban. Ugyanezzel

⁶⁹ Uo. 52–53.

⁷⁰ A Jakob Moreno Levyre vonatkozó biográfiai adatok forrásai: CASTLE, *Deutsche-Österreichische Literaturgeschichte*, i. m. IV. 2115–2116.; RAABE, Paul *Die Zeitschriften u. Sammlungen d. literarischen Expressionismus*. Stuttgart, 1964.; BRANNECK, Manfred, *Autorenlexikon Deutschsprachiger Literatur d. XX. Jh-s. Hamburg*, 1984. 477–478.; KILLY, Walter, *Literaturlexikon*. Gütersloh–München, 1990. VIII. 209.; REINDELL, Horst, *Jakob Moreno Levy*. Dissertation, Mainz, 1975.; BUCKHARDT, Veronika, *Befreiung durch Aktion*. Köln, 1972.; LEUTZ, Grete Anna, *Das triadische System von J. L. M. Die Psychologie d. XX. Jh-s. München*, 1979. VIII.; MARSCHALL, Brigitte, *„Ich bin der Mythe“*. Von der Stegreifbühne zum Psychodrama J. L. Morenos. Wien, 1988.

⁷¹ BALÁZS Béla, *Das Buch des Wan-Hon-Tsen. Eine chinesische Erzählung*. Deutsch von E. A. RHEINHARDT. Daimon, 1918. márc. 103–109.

⁷² WALLAS, Armin A., i. m. 60.

a címmel (Das Stegreiftheater) 1924-ben kiadja gyakorlati példákkal is illusztrált színházelméleti könyvét,⁷³ melyet a MA 1924. július 1-i száma a szerkesztőségbe érkezett könyvek között hirdet.

Valószínűleg az említett színházba jut el Suschny és Vajda Sándor, s talán e látogatásnak köszönhetően kerül be Levy könyve a szerkesztőségbe, illetve tanulmánya a lapba. A könyvre s a rögtönző színházban szerzett élményekre így emlékszik vissza Vajda: „A Suschny Hans egyszer mondta, hogy azért van Bécsben is mindenféle újdonság. Mutatott egy könyvet, amelyet egy orvos [...] írt a rögtönző színházról, a Steigreiftheaterről [...], persze ott voltunk mi Suschnyval az első adandó alkalomkor. A teremben, valami atelier fajta volt, a lég tágas, nem voltak sokan. Véletlen publikum nem volt, csak beavatottak tudtak a kísérletekről [...]. Mindenki leült, ahol épp hely akadt [...]. A háttérben néhány spanyolfal formájú elkerítő tábla [...]. Mit játszunk? – tette fel a kérdést a bevezetést elmondó egyén. Természetesen hallgatás, senki sem akar első lenni. De ahogy az első indítvány elhangzott, jött számtalan [...]. A legnagyobb szenzáció ezen az estén a gyilkosság jelenete Dosztojevskij Raszkolnyikovjából volt. Elfelejtettem, hogy színészek vannak előttem a mellettem ülőket, helyet és időt nem éreztem, aranyira igaz volt, ami a szemem előtt lejátszódott. Először röviden megtárgyalták a folyamatot, a jelenet tartalmát. A dialógusról szó sem esett. Aztán egy háttérre képezték a spanyolfalakból, hogy határa legyen az eseményeknek. [...] És megtörtént a gyilkosság, jelmez, díszlet, világítás nélkül [...]. Az a néhány ember, aki látta, megrendülve ült, mozdulatlan maradt még sokáig a jelenet után. Aztán persze szertebeszéltek, szétdarabolták élményüket.”⁷⁴

Vajda e visszaemlékezése is megemlíti a rögtönző színház néhány legfontosabb módszertani elemét: az eljátszandó esemény közös kiválasztását egy központi irányító, a közönséggel kontaktust tartó személy vezetésével, az előadás közben születő művet, a játék hatásának elemzését. Ugyanakkor sem Vajda rövid ismertetése a rögtönző színház mibenlétéről,⁷⁵ sem Jakob Moreno Levy MÁ-ban megjelent cikke, mely tulajdonképpen könyve összegző kivonata, nem említi az effajta színjátszást létrehívó okot, illetve ennek fő célját. A rögtönzés – Levy szerint – valójában lehetőség a pszichés zavarok, betegségek gyógyítására. Segítségével a tudatalatti törhet sértetlenül, szabadon élő, s így eltávozhat az a mérgező „anyag”, mely a mindennapok konfliktusai eredményeképp lerakódik, felhalmozódik a személyiségben. Míg J. M. Levy könyvében nyomtatékosan kiemeli a Stegreiftheater ezen elsődleges, terapeutikus motiváltságát, addig a MÁ-ban hozott tanulmányában meg sem említi, a hangsúlyt az eddigi színházi hagyomány elvetésére, a régi és az új színházi törekvések egymással való szembeállítására helyezi: „Hogy ezt a színházat [a Stegreiftheater-t – I. Á.] eredetileg megkonstruáljuk, szükségünk volt föltételeznünk, hogy soha még színház nem létezett, követelnünk kellett minden eddigi eszköztől való lemondást, és rá kellett mutatnunk arra, hogy ennek az új játéknak a »színház« elnevezésén kívül semmi közössége nincs a régivel”, illetve „nem javítottunk és nem újítottunk, hanem azzal kezdtük, hogy a régi, roskadozó házat a föld színéig leromboltuk. Így azután elindulhattunk kísérletezni és új területeket felfedezni.”⁷⁶

⁷³ MORENO, Jakob Levy, *Das Stegreiftheater*. Potsdam, 1924.

⁷⁴ VAJDA Sándor, *Emlékiratai*, i. m. 4. dosszié 56., 58–59.

⁷⁵ Uo. 57.

⁷⁶ Dr. M. LEVY, *Rögtönző színház – Théâtre inmedia – (Wien)*. Ma, 1925. jan. 15.

Feltételezhető tehát, hogy az osztrák szerző ismerhette a MÁ-t, azaz legalább annyit tudott róla, hogy az „új művészi törekvéseket” támogató lap, s ennek megfelelően ő is kísérletei újszerűségét emelte ki tanulmányában. A cikkből ugyanakkor világos az is, hogy szerzője nem egy, a számára új kérdést fejt ki (mint például az ugyancsak 1925-ben a *Das Zelt* című lapban publikált, az új színpadformával foglalkozó írásában,⁷⁷ hanem már megjelent összefoglaló művének, kivonatát adja, valószínűleg propagáló célzattal.

Egyrészt a cikk ismertető-propagandisztikus jellegéből következően, másrészt pedig, mivel az említett Vajda emlékiraton kívül máshol nem találkozunk J. M. Levyre történő utalással, feltételezhető, hogy ez a kapcsolat nem ment túl a cikk leközlésén. Mégis hatással volt Kassákra (aki élete végéig megőrizte Levy egyik brosúráját), és a MA-istákra, akik majd a harmincas években, a Munka-csoport kultúrestjein maguk is kísérleteztek rögtönzött jelenetek színre vitelével. Ugyanakkor, akárcsak Hauer esetében, figyelemre méltó, hogy a MA már 1925-ben felismerte az akkor még csak szűk körben értékelt kezdeményezés jelentőségét.

A MA osztrák felelős szerkesztői és cikkírói után foglalkoznunk kell még a már többször említett *Das Zelt* című képes, zsidó folyóirattal, mely 1924–1925-ben jelent meg Eugen Hoeflich, Max Eisler és Josef Hahn szerkesztésével. A lapban nincsenek magyar vonatkozású írások, Kassákék sem említik sehol az osztrák folyóiratot. Mégis fontosnak kell tartanunk, mert a Kassákék körül megjelenő osztrák művészek, írók egy része egyidejűleg kapcsolatban áll e lappal is.

1924 áprilisától minden számban ír egy-egy zsidó képzőművészt bemutató tanulmányt Josef Kalmer. Az 1924-es áprilisi számban Eugen Hoeflich Myra Zype-rovitsról, a márciusi MA-estén is fellépő s nagy sikert arató orosz táncosnőről ír cikket, amit Fritz Grossnak, a Würthle-ben Kassákkal egy időben kiállító osztrák művészeknek a mozdulatművésznőről készült rajzai illusztrálnak.⁷⁸ Reprodukciókkal kiegészítve tudósít a lap Fritz Gross, Leopold Gottlieb és Jakob Löw közös, Kassákéval párhuzamos tárlatáról, s akárcsak a MA, 1925-ben hoz cikket Jakob Moreno Levytől a rögzöntő színházról, s az ennek megfelelő színpadtechnikáról. Ebben az 1925-ös 10. számban látható Grete Wolf-Krakauer festményének reprodukciója, mely Miriam Schnabel-Hoeflich előadóművésznőt ábrázolja, aki már az első, 1920-as MA-matinén Kassák verseket szavalt, majd a nagyszabású 1925. márciusi propagandaest külön fényképen is megőrkített résztvevője. Az előadóművésznő, aki tehát már Kassákék emigrációs éveinek legelejétől szimpatizált a magyarokkal, Eugen Hoeflichnek, a *Das Zelt* szerkesztőjének, a Bécsi Zsidó Művészek Szövetsége alelnökének felesége volt.⁷⁹ Lehetséges, hogy részben az ő összekötő személye áll a fent említett egyezések mögött. Ugyanakkor megállapítható, hogy az aktivizmust a maga törekvéseivel párhuzamos irányzatnak tartó, s attól „a szellem és a tett valós egyesítését”⁸⁰ eltanulni akaró „új cionista mozgalomban” részt vevő fiatal zsidó értelmiségiek voltak Bécsben a legnyitottabbak Kassákék irányába. Szoros kapcsolat azonban velük sem alakult ki, feltehetőleg azért, mivel az ő törekvésük nem annyira a művészet, mint inkább a zsidóság

⁷⁷ MORENO, Jakob Levy, *Das Stegreiftheater*. *Das Zelt*, 1925. 10. sz. 372–373.

⁷⁸ HOEFLICH, Eugen, *Eine jüdische Tänzerin*. Mit drei Bewegungsstudien v. F. GROSS. *Das Zelt*, 1924. 4. sz. 130–131.

⁷⁹ Az Eugen Hoeflich és M. Schnabel-Hoeflich házasságára vonatkozó adatok forrása: *Trauungsbuch der israelitischen Kultusgemeinde Wien*, 1921. (Wiener Stadt- und Landesarchiv A 987/24.).

⁸⁰ CASPARY, Adolf, *Geist des Judentums und tätiger Geist*. Jerubbal, 1918. 6. sz. 232–237. (Idézi WALLAS, i. m. 85.)

kulturális és politikai megújítására, egy „zsidó szocializmus”⁸¹ utópiájának megvalósítására irányult.

III.

A bemutatott dokumentumok alapján elmondható, hogy a bécsi emigráció idején Kassákék próbálkoztak az osztrák közönség megnyerésével, s léteztek a MÁ-val szimpatizáló, azt segítő osztrák művészek.

Szoros, tartós munkakapcsolat azonban nem jött létre.

Ennek oka egyrészt, hogy a szimpatizáló osztrákok (például F. Brügel, J. Kalmer) a MÁ-étól eltérő nézeteket vallottak művészet és politika kapcsolatáról, s értékrendjükben ez utóbbi, vagyis a politika került kitüntetett helyre. Másrészt az olyan művészek, mint J. M. Hauer és J. Moreno Levy általánosságban pártolták az „új művészeti törekvéseket”, s ennyiben éreztek is hasonlóságot a maguk és a MA célkitűzései között, ugyanakkor a saját, külön útjukat járták. Egyedi eset Hans Suschny, aki a Kassák-kör hatása alá kerülve csakis azon belül fejtette ki művészi tevékenységét, illetve próbált összekötő kapocs lenni a magyarok s az osztrák közönség között. Ezt a törekvést segítették a matinékon fellépő osztrák előadóművészek is, az esteknek azonban vagy nem volt, vagy elutasító volt a sajtóvisszhangja.

A közeledési kísérletek nem hozták meg a remélt eredményt, egy esetleges osztrák olvasó- és előfizető tábort. Nem tudták megszüntetni azt az értő és támogató közönség hiányával előálló szellemi és anyagi inséget, melybe a Kassák-kör 1925-re – „a Má-nak előbb Magyarországról, majd Romániából és Csehszlovákiából való kitiltása, valamint a bécsi magyar emigráció fokozatos széthullása”⁸² következtében – jutott.

Kassák számára, aki 1925-től kezdődően haza készült, Bécs ekkorra már valószínűleg semmiféle vonzeróval nem bírt. 1926 nyarán, mikor Gáspár Endrével, Nádass Józseffel és Bergmann Terézszel Párizsba utazott – itt kelt levele szerint – a hazatérés helyett egy franciaországi megtelepedés lehetősége még valamelyest foglalkoztatta, Bécs viszont már szóba se jött a „hogyan tovább” kérdésének latolgatásakor: „Föjlajánlották egy most megindult lap szerkesztését, a fizetésből meg tudnánk itt élni – de semmi esetre sem akarok kint maradni. Úgy érzem, hogy nekem mindenképpen Pesten kell valamit csinálnom. Bolond ember vagyok, elismerem, de én már így születtem. Nem szeretem a csöndes beérkezéseket.”⁸³ 1926 novemberében Kassák hazatért Magyarországra, a bécsi MA-kör egyetlen igazán lelkes híve, Hans Suschny pedig „ismeretlen helyre”, feltehetőleg Párizsba távozott.

Az emigrációs évek idejére vonatkozó, eddig fel nem tárt, ugyanakkor jelentősnek mondható kölcsönhatásokat az osztrák művészek és a magyar avantgardisták között ez a dolgozat nem tudott rekonstruálni. De talán sikerült a jelenség, vagyis a gyümölcsöző kapcsolat hiányának okaira meggyőzően rámutatnia.

⁸¹ HOEFELICH, Eugen, *Bolschewismus, Judentum und die Zukunft. Entwurf zu einem Essay*. Esra, 1919. 2. sz. 41–47.

⁸² CSAPLÁR Ferenc, *i. m.* 23.

⁸³ Kassák Lajos levele Nagy Etelnek, Párizs, 1926. jún. (KM-lev. 2028/3.).

KULCSÁR PÉTER

HÁROM EPIGRAMMA 1487-BŐL

Az Országos Széchényi Könyvtár 444. számú latin pergamenkódexe – csinos, de nem pazar kiállítású, jól kézbe fogható kötet – Frontinus *Strategematon libri IV* című anekdotagyűjteményét tartalmazza. A Bartoniek-féle katalógus szerint Itáliában készült a XV. század végén, és „Antonius de Bonfinis (?)” tulajdona volt. A katalógus arról is tudósít, hogy a kötet eredetileg üres, ma fol. 1. jelű előzéklévelén három latin versike áll. Az 1r levélen fönt egy *Laurenti, genuit* kezdetű, alul „Philippus Dóczy de Nagylucse” epitáfiuma, a levél fonákján a történetíró Bonfini Antal Fodor Istvánhoz (Stephanus Crispus) címzett epigrammája. Ez utóbbi keltezve van Bécsűjhelyről, 1487. július 21-ről.

E három rövid költemény több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt Bonfini miatt, akinek verseskötete tudvalevőleg elveszett, és költői munkásságából csak az az aprócska töredék ismeretes, amelyet maga iktatott bele a *Magyar történetbe*. A lelet tehát valamelyest közelebb segíthet ebbeli tevékenységének megismeréséhez. Másrészt az egyik szereplő miatt. Az elhalt Fülöp ugyanis a nagy hírű Orbán püspök apja, a másik megszólított, Fodor István, az unokaöccse volt, márpedig Orbán az utóbbi időben egyre előkelőbb helyet kér magának humanista bibliofiljeink sorában. A múlt század végén egy könyvéről volt tudomásunk, annak is csak a híre járt, aztán egyre-másra kerültek elő az ő tulajdonából származó kötetek. Ma már öt van a kezünkben, ami a korból fennmaradt könyvtártörmelékekhez képest nem is csekélység.¹ Meglehet, hogy itt a hatodik. Harmadrészt XV. századi humanista költészetünk kincsesára nem mondható olyan dúsnak, hogy három, eddig leltárba sem vett alkotást negligáljunk. Először tehát a szövegek:

1.

Laurenti, genuit quem laeta Samaria, Crispi
 Hic senis extincti frigida membra iacent.
 Exegit longam nimia cum laude senectam,
 Qui pius et cunctis officiosus erat.
 Filius et gnata foecunda uxorque supersunt,
 O, utinam totidem claudere lustra queant.
 Hunc flevisse ferunt virtutum numina patrem,
 Relligio, pietas, cum probitate fides.
 Discite mortales hinc iura potissima vitae:
 Longaevus terris impius esse nequit.

¹ SOLTÉSZ Zoltánné, Művészettörténeti Értesítő, 1958. 120–122.; SZABÓ György, Új Látóhatár, 1964. 385–392.

2.

Fortunas hominum disquirens, cerne Philippum,
Qui proprię fuerat gloria prima domus.
Corpore formosus, prudens armisque togaque
Fortis eques, quo tunc insula clara fuit.
Quattuor huic nati, tres natae, magna nepotum
Copia, quo nil hic letius Ister habet.
E quibus Urbanus per cunctos vectus honores,
O, quali illustrat nunc pietate domum,
Perpetuus regni questor prius uber laurum
Nunc tanto fruitur Agria pontifice.
Tu foelix nimium poteris cum prole vocari,
Post tot lustra, senex, ergo quiesce. Vale.

3.

Reverendo patri, domino Stephano Crispo Pannonio
protonotario pontificio et Divi Nicolai in
Alba Regia preposito dignissimo, alteri nostri
temporis Mecenati Antonii Bonfinis Asculani
epigramma

Insula Danubii fecunda Samaria quantum
Pannonię dederit livide, nosce, decus.
Edidit illa virum, Stephanum dixere parentes,
Nos Crispum, Crispo doctior historico.
Hic Scythicos mores ac barbara gesta reliquit,
Italiam penetrans ora diserta petit.
Ocia Romanę didicit sic omnia lingue,
Ut media expertus dixeris urbe satum.
Accedit studiis virtutum maximus ordo,
Omnibus Ausonios exuit ille bonis.
Invidię ergo tuę parcas, dominumque patremque
Vel cole, vel si non, nemo Latinus amet.

Anno Salutis M.cccc^o.Lxxxvii^o.
xij. K^l Aug. in captivitate
Novę Civitatis Austrię

A versek magyarul:

1.

Meghidegült tetemével a drága Somorja szülötte,
Vén Crispus Lőrinc fekszik holtan e helyt.
Hosszas öregkort ért nagy megbecsülés közepette,
Ő, aki jámbor volt, és szolgálata kész.

Hátramaradt a fiú, termékeny lány meg az asszony,
Bár ugyanoly számú évkör jutna nekik!
Mondják, ezt az apát gyászolják mind az erények,
Vallás, jámborság, hűség és becsület.
Tőle tanuld meg az élet törvényét, te halandó,
Nem vénhedhet meg itt e világon a gaz.

2.

Emberi sorsoknak kutatója, Fülöpre figyelmezz,
Általa fénylett föl első ízben a ház.
Termete délceg, eszélyes, polgárnak, katonának
Bátor bajnok, dísz tőle kapott a sziget.
Négy fia volt és három lány, unokája seregnyi,
Nincsen más, aminek jobban örül a Duna.
Mind közül Orbánt számos rang a magasba emelte,
Jámborságától csillog most ez a ház.
Országos kincstár örök őre, dicső neve régtől,
Most Eger örvendez nagyszerű főpapján.
Téged sokszorosan boldoggá tett ivadékod,
Hát a sok évkör után légy békén, öreg. Üdv!

3.

Az ascoli Bonfini Antal
epigrammája

a tisztelendő atyához, a pannoniai Crispus István apostoli
főjegyző úrhoz, a székesfehérvári isteni Miklós
legméltóbb prépostjához, a mi időnkbeli második Maecenashoz

Lásd, a Dunának a termékeny szigetén, a Somorján
Mennyi dicsőséget nyert az irigy magyar el.
Férfit adott, Istvánnak hívta szülője, mi Crispust
Mondunk, historikus Crispusnál ügyesebb.
Szittyá szokást és barbár taglejtést odahagyva
Talján tájra futott művelt nyelvezetért.
Ott a latin nyelvű tudományt mind úgy betanulta,
Hogy próbálva hiszed, Rómában született.
És a tanulmányokhoz járul erény sokasága,
Mefosztá az olaszt mindentől, ami jó.
Így hát hagyd az irigységet, s uradat, ki atyád is,
Vagy tiszteld, vagy nem lesz latin, aki szeret.

Az üdvösség 1487. évében, aug.
12. kalendáján, az ausztriai
Újhely bevétele közben

Az első két darab egy kéz írása, a harmadik Bonfinié. Az első vers hőse Lőrinc, akiről megtudjuk, hogy Somorján született, kötelességtudó, derék ember volt,

késő öregségében távozott az életről, maga után hagyva egy szem fiát, termékeny leányát (véltetően számos unokával) és feleségét. Úgy látszik, Bartoniek nem vette észre, hogy a „Laurenti Crispi” (genitivus) Fodor Lőrinc nevét takarja. No, nem a sajátját, mert aligha mutatkozott be így, hanem azt, amely a fiáról származott rá vissza. A fiú volt az, aki „Stephanus Crispus de Sancta Maria” néven nevezte magát. Minthogy az együttes harmadik darabja éppen órára szól, a közepe pedig anyai nagyapjáról, Fülöpről, nyilvánvaló, hogy a verscsokor központi alakja Fodor István, hiszen ő áll közvetlen rokoni kapcsolatban az érintett személyekkel. A kódex tehát nem volt Bonfini tulajdona, de Orbáné sem, hanem csakis Fodor Istváné. Így hajdani könyvtulajdonosaink listája egy névvel bővül.

Az anonim költemények eredetére csak következtetni lehet, ám nem alap nélkül. Bizonyos, hogy mindkettő utólag készült. Fodor Lőrinc epitáfiumát a halálakor, 1471 és 1475 között illet volna megfogalmazni, azonban egy jelentéktelen kisnemes – akinek legnagyobb érdeme még a költő szerint is hosszú élete volt – nemigen részesülhetett ilyen megtiszteltetésben. Fülöp – jobbágy lévén – még kevésbé. Mire familiája 1478-ban nemességet kapott, ő már nem volt az élők sorában, noha a versíró szerint családja főleg neki köszönhette fölemelkedését. A sírversek tehát utólag íródtak. A 2. számú Orbán egri püspöksége idején, vagyis 1487. április 27. után. És mert a 3. számú ugyanezen év júliusának 21. napján kelt, az 1. számú is e két nap köré datálható. A sorban Bonfinié az utolsó, nemcsak helyileg, hanem kronológiailag is. Az ő indító kifejezése, a „fecunda Samaria”, az előzőekben olvasott „laeta Samaria”, „gnata foecunda”, „magna nepotum copia” sugallatát mutatja.

A levél színen álló két darab egy szerzőtől ered; nem hiszem, hogy jeles poétával állnánk szemben. Mindkettőn ugyanaz a bensőséges, családias hangulat árad szét, a szülőföld, a közelvalók iránti szeretet. A technika azonban meglehetősen iskolás. Mindkettő a sziget (Somorja) körül forog, a két hőst nagyjában ugyanazokkal a közhelyszerű eszközökkel jellemzi, nem feledkezik meg a leszármazottakról, az élő rokonokról, köztük természetesen külön sorokat kap a legtekintélyesebb. (Egy új adalék akad, hogy tudniillik Orbánnak nem egy nőtestvére volt, mint a genealógiai szakirodalom tudja, hanem három.) Frazéológiájuk is szinte azonos, de még a szókészletük is (laeta–letius, senis–senectam–senex, pius–pietas–impius–pietate, nati–gnata, cunctis–cunctos, totidem lustra–tot lustra, nimia–nimium). Bonfini munkája jóval gyakorlottabb kézre vall, sokkal tartalmasabb és konkrétabb. Somorját ő sem hagyja ki, de elsősorban István itáliai tanulmányairól és remek olasztudásáról beszél, csakúgy mint később a *Rerum Ungaricarum decades* lapjain. (Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy Fodor egyike volt az elsőnek, akikkel a magyar udvarba érkezése után barátságot kötött.) Célzása Sallustiusra találkozni látszik Horányinak (*Nova memoria* 688.) azzal a tudósításával, hogy István megírta követségeinek történetét. (A kézirat állítólag Zsámbokhoz, tőle a császári bibliotékába jutott, ahol azonban nem található.) Bonfini a *Magyar történet*ben sokszor dicséri humanista erudícióját, páratlan elokvenciáját, egy szónoklatának a szövegét is közli (4.10.4–15), talán nem szó szerint, de tartalmilag bizonyára híven. Nos, e beszéd gondolatmenetének vázát a testvéri szeretet (a pietas és az impietas) alkotja, az ősök, a család, a rokonság, hallunk az idős apáról, akit fiai vetélkedése a halálba taszít. Vajon nem kézenfekvő-e, hogy az anonim verseket maga Fodor István rótt a pergamenre? Elvégre ki más és miért írt volna bele efféléket névrejtve egy idegen könyvbe? A más könyvébe írt bejegyzés, különösen a vers, arra szolgál, hogy a bejegyző megtartsa magát a tulajdonos

emlékezetében. Név nélkül nincs értelme. Név nélkül személyes dolgokat csak maga a tulajdonos jegyezget a lapokra. A családi bibliában nem látunk idegen kézvonást, az emlékkönyvben nem találunk anonim bejegyzést.

Végül egy nem egészen jelentéktelen apróság: a szereplők neve. Fülöp idejében családjának még nem volt megállapodott „vezetékeve”. Ő rendszeren Bodóbari néven szerepelt. Orbán Becskeházi is, Fintafalvi is volt, végül a Nagylúcei név alak szilárdult meg. Ez azonban nem az irodalomban közkeletű rövid, hanem hosszú ú-val írandó; Nagylúcs és Kislúcs, Nagylúcse, Kislúcse Pozsony megyében volt (ma Lúč na Ostrove). Újabban sok helyt Dóci (Dóczy) néven is felbukkan, holott ezt a nevet egyik unokaöccse kezdte használni, először 1504-ben. Fodor István felmenői a Kis-Duna mellett Győrtől északra egykor fekvő Esztergetőről (Isztergető, Isztergató) nevezték magukat, később – mint ő is – Somorjáról (Samarja, Szentmarja, ma Šamorín, Dunaszerdahely és Pozsony között a Csallóközben). Nagylúcei Fodornak – ahogy Balogh Jolán meg az ÚMIL is fölveszi – nem mondhatta magát, mert Orbánékkal anyai ágon állt rokonságban.² Bonfini a saját kezével itt is, mint mindig és mindenütt latin szövegben az Antonius Bonfinis formát írja, tehát nem de Bonfinis, nem Bonfinius, nem Bonfinus és nem más.

² Szükségtelennek tartom, hogy belemélyedjek itt a családtörténeti szakirodalomba; Nagy Iván és Kempelen adatai mellett l. WENZEL Gusztáv, *Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a Nagy-lúcei Dóczyakkal, 1494–1548.* Bp., 1876., *Hazai oklevéltár.* Bp., 1879. 433–437.; Turul, 1898. 66. és 1938. 82–83.

A XX. századi Pázmány-kutatás egybehangzó megállapítása, hogy a bíboros leveleinek összegyűjtése Hanuy Ferenc munkája után sem tekinthető lezártnak, s az elmúlt majd kilencven év e téren felmutatott eredményei is további kutatásra ösztönöznek,¹ bár meghatározó jelentőségű, vagy számottevő mennyiségű irat-együttesek felbukkanása már nemigen várható. A felmutatható eredmény pedig aligha lehet arányos a beléfkertetett munkával. Talán ez a magyarázata annak, hogy – noha szükségessége felvetődött² – a Pázmány-levelek átfogó jellegű feltárásának folytatása mégis elmaradt. Az alábbiakban közlésre kerülő magyar nyelvű levelek, iratok és feljegyzések³ is javarészt a XVII. századi magyar episzkopátus vizsgálatához végzett anyaggyűjtés hozadékaként kerültek elő, a forrásörző helyek szerencsés egyezése révén.

Legtöbbjük, szám szerint tizenegy missilis és egy oklevél a berzétei Máriássy kastélyban őrzött rozsnyói városi levéltárból került elő. Hanuy figyelmét a XVII. század-

¹ „Pázmány-levélnék” az összkiadásukba (helyesebben gyűjteményes kiadásnak lehetne nevezni) felvett irattípusokat tekintem, ezek hozzávetőleg három csoportba oszthatók: epistolae, (missiles) acta, (litterae, opiniones, memoriales, instructiones, etc.) notitiae. A címben ezt a hármas felosztást igyekeztem visszaadni, és az alábbiakban a „levél”, illetve az „irat” közkeletű megnevezésekben mindig ezen típusok összességét értem.

Pázmány leveleinek összkiadása: HANUY Ferenc, *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. Petri Cardinalis Pázmány ... epistolae collectae*. I–II. Bp., 1910–1911. Az ezután megjelent levelek könyvszerzője: POLGÁR László S. I., *Pázmány-bibliográfia*. In *Pázmány Péter emlékezete halálának 350. évfordulóján*. Szerk. LUKÁCS László S. I. és SZABÓ Ferenc S. I. Róma, 1987. 459.; *Bibliographie sur l'Histoire de la Compagnie de Jésus*. Archivum Historicum Societatis Jesu, 1993. 505. Valamint SZELESTEI N. László, *Pázmány Péter levele Pethő Gergelyhez*. ItK 1989. 438. Függelékben még két tanulmány hoz újabb leveleket Pázmánytól: ÖRY Miklós S. I., *Pázmány kegyelemvitája a grazi egyetemen*; LUKÁCS László S. I., *Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek*. In *Pázmány Péter emlékezete, 74–79.*, 80–85., 247., 250–251., 255–256. A kutatások lezáratlan voltára szinte valamennyi közlemény előszava felhívja a figyelmet.

Az összkiadásban és azt követően napjainkig megjelent Pázmány-levelek eddig: 1174 db (emellett 8 db dedikációs levél egyes műveinek elején). A számítás alapjául HARGITTAY Emil 1978-ban elvégzett összegzése szolgált, ez 1167 db levelet jelent. (A *Pázmány levélfilológia helyzete*. ItK 1978. 185–186.) Nem tekinthető Pázmány-levélnék Törös Jánosnak a prímás megbízásából írt levele, és jelen közleményben három hasonló jellegű iratot csupán a jegyzetek közé tartottam illeszthetőnek. (HANUY, i. m. II. 191–192.; 10/3., 11/7., 15/3. sz. jegyzetek.) Emellett a legújabb kutatások alapján az összkiadásban 995. szám alatt közölt, 1634. január 4-én kelt irat – amelynek hitelességét stiláris indokok alapján már kiadója is kétségbe vonta – semmiképpen sem tekinthető Pázmányénak. (HANUY, i. m. II. 625–626.) A „*Megjűvén mindazonáltal Hosszúthi uram Budáról!*” szövegrészből egyértelművé válik, hogy a szerző Esterházy Miklós, hiszen a nádor emberéről, Hosszúth György veszprémi kapitányról van szó, akinek egyik feladata éppen a budai pasával való kapcsolattartás volt. Vö.: HILLER István, *Palatin Nikolaus Esterházy. Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie*. Wien–Köln–Weimar, 1992. 77. Ugyanakkor Hargittay Emil fenti adata csupán 1166-ra módosítható, figyelembe véve MÁRFFY Oszkár rövid közleményét, amelynek második irata Pázmánytól származik. (*Lettere inedite di due arcivescovi ungheresi al Card. Federico Borromeo*. Aevum, 1933. 165–168.

² Vö. HARGITTAY, i. m. 186.

³ A latin nyelvű iratok a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum hasábjain látnak napvilágot.

ban még az esztergomi érseknek földesúri joghatósága alá tartozó Rozsnyó, talán mint későbbi alapítású püspöki székhely végül elkerülte,⁴ de 1916-ban az akkori püspöki levéltáros hét Pázmány-iratot, kettőt a püspöki, ötöt a városi levéltárból felkutatott számára, és ezeket később Galla Ferenc közzé is tette. Rejtély, hogy a számos, de nem áttekinthetetlen mennyiségű korabeli iratot őrző városi archívum többi levelére akkor miért nem figyelt fel az ottani levéltáros, és az általa feltártak azóta hová tűnhettek?⁵ Emellett a Pázmány-kutatók számára mindvégig ismeretlen maradt Mikulik József 1885-ben megjelent várostörténeti monográfiája, melynek függelékében számos levellet találhatunk az esztergomi érsek tollából. Kettő közülük Pázmányé.⁶ Ezek most ismét kiadásra kerülnek, tekintve, hogy az összkiadásban nem szerepelnek, és a vonatkozó bibliográfiákban sem történik rájuk hivatkozás. Az 1619. február 4-én kelt levelet az eredeti alapján betűhíven, az 1635. június 20-án írtat pedig Mikulik után közlöm, mivel az iratnak a városi levéltár teljes XVI–XVII. századi anyagának átnézése után sem sikerült már nyomára akadni.⁷ Talán a rozsnyói püspöki levéltár és könyvtár is őrizhet még Pázmány-leveleket.⁸

Néhány szöveg lelőhelye a primási világi levéltár, közülük kettő az „Acta Radicalia” sorozatban, három sajátkezű feljegyzés és két rövidebb oklevélmásolat pedig Pázmány 1622. évi protocollumában található. A feljegyzések közül csak azok szerepelnek, amelyek az adott urbárium szövege mellett önálló egységet is képeznek, és a primás valamilyen döntéséről tájékoztatnak. Kiegészítésképpen néhány egymondatos, odavonatkozó Pázmány-szöveg a jegyzetek közt kapott helyet. Végül négy levél az Országos Levéltár kamarai és családi állagaiból származik: az aszalói egyházi birtok kiváltásáért Pálffy Katához, valamint a Drugeth Jánoshoz címzett levelekre Fazekas István bécsi magyar levéltáros delegátus hívta fel figyelmemet.⁹ Meg kell még említenem, hogy válaszlevelet egy irat esetében sem sikerült találnom.

⁴ Vö. HANUY, *i. m.* XIII. Pedig eredetileg szándékában állt ott is kutatásokat folytatni. (*Kutatás Pázmány levelei után.* Religio, 1908. 360.) Egy Rozsnyó városához írt levelet azonban, amely a primási világi levéltárban található, kiadott. (HANUY, *i. m.* II. 479.)

⁵ Galla előszavában azt írja, hogy három levél származik a püspöki levéltárból és négy másik a városiból. Jegyzetei szerint azonban csak a XIII–XIV. sz. levelek valók a püspöki levéltárból – ahová egyébként a primási világi levéltárból kerültek a püspökség alapításakor –, a többi, azaz a III., XI., XII., XXXII., XXXIII. sz. leveleknél a városi levéltárra hivatkozik. Ugyancsak ezeknek a leveleknek jegyzeteiben említi, hogy az iratokat lemásolásra elküldték Hanuynak Rozsnyóról, így elképzelhető, hogy már akkor nem kerültek vissza eredeti helyükre. (GALLA Ferenc, *Petri Card. Pázmány ... epistolae ineditae. Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levelel.* Vác, 1936. 3., 49–50., 51–52., 22–23., 47., 48., 95., 96.)

⁶ MIKULIK József, *Magyar kisvárosi élet 1526–1715.* Rozsnyó, 1885. 274., 264–266. (XXVI., XIII. sz.) A XXVI. sz. irat korabeli másolat után, a már ott hibásan elforduló évvel és nappal, azaz 1609. február 1-jei dátummal került kiadásra, és a szerző Forgáchnak tulajdonítja. (129. – 1. sz. jegyzet.) Jelen kiadásban I. ezeket a 3. és 22. sz. alatt. Így Hargittay Emilnek Hanuytól átvett, az összkiadást megelőző levélpublikációkra vonatkozó adata (313 db.) ezzel a két elfeledett irattal és PODHRADCZYK József közlésével 316 db-ra bővül. (HARGITAY, *i. m.* 186.; *Instructio Petri Pisman ... data Davidi Belawary, provisorii bonorum ... an. 1617.* Magyar Történelmi Társ., 1861. 239–240.) Ez utóbbit említi Polgár László idézett bibliográfiája. (In *Pázmány Péter emlékezete*, 460.)

⁷ Mindazon dobozok átnézésére sor került, amelyek a levéltár inventáriuma és a kutatásaimat sokban segítő Bischof Gabriella városi levéltáros szíves tájékoztatása szerint kora újkori anyagokat rejtettek. Szintén tőle származó információ, hogy a levéltár anyagát 1944-ben az orosz csapatok elől sebtében összepakolva menekítették, s az később hiányosan és rendezetlenül került vissza eredeti helyére.

⁸ Vö. GANDEL Judit, *Rozsnyó műemlékei.* Bp., 1942. 17. 19. sz. jegyzet. Itt a szerző Pázmány püspökségalapítási szándékának említésekor a városi levéltárban és a püspöki könyvtárban fellelhető Pázmány-levelekre utal. Az eddig ismertekben ilyen tervről nincs szó. Mindezedáig sem a könyvtárba, sem az egyházmegyei levéltárba nem sikerült bejutnom.

⁹ 19., 21. sz.

Szemügyre véve a források tartalmát kitetszik: nagyobbrészt az érseksége jogait védelmező, birtokaira („*az mi Joszaunk ... minem bitangh*” – írja Péchy Zsigmondnak) és alárendeltjeire példás gondot viselő Pázmányról alkotott képünket gazdagítják újabb vonásokkal.¹⁰ A rozsnófiakat például az Andrásyak régtől tartó hatalmaskodásától védelmezi, birtoka védelmében pereskedik ezzel az akkortájt feltörekvő köznemesi családdal, nem zárkózva el egyúttal a velük való békés megegyezéstől sem.¹¹ Az újvári őrség ellátásában érseki kinevezésekor szerzett kedvezményeit megtartja Esterházy Miklós, akkor bányavidéki főkapitány igényeivel szemben. (Pázmánynak 1622 decemberében írott leveléből azt is sejthetjük: egy évtizeddel későbbi ellentétei a náddal régebbi keletűek lehettek.)¹² A tizedbeszedők járandóságát korlátozza, Bethlen első hadjáratának idején kárt szenvedett, vagy újonnan visszaszerzett falvainak kedvezményeket ad, ugyanakkor arra is gondol, ezzel vissza ne éljenek, mint írja „*Mert nem akarom hogÿ a Zabadsagh resteké tedgyen.*” Jobbágyokat szabadít fel érdemeik vagy jezsuita hozzátartozóik miatt.¹³ Rozsnóróól a németek és magyarok közt viszályt szítókat érseki széke elé rendeli, a túlkapások elkerülése érdekében korlátozza az ottani bíró jogait, ám az őt megteveszteni akarók büntetését még halálának hónapjában is megköveteli.¹⁴ Még inkább előtűnik ennek az akkoriban fejlett kohászattal rendelkező bányavárosnak az érsek építkezéseiben, egyéb vállalkozásaiban, udvarának ellátásában játszott szerepe is.¹⁵ Annak viszont nincs nyoma, hogy Pázmánynak közvetlenül szándékában állott volna lutheri tanokat követő, távol eső városának rekatolizálása.¹⁶ A korból elvétve fennmaradt, tegező formában oda írt levelei jóval atyaibb és barátságosabb hangvételűek, mint az ebbe majd belebonyolódó utódaié.

Az előbbiekéthől eltérő tartalmú a gyűjtemény talán irodalmi szempontból is legértékesebb két darabja.¹⁷ Az egyik a Kapy Annának címzett személyes hangvételű missilis, amely a jezsuita misszionárius részleteiben alig ismert pasztorációs tevékenységébe enged némi bepillantást.¹⁸ Pázmánynak eddig ez egyetlen 1611-ből származó, és a második legkorábbi magyar nyelvű levele. Műfaját tekintve leginkább a „*prédikációs levelek*”¹⁹ közé sorolható. Ugyancsak külön érdeklődésre tarthat számot az 1636. március 20-án Nagyszombatot interdiktum alá

¹⁰ Ennek irodalma egyébként is igen szegényes, és csupán nyomtatott forrásokra épül, jöllehet Pázmány instrukcióinak nagyobb része eddig kiadatlan maradt. Csak a következő munkákat lehet külön megemlíteni: FRANKÓI Vilmos, *Pázmány Péter pénzügyi és gazdasági viszonyai (1622–1631)*. Magyar Sion, 1869. 321–331., 401–410. PETÉNYI Károly, *Pázmány Péter az érseki javadalom újjászervezője*. Tézis a Hittudományi Akadémián, Budapest, 1951. BITSKEY István, *Pázmány Péter udvartartása*. In *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987. 201–213. Rozsnóó viszonyára Pázmányhoz és a többi esztergomi érsekhez I. MIKULIK, *i. m.* 71–77., 171–209., az Andrásyakkal való pereskedésre 128–129.

¹¹ 2., 3., 11., 14., 15. sz.

¹² 8. sz.

¹³ 7., 5., 16., 17., 6. sz.

¹⁴ 22., 25. sz.

¹⁵ 10., 13., 18., 20. sz.

¹⁶ Pázmány várospolitikájának hasonló vonásait emeli ki és elemzi Kőszeg és Győr esetében R. VÁRKONYI Ágnes. (*Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* In *Europica varietas – Hungarica varietas*. Bp., 1994. 48–49.)

¹⁷ 1., 23. sz.

¹⁸ Pázmány tértitói és lelkipásztori működésének összefoglalását adja ÓRY Miklós és SZABÓ Ferenc. (*Pázmány Péter. Válogatás műveiből*. 1–3. Bp., 1983. 1. 45–48.)

¹⁹ Vö.: HARGITTAY Emil, *Régi magyar levél – régi magyar irodalom*. In *Régi magyar levelestár*. I–II. Szerk. HARGITTAY Emil. Bp., 1981. 16–18.

helyező, másolatban ránk maradt irat, amely a bíboros hozzáfűzött megjegyzései és Lippay érsek utóirata alapján egy azóta elveszett vagy lappangó Pázmány-diárium, fogalmazványkötet esetleges létezését erősíti meg.²⁰ Ennek fellelése pedig a további kutatások mérföldkövét jelenthetné, s egyúttal örvendetesen rácáfolna – talán egyedüli lehetőségként – a bevezető elején mondottakra.

AZ IRATOK KÖZLÉSÉNEK SZEMPONTJAI

Az átírás módja a magyar nyelvű szövegeknél betűhív, s az egységesség kedvéért a latin szövegrészek közlése is így történt. Az eredetivel való összevetésükben Pálffy Géza, Molnár Antal és Jankovics József voltak szívesek segíteni. A rövidítések használatára, azok feloldásának mikéntjére kurzív szedés hívja fel az olvasó figyelmét, eltekintve a jegyzetekben hozott levéltári idézetektől. Pázmány érseki, bíborosi aláírásainál Hanuy nyomán meghagytam az eredeti, rövidített alakot. A középpontozás lehetőleg az adott irathoz igazodik, némely esetben azonban egy-egy mondatvégi pontot és mondatkezdő nagybetűt mégis alkalmaztam, minthogy jelentést nem változtatnak, s hiányuk nyomtatott szövegben bántónak tűnt. Amennyiben az eredetiben a magánhangzó feletti jel csak az ékezet jelölésére szolgál, illetve hosszúsága-rövidsége nem volt egyértelműen eldönthető, átírásukra a mai kiejtés alapján került sor.²¹ Ez utóbbi mondható el az „i”, illetve „j” hangot jelölő nagybetűről is. Az egyes iratok elején, külcímzésüknél előforduló † jelet²² és általában minden olyan jelölést, amelyek átírása technikailag kivitelezhető volt, mindenütt meghagytam. A gyakorta előforduló idegen és régies szavaknál csupán a kevésbé közismertnek vélteknél szerepel külön magyarázat. Filológiai jegyzeteket tehát csak néhány, elkerülhetetlen esetben alkalmaztam, előnyben részesítve inkább a következő jelölések használatát:

[!] – a korabeli írásmódban is szokatlannak számító alak, lapsus calami

[?] – bizonytalan olvasat

[s. k.:] – sajátkezű szövegrész

[Kívül:] – az irat külzetén

[Hátul:] – az irat hátoldalán

[Más kézzel:] – a megelőző szövegrész írójától eltérő, egykorú kéz írása

[Más, későbbi kézzel:] – a megelőző szövegrész írójától eltérő, nem egykorú kéz írása

[...] – kihagyott szövegrész (jegyzetbeli idézetben, fordításban)

<> – sorközi beszúrás

> < – lapszéli beszúrás

<...> – rongálódás, víz-, tintafolt, egyéb ok miatt olvashatatlan szakasz. (...1 szó)

<abe> – áthúzott szó

<> – olvashatatlan áthúzás

[P. H.] – az iraton ép pecsét vagy annak nyoma található (az 1611. évi levélen a jezsuita rend IHS sigillum, a többin érseki középpecsét a családi címer fölé)

²⁰ Ennek meglétére utal az udvari kamarához 1616 októberében intézett irat is. (HANUY, i. m. I. 68–73.) Hasonló feljegyzéseit hiányolja a korábbi évekről P. ÖRY Miklós. (Pázmány Péter tanulmányi évei. Eisenstadt, 1970. 6.)

²¹ Az ékezet ebben a korban még amúgy sem jelöl hangértéket. Vö. BENDA Kálmán, *A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata*. Sz 1974. 45.

²² Jelentésére l. GALLA Ferenc, *Újabb kiadatlan Pázmány-levelek*. Regnum, 1942–43. 308.

helyezett infulával, háttérben András-keresztet alkotó baculum és crux metropolitana, a jegyzetekben közöltekén a küldők gyűrűs-, illetve Gömör vármegye pecsétje).

[n] – közreadói kiegészítés

[n ?] – bizonytalan közreadói kiegészítés

A tárgyi jegyzetknél az adott levél megértéséhez nélkülözhetetlen kiegészítésekre szorítkoztam, és javarészt az összkiadásra való hivatkozások útján igyekeztem azt mennél átfogóbban beilleszteni a már közkézen forgó levelek sorába.

RÖVIDÍTÉSEK²³

LÁTL	Lőcsei Állami Területi Levéltár
A	Andrássy család levéltára
K	Krasznahorkai uradalom iratai
I, II	Series I, II. Štátny Oblastný Archív v Levoči. Fond Andrássy-Krasnahorka. Oddenie I, II.
MOL	Magyar Országos Levéltár
Mftár. Prot. Göm.	Mikrofilmtár. Protocolla Comitatus Gömöriensis
PL. AS	Prímási Levéltár. Archivum Saeculare
AP	Acta Protocollata
RÁJL	Rozsnyói Állami Járási Levéltár
M	Magisztrátusi iratok
II	Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791
IV	Csucsma és Nadabula pénzügyei Štátny Okresný Archív v Rožnave Fond Magistrát Rožnava II. Od roku 1600 do roku 1791. Administrative i súdne IV. Platenie tretieho dinara z obcí Čučma a Nadabula

AZ IRATOK JEGYZETEIBEN FELHASZNÁLT, KÜLÖN NEM IDÉZETT ADATTÁRAK, KÉZIKÖNYVEK

- FALLENBÜCHL Zoltán, *A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században*. LK 1968. 233–268.
FALLENBÜCHL Zoltán, *A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században*. LK 1967. 193–236.
FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai 1526–1848*. Bp., 1988.
FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Bp., 1994. (Bírálatára I. PÁLFFY Géza, *Fallenbüchl Zoltán főispáni arhontológiájáról*. Fons 1995. 99–111.)
FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára I–II*. Pest, 1851.
HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula, *Magyar Történet IV*. Bp., 1943.
A magyar nyelv szótára I–VI. Szerk. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János. Pest, 1862–1874.
Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVARI Kelemen, MÁRKUS Dezső. Bp., 1900.
Magyarország története 3/1–2. 1526–1686. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp., 1987.
NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XIII*. Pest, 1857–1868.
SZENTPÉTERY Imre, *A kronológia kézikönyve*. S. a. r. GAZDA István. Kieg. ÉRSZEGI Géza, SZÖGI László.
Új Magyar Irodalmi Lexikon 1–3. Főszerk. PÉTER László. Bp., 1994.

²³ Az iratok jegyzeteiben többször idézett levéltári hivatkozások esetében.

1.

Bécs, 1611. augusztus 1.

Kapy Annához, Pethe László hitveséhez

Bécsbe megérkezve örömmel hallotta felgyógyulását, vigasztalja szenvedésében, inti a *hiáavaló törődésektől*. Szeretett volna találkozni vele és Istvánffyval. Tudatja az Erdélyből hallottakat. Kéri, mentse ki Pethe Lászlónál. Bécsből elutazik, nem tudja mikor írhat legközelebb.

(Magyar Országos Levéltár. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. Missiles. E 204. 34. cs. – s. k. levél)¹

†

Szolgálatomat és Isteni Imadságomat ayánlom *kegyelmednek*, mint bizodalmas aszonyomnak. Az Vr Isten *kegyelmedet* áldgya meg kiuansága szerént való sok iókkal. Harmad napia hogy ide Becsben érkezém, es it az Collegiumban,² egy beteg paternél találúán s[o]k ram [?] <... ...> [k]erdezem az [*kegyelmed*] allapattárúl, ki nagy örömmel azt monda, hogy az Istennek *kegyelmessegeből* *kegyelmed* ió állapath[an] ment el innen; csak hogy az hosszú gyógitás v[t]án erőtlön volt *kegyelmed*, de egy keués üdő múlu[á]n erőt uészen. Ez nekemis örömemre volt, es kerem az Vr Istent, hogy *kegyelmedet* naponként az ő neuének dücsössegére testeben lelkeben sok aldom[ással] <...> látogassa. Akarnám ha az én biztatásim [ne]m ésnének heában, es reménlemis, hogy ha szinte az Vr Isten ezt az testi nyaualyát tellyességgel el nem uészys, de az uilági szenuedést, lelkének üduössegére fordíttya *kegyelmednek*. Hogy ha pedig az betegség által kel menyországban iutnunk, áldot nyaualya az, ualamely az örök bodogság meg nyeresének eszköze.

Vgyanis bizony az egésség es ió szerencse, sokszor az embert el ragadgya es ez uilághoz ragaszkodtattya, de az betegség mutattya meg, mely gyarlo es alá való legyen az emberi test. Es azért, ha *kegyelmed* tellyességgel meg gyógyul, sem kel azon fölöttéb örülny, mert ismet meg betegszik, es uegre meg rothad az gyarlo test. Ha pedig az nyaualya rayta vagyon *kegyelmeden*, azon sem kel fölöttéb törödnünk, mert soha oly ió egésség nem vólt, mellyet végre az betegség nem végezte vólna kj ez uilágból. Egy dologra kérem *kegyelmedet*, melyre az előttis kértem, hogy ha mind <... ..> szereti, amaz szokot heában ualó tö[rődés]eknek⁴ békét hadgyon: M[eg] uannak Erdelybe? Mi lészen ez vtán ezer esztendőuel? es hasonló hiusagoknak. Hanem, mind magát, s mind Attyafiait az Istenre bízza, es az ő sz[e]nt akarattján meg nyugodgyék, Mert az bizony d[o]log, hogy az Istennel mj köuet nem uethetünk [mert heában?] ak[ar]iuk, vgy [leszen?], ha vgy kel lenny az mint [az] Isten akaria. Igen kérem *kegyelmedet*, nékem meg bocsásson, hogy ily batran írok *kegyelmedhez*. Bízom az *kegyelmed* hozzam való ió akarattýába, es reménlem hogy gonosz neuen nem uészj *kegyelmed*, noha az emberek természet szerént bányják, mikor valakj igazat mond nekjk. Mind az által, ha az ormosdi³ ég el uáltoztatta *kegyelmedet*, es meg bantom ezféle írasomual *kegyelmedet*, adgya tuttomra, es örömesben halgatok hogy sem uigasztalny akarúan *kegyelmedet*, meg haboric sam. Negyed napia hogy ide fel érkeztem, ha egy héttel későbbben eset vólna az *kegyelmedet* indúlattya, minden ok uetetlen egygyüt iártam volna *kegyelmedet*ekkel es az en Istuanffi vramat⁴ meg egyszer meg látogatam vólna. De talám üdöuel módot ad Isten. Az kapi Vrak⁵ felől semmi gonoszt nem hallottam, hála Istennek. Batori elég galybába vagyon, <-> talám az ő sok gonossági mertéke be tölt.⁶ Légyen áldott mindenben a[z] V[r] [Is]tennek szent Neue. Ha *kegyelmed* <... ..> na es szolgálatomat es Istenj Imadságomat anyanly <-> Pannat es Juditotis köszöncse *kegyelmed* en neuem[me]l es incse hogy iól tanullyanak, mikor *kegyelmed* Cassa f[e]lé mégyen Vrammal, tudom akkor szembe lészen *kegyelmedet*[e]k. Adgya tuttomra *kegyelmed* édés aszonyom, mikor

ig[yeke]zik Vram Szaduarába.⁷ Es ha Vram ő Nagysága [haragszik én reám, engesztelyle *kegyelmed* <... ..> *kegyelmed* talá[m] már el hit felöllem hogy gonosz [a]karatból, uagy haragból soha sem írtam, sem izentem semmit ő Nagyságának. És ő Nagysága azt bizonnal hidgye, hogy semmit ez uilágon szűkebben nem talál, mint igaz mondó íó akarot. De talám *kegyelmed* ezrül hogy emlekezzek nem méltó. Azért tellyességgel az *kegyelmed* íó akarattyára hagyom, ha semmit ezrül nem emlekezikis. Azert írok most ily hoszu leuelet, mert Becsből ala menuén nem tudom ismét mikor írhatok. Az Vr Isten tarcsa meg *kegyelmedet*, es engedgye hogy ío egészségbe lassam *kegyelme*<ek>det.

Beczbe 1 Augusti 1611

Kegyelmednek szolgál

Pazmanj Peter

[Kívül:]

Ez leuél [a]d[a]tassék az [Nemze]tes kapi Anna Aszonyinak, Nagyságos Hethesi Pethe lászló házas tarsa[n]ak, nekem bizodalmos *aszonyomnak* O[rm]osdon. [P. H.]

^a A szó teteje részben hiányzik. Az első két betű az ékezet hiányától (az ő helyett csak o van meg) eltekintve többé-kevésbé épen megmaradt.

¹ Az E 204 „Missiles” levélírók szerint betűrendbe szedett iratai között Pázmány neve alatt négy levél található. Az első a fentiekben közreadott, erősen megrongálódott, vízfoltos, a levéltár munkatársai által azonban már restaurált autográf. A második *Magyar Orszagi Cancellarius*, azaz Lépes Bálint és nem a primás Prágában, 1617. október 11-én kelt, Szabó Pálhoz, a pozsonyi házának *gondúselőie*-hez írt levele. A fennmaradók közül az egyik 1622. június 11-én, Sopronból ismeretlenhez, a másik 1632. szeptember 5-én, Vágsellyéről II. Ferdinándhoz írt eredeti Pázmány-levél. Ez utóbbit egy, a bécsi Kriegsarchivban fellelhető másolat után azonban Hanuy, utóiratának kivételével közzétette. (HANUY, i. m. II. 354–355.)

Kapy Anna életéről kevés adat áll rendelkezésre. Első férje Pethe László (+1617) 1612-től tornai főispán, pozsonyi kamarai elnök, 1615-től királyi főajtónállómester volt. Megözvegyülése után Serényi Imre felesége lesz. Pázmány neki ajánlotta *Kereszteni imadságos keönyv* c. Grácban, 1606-ban megjelent munkáját (2–4. fol. Facsimile kiadása: *Bibliotheca Hungarica Antiqua*. XVII. Bp. 1993.), és ennek Pozsonyban, 1610-ben megjelent második kiadását. (5–6. fol.) Kapy Annára l. még HANUY, i. m. I. 43., Pethe Lászlóra, aki Pethe Márton kalocsai érsek testvére volt, HANUY, i. m. I. 39., 74., 96., 103., 105., 285., 584., 608., II. 37., 640., 695. (1. sz. lábjegyzet)

² Pázmány 1608–1614 között a bécsi rendház tagja volt, missziós megbizatással. (LUKÁCS László S. I., *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. I. (1551–1600)*. Róma, 1978. 747.

³ Ormosd v. Ormus, német nevén Friedau, Pethe László stájerországi birtoka volt, Pettau közelében. Vö.: SZABÓ György Piusz, *Ferencrendiek a magyar történelemben*. Bp., 1921. 311.

⁴ Istvánffy Miklós költő, történetíró (1538. december 8.–1615. április 1.). 1581–1608 között nádori helytartó, 1599-től haláláig királyi főajtónállómester. L. még HANUY, i. m. I. 5., 201., 202., 207., 268., 441., 442., 451.

⁵ Feltehetően Kapy Anna fivérei, András, Sándor és György.

⁶ Báthori Gábor erdélyi fejedelem 1608. március 7.–1613. október 27. L. még HANUY, i. m. I. 36., 546. Pázmány a fejedelem 1611. július 8-i brassói csatavesztésére, valamint Forgách Zsigmond és Homonnai Drugeth György támadására utalhat.

⁷ Szádvára (v. Zárdvára) Torna vármegye, szintén Pethe László birtoka volt.

2.

Elefánt, 1618. október 3.

Péchy Zsigmond kamarai tanácsoshoz

Kéri, hogy ne engedje Semsey Miklós és Andrássy Péterné rozsnyói határjárását, mivel ennek egyszerű paranccselvél alapján történő elvégzése törvényellenes. Birtokát háborítani nem hagyja, a rozсныóiaknak a határjárásban való részvételt megtiltotta.

(Rozсныói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 15. Anni 1608. – eredeti)¹

Generose domine, Amice obseruand[†]
issime

Salute ac officij nostri commendatione praemissa. Isten *kegyelmednek* sok jokat adgyon. Értésünkre esek, hogy Semsey Vram,² es Andrasz Peterne Aszonyom,³ az

Rosnobannayak ellen *kegyelmedre*, es az Gomör Varmegye Vicze-Ispannyara^a egy simplex Mandatumot^a úeuen hatart akarnak jaratny. Tudgya jól *kegyelmed* hogy ez Országunk uegezése ellen ualo dologh uolna, hogy ualaki törüentelen csak egy simplex mandatumra határt járasson.⁵ Es az mi Joszagunkis, Vram, minem bitangh hogy azt szüenedhetneok. Megh hattük azért az mi Rosnay szegeny emberinknek, hogy semmikeppen arra ne mennyenek; Es *kegyelmedetis* kerüük, hogy contra publicas Regni constitutiones^b egy simplex Mandatumra azt ne cselekedgye. Isten sokaig eltesse *kegyelmedet*. Datae ex Elephant 3 die Octobris Anno 1618.

Generosae Dominationis Vestrae

[s. k.:]

Addictissimus

Archi Epus Strigonien

[Kíüül:]

† Generoso domino Sigismundo Pechy, Sacrae Cae^{surrae} Regiaeque Maiestatis Camerae Scepusiensis Consiliario etc. domino, et Amico obseruand^{issimo} Cassouiae. [Más, későbbi kézzel:] Literae Archi Episcopi ratione Territory exaratae in A^{mo} 1608 circa ne ad Simplex Mandatum eo exire attentet inhibitorie [P. H.]

^a egyszerű parancslevelet

^b az ország nyilvános végzése ellenében

¹ A jelzet évszáma olvasati hibából ered, az íratot tévesen is időrendezték. Az aláírásból és a levél külzetén található ép, papírfelzetes érseki középpecsétből is kétséget kizáróan megállapítható, hogy Pázmány leveléről van szó.

Péchy Zsigmond (†1631. június 29.) 1610–1621 között a szepesi kamara tanácsosa, majd 1628-tól haláláig igazgatója volt. L. még HANUY, i. m. II. 19., 54.

² Semsey Miklós, Andrásy Anna férje, az Andrásy-árvák gyámja volt. (LÁTL. A. K. I. fasc. 3. № 68.) 1609–1616 között a felső-magyarországi hadiszék bírájaként is ismeretes. (PÁLFFY Géza, *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. 115–118., 160., 188–189., 202–203.)

³ Becz (Bech, Beck, Betz) Zsófia. L. GALLA, i. m. 1936. 22–23. (5. sz. lábjegyzet) és a következő levelet.

⁴ Farkas János (szkarosi) 1617–1620 között volt alispán. (LADISLAUS BARTHOLOMAEIDES, *Incltyti ... Comitatus Gömöriensis Notitia ... statistica*. Lőcse, 1806–1808. 758.)

⁵ 1613. évi XXXIV. és 1618. évi XIV. tc.

3.

Nagyszombat, 1619. február 4.

Bakos János gömöri nemeshez

Emlékezteti a rozсныóiak és az Andrásyok között folyó pereskedésről személyesen mondottakra, a Semsey Miklós által megühsított megegyezési kísérletre. Írt Gömör vármegyének és Széchy György főispánnak, hogy járjanak el hivatalos úton. Ugyanakkor nem zárkózik el az elől sem, hogy a királyi biztosai előtt rendezzék az ügyet, csak Andrásy Péterné kérje az uralkodótól. Ő ezt támogatná és Rozсныóra is elmenne.

(Rozсныói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 32. Anni 1619. – eredeti)¹

†

Generose domine Amice obseruand^{issime}

Salute, ac officij nostri addictissima commendatione praemissa.

Isten *kegyelmedet* kéüansága szerent ualo sok jokkal algya megh, keduesiuuel egytetemben. Emlékeztünk uala *kegyelmednek* itfön létében, az Rosnobannayak Andrasyne Aszonyommal regtől fogua ualo pörök es galibayok² felől kiből (szannya az VrIsten) edzighis [!] uerontasok, es ember halálok történtenek. Andrasyne Aszonyom talalt uolt megh az előttis bennünket, jelentüén, hogy az io bekeségtől, ha per Concordiam^a ueghez mehetne az dologh, nem uolna idegen.

De az utan minden dolgot fel forgatot Semsey Vram.³ Im azért irtunk Szechy Vramnakis,⁴ keruen eo *kegyelmet*, hogy ha egyeb nem lehet benne, lattassa megh az Vármegyén, ne hallasza < több > tovab; Mert ha mi ezutannis közöttök törté-
 nik, mi semminek nem akarunk oka lenny. Az igassagtól mi nem futunk, uagy
 teoruennyel, uagy per Commissarios^b akariak megh lattatny, csak ne hallaszak.
 Ha Andrasyne Aszonjom azt akarná, hogy az eo fölsege Commissariusi latnak
 megh es fine finaliter decidalná^c az dolgot, irna eo *kegyelme* egy *supplicat*iot eo
 fölségének, es Leueleben includalua küldené ide nekünk. Mi eo fölsegenel effici-
 álnók, hogy eo fölsege Commissariusokat rendelne, es arra ualo Leueleket ma-
 gunk ki uennénk eo fölségétől.⁵ Hadnának bizonyos terminust melyre talan ma-
 gunkis oda randulhatnánk lenne egyszer, es szakadna uege az sok közöttök ualo
 uezekedesnek.⁶ Mert ha mi ez utan történik, mi mind Isten es emberek <elöt>
 mentek legyünk, keuanuan, hogy uagy töruennyel, uagy per Concordiam mennél
 hamaréb vege szakadna az dolognak.⁷ Ezzel Isten *kegyelmedet* sokaig eltesse jo
 egészségben. Datae Tyrnauiæ 4 die Februarii Anno 1619.

Generosae Dominationis Vestrae.

[s. k.:]

Addictissimus

Archi Epus Strigoniensis

[Kívül:]

† Generoso domino Joanni Bakos, de Osgyan etc. domino, et Amico nobis ob-
 seruandissimo. Osgyan

[Más kézzel:] Literae ArchiEpiscopi Strigoniensis Tyrnavia 1^a Februarii 1619 exara-
 tae intuitu Metalium inter Rosnyó et Andrasios <-> sonantes [P. H.]

^a megegyezés által

^b biztosok által

^c végre valahára eldöntének

¹ Egykorú másolata RÁJL. M. II. N° 34. Anni 1619. L. még az előszót és a 6. sz. lábjegyzetet.

Az anyai ágon Lorántffy leszármazott Bakos János 1614-től Andrassy Zsuzsanna mostohalányai-
 nak, Lorántffy Zsuzsannának és Máriának gyámja volt, így némileg rokonságban állott az András-
 syakkal. (SZILÁGYI Sándor, *I. Rakóczy György 1593–1648*. Bp., 1893. 42. és FORGON Mihály, *Gömör-Kishont*
vármegye nemes családai. Kolozsvár, 1909. 46.) 1618-ban Gömör vármegye országgyűlési követe volt.
 (BARTHOLOMAEIDES, *i. m.* 758. — 2/4. sz. jegyzet.)

² Az Andrassyak és a rozsnóiak, illetve földesuruk, az esztergomi érsekség közötti pereskedés
 nem Pázmány alatt vette kezdetét. Forgách Ferenc bíboros már 1611-ben és 1614-ben processust indított
 Becz Zsófia ellen a nádori ítélőszék, illetve Gömör vármegye előtt (LÁTL. A. K. I. fasc. 4. N° 81., 93.)
 és 1615-ben is ünnepélyesen tiltakozott a nevezett vármegyénél az Andrassyak hatalmaskodásai ellen
 (uo. fasc. 5. N° 97.), akiknek viszálykodása a rozsnóiakkal még régebbi keletű volt. (Andrassy Péter
 özvegyének pere a rozsnóiak ellen 1604–1607 között, különböző fórumok előtt, fasc. 3. N° 51., 59.,
 61., 61/b. Semsey Miklós tiltakozása 1610-ben, Andrassy Péter örökösei nevében a nádor előtt, fasc. 3.
 N° 68. Forgách primás békítési kísérlete 1609-ből, fasc. 3. N° 65.) A levél közvetlen előzményéhez
 tartozik a Pázmány által Gömör vármegyénél indított per. Beretkei Mihály szolgabíró 1617. július 8-án
 idézte meg Becz Zsófiát Pázmány panaszára. (MOL. Mftár. C 1370. d. Prot. Göm. N° 3. 271. fol.) A per
 még 1619. március 18-án is tartott. (Uo. 273. fol.)

³ Semsey Miklós 1618. október 1-jén, a szepesi kamara archívumából, Hoffman György engedélyé-
 vel Raÿz János regisztrátortól október 6-i időtartalommal kikölcsönözte Paczot János, Ormány Deme-
 ter, Chetneky László és Feyeruary János királyi biztosok 1568. évi jelentését *de metali reambulatione*
Arcis Kraszna, valamint Ebeczkj Péter és Zathmarý János beszámolóját az egyfelől Rozsnó, Nadabula,
 Csucsom, másfelől Betlér között lefolytatott határjárás eredményéről. Kassán kelt s. k. elismervénye,
 LÁTL. A. K. I. fasc. 5. N° 11.

⁴ Széchy György (†1625), 1618. július 2-től haláláig Gömör vármegye főispánja.

⁵ A királyi biztosok valóban bekövetkezett kiküldésére és a szepesi kamarának a primás javára
 történt döntésére l. HANUY, *i. m.* I. 716–717.

⁶ Az érsek a harmincéves háború eseményei miatt mégsem utazott el Rozsnóra. (GALLA, *i. m.* 1936.
 22–23. – 5. sz. lábjegyzet)

⁷ Pázmány e javaslatait Andrassy Péter özvegye és Forgách Zsigmond nádor részére is megírta. *Megh hozak nekünk az kegmed leuelet, Meljybeöl az kegmed keuansagót ertiettem, kiheöz keppest nijs mingiarast irtunk wolt oda kegmed mellet Ersek Vramnak, kjyre ismegh ninemeö Walasztot irt nekünk, es mint ajanlia kegmedheöz walo io akarattiat, vgian az magha leuelebeöl, kjyt kegdnék ezen Leuelinkben in specie includaluan oda küldöttünk kegmed beösegessen megh ertethj. Azert chjyak ez keuantatik inar ez dologhoz, az mint Ersek Vramis eö kegme nekünk irta.* A továbbiakban a nádor elismétli Pázmány fenti elképzeléseit. Forgách Zsigmond levele Becz Zsófiához. Farkashida, 1619. április 13. (LÁTL. A. K. I. fasc. 5. N° 115.)

Az esztergomi érsek és az Andrassyak pereskedésében a királyi biztosok ítéletét követően Bethlen támadásai is átmeneti szünetet hoznak. A primás ekkor Széchy Györggyel szemben kénytelen megvédelmezni rozsnyói birtokára vonatkozó jogait. Az időközben mind a fejedelem, mind a király által – az utóbbi esetében tévedésből – Széchynek adományozott város visszaadására I. Bethlen 1622. február 27-én Kassán, valamint II. Ferdinánd március 5-én Bécsben kelt leveleit. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár Kézirattár. Litterae et Epistolae Originales. N° 345/b. és Collectio Hevenessiana. III. tom. 3–4. fol.) Az Andrassyakkal való pereskedés majd 1626-ban veszi ismét kezdetét. Március 21-én Pázmány panaszára Vég János szolgabíró újra idézést küld Andrassy Péternének. (MOL. Mftár. C 1371. d. Prot. Göm. N° 4. 27. fol.) A további eseményekre l. uo. 35., 75–80., 90. fol. és a 11., 14., 15. sz. leveleket.

4.

Vágsellye, 1619. augusztus 25.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Soós István kérése kapcsán meghagyja, hogy Bekény András náluk elhelyezett tulajdonát körültekintően adják ki.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 16. Anni 1609. – eredeti)¹

Salute praemissa;

Talált megh bennünket Leuele által Soos Istuan Vram,² jelentuen, hogj Bekeny Andrasnak neminemeo Arestalt, Nennyerol marat morhaya vagon nalatok, es kér azon hogj megh adatnonk nekj. Miuelhogj azert az mint ertyük egyebekis keresik ugjan azon morhat, mind az ket felt certificaluan felöle, lattassatok megh töruey szerent, es az kinek job igassaga vagon hozzá, adgyatok megh nekj. Isten veletek. Datae Sellyae 25 die Augusti Anno 1619.

[s. k.:]

Archi Ep Strigoni

[Kívül:]

† Prudentibus, ac Circumspectis N. Judici, ac Juratis Oppidi nostri Rosnobannensis. etc. Nobis gratis

[Más kézzel:] In Stephani Soos ratione prout privata Causa. [P. H.]

¹ A jelzet évszáma olvasati hibából származó téves időrendezés következménye. Az aláírásból és a levél külzetén található ép, papírfelzetes érseki középpecsétből biztosan megállapítható, hogy a levelet Pázmány írta.

² A primás Soós István érdekében áprilisban a királynál is közbenjárt. (HANUY, i. m. I. 196–197.) Soósra l. még HANUY, i. m. II. 720.

5.

Nagyszombat, 1622. április 2.

A harcok alatt kárt szenvedett falvak lakóinak

Elpusztult házaik újjáépítésére egyévi mentességet ad a földesúri szolgáltatások alól.

(Primási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Protocollata. Protocollum U. sine N^o – másolat)¹

Formula qua Libertas concessa est quibusdam pagis, Anno 1622 – exustis per tumultum Bethlenianum.^a

Eztendeigh valo Zabadsagott adok ez may naptul fogwa azoknak, az kyknek hazok el eget, es elpuztult; ugý hogý semi munkara <s> ne kynszerýtessenek, hanem ha elmulhatatlan szuksegh valamý kewes zolgalatot keuanna; de abbanýs megh kymintessek. A ký pedig ehhez a' Zabadsaghoz tamazkodwan eztendó alát nem epítene, azon eztendó mulua megh ué tettem engedelem nekul valamýtt az eztendóben kellet volna adný. Mert nem akarom hogý a Zabadsagh resteké tedgyen; Datum Tyrnaviae - 2. Aprilis 1622.

Szunogýaknak ultima Martý Posomba	Naszvad	7. Aprilis Tyrnaviae
Vaga - 2. Aprilis Tyrnaviae	Anýla -	8. Aprilis Tyrnaviae
Nyarhíd 3. Aprilis Tyrnaviae	Izbegeh -	12. Aprilis Tyrnaviae
Molendinum Keörmöciense	Zigand -	13. Aprilis Tyrnaviae
5. Aprilis Tyrnaviae	Marott reaedificatio	20. Aprilis Tyrnaviae

[s. k.:]

1622/1 May az kemendieknek ez esztendóbeli bor pottyat^b meg engedtem.

1622/23 Augusti Guttaiaknak pro termino Sancti Michaelis² az bor pottyat meg engedtem.

Zimőiek ad festum Sancti Gorgý³ Anno 1623

^a A Bethlen-féle felkelésben, 1622-ben felégetett falvaknak engedélyezett szabadság szövege.

^b Talán pótlás értelemben.

¹ A másolat a kötet elején, az VRBARIVM ARCHIEPISCOPATUS STRIGONIENSIS felirat alatt található. Az előforduló helységnevek: Szunyogdi, Vága, Zsigárd - Pozsony vármegye, körmöci malom - Bars vármegye (az érte folytatott pert I. PL. AS. AP. Protocollum V. 272-278. fol. és Protocollum U. 217-222. fol.), Naszvad, Anyla, Gutta, Cimó - Komárom vármegye, Nyárhíd, Izbég - Nyitra vármegye, Pilismarót, Kéménd - Esztergom vármegye. Nem szerepel a felsorolásban Nagyker (Nyitra vármegye) és Dejtár (Nógrád vármegye). Pázmány s. k. bejegyzései szolgáltatásai leírásánál: *Molendinum Kér usque ad festum Sancti Michaelis huius anni 1622 liberatum est, postea pendat quam solebat.; a die praesenti hoc est 9 Aprilis Anni 1622 concessi eidem Deitar ut si reaedificauerit per annos <-> septem nihil pendat. Elapsis 7 annis, soluat prout supra notatum.* Nyárhíd urbáriumá mellé Pázmány a fentiek megerősítésére a következőket írta: *Concessa est istis libertas annualis usque ad 3 Aprilis anno 1623 a' Censibus et Laboribus, sed non a' Decimis, nec Molendi prouentus relaxati.* Ugyanígy Anyla esetében is: *Concessa est libertas annualis usque ad 12 Aprilis 1623 a' Censibus et laboribus sed non a' Decimis.* (PL. AS. AP. Protocollum U. 172., 108., 104., 85. fol.) Ilyen mentesítés más évből is fennmaradt: Anno 1627 28 Februarii *Tantum Verbaliter Concessi ad beneplacitum ut pro Censu et Laboribus soluant florenos 60 Et sint liberi a laboribus. Idque habito respectu vastitatis.* Az s. k. feljegyzés Martos község (Komárom vármegye) urbáriumánál található. A falu éves cenzusa 137 forintot tett ki. (Uo. 62. fol.)

Akad azonban példa kiváltság megvonására is: Anno 1618. 3. Augusti *publicau nullos esse Inquilinos exemptos a' laboribus. Qui nolunt laborare, non inhabitant <-> fundum.* Pázmány s. k. széljegyzete Vág-szelle urbáriumánál. A rendelkezés 11 zsellért érintett. (Uo. 288. fol.)

² szeptember 29.

³ április 24.

6.

Nagyszombat, 1622. május 1.

Életreszóló mentességet ad jobbágyának a földesúri terhek alól.

(Primási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Protocollata. Protocollum U. 100. fol. - s. k. feljegyzés)¹

Miuelhogy Egyed Gal sokat szolgált az maiorsag meg szerzesben, es ez utannis szolgal, eltemig uagy az ő elteig valo szabadsagot attam neki Szombatban, 1 May 1622. Leuelet nem adtam rolla mert nem akarom hogy holtom utann libertast fundalhasson Eltemig pedig leuel nelkulis meg tartom benne.

¹ A feljegyzés az urbárium Tardoskeddről szóló része mellett található, így feltehetően ottani maiorságról és jobbágyról szól. Hasonló mentesítés korábról egy valcsai jobbágy részére: Anno 1619 25

*Aprilis concessi libertatem a' laboribus ad beneplacitum Joanni Porubszki quod habeat fratrem ex Societate Jessu. Pressel János sleci jobbágy számára: Anno 1619 die 26 Aprilis ad instantiam Reverendi Patris Alexandri Dobokaj, concessi libertatem a' seruitijs ipsi ad beneplacitum eo quod habeat Matrem cuius alter filius est Societatis Jesu. (A primás s. k. széljegyzetei, PL. AS. AP. Protocollum U. 256, 279. fol.) Az említett jezsuita atyák: Joannes Porubszky és Leonardus Pressul. [!] LUKÁCS László, S. I., *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. II. (1601–1640)*. Róma, 1982. 711., 715.*

7.

1622. év nyara után

A bajmóci tizedbeszedők jövedelmeiről.

(Prímási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Protocollata. Protocollum U. 451. fol. – s. k. feljegyzés)

Nota: Az Baynozi Districtusban neha az dezmasnak ex Capsys 100,^a harmat attak, De az per abusum^b volt. Hoc anno 1622 semmit nem adtak az dezmasoknak. Oka az, mert eleg prouentusa vagyon az Dezmasnak a nélkülis, Tudni illik. Minden szekertül melljen az dezma buzat be hozza a szeginy ember, vltra decimam^c egy egy keuet, penna keuenek^d hoz es az <az> a Dezmas. Ennek felette <-> <ex> antiqua consuetudine,^d minden falu bizonyos számú pinzt ad az Dezmasoknak, az leg kisseb faluis, leg alab ket forintot ad. Ebből az <en-reszemre> Ersek reszere valo dezmasoknak, meg iut <ket-uagy> harom mu² buzaiok, es hetuen, uagy nyolczuan forintok. His contenti esse possunt Decimatores.^e

^a száz kötegből

^b visszaélés által

^c a tizeden kívül

^d régi szokás szerint

^e Ezekkel megelégedhetnek a tizedbeszedők.

¹ Értelmezéséhez két megoldás jöhet számításba. A penna itt vagy minta értelemben szerepel, vagy talán inkább a tized összeírásáért járó külön juttatásról van szó.

² Gabonamérték, vö.: BOGDÁN István, *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. 42., 47., 348–350., 377., 387., 612–613.

8.

Pozsony, 1622. december 10.

Esterházy Miklós országbíróhoz, bányavidéki főkapitányhoz

Kifejezi csodálkozását, hogy Esterházy az Veghaz állapattiarul való gondoskodást nem sürgeti az uralkodónál. Most tért vissza a száműzetésből, szinte semmije sem maradt, segítséget senkitől sem kap, pedig magának is sok szegényre kell gondot viselnie. Már megüzente a hozzá küldött jezsuiták útján, hogy a végvár [Érsekújvár] számára nem tud támogatást adni, s kéri, ebben az ügyben többet ne bántsa. Számos egyéb előbbrevaló kötelességei vannak, amelyeket nem hanyagolhat el. Ezek véghezvitele után azonban örömmel áldoz másra is. Esterházynak elegendő vagyont adott az Isten, szűk-ségtelennek látja elősorolni, hogyan tudna ebből a várra is fordítani.

(Magyar Országos Levéltár. Herceg Esterházy család levéltára. Miklós nádor iratai. P 123. I. Személyi iratok. A, Miklós nádorhoz címzett levelek. N² 75. – másolat)¹

Illustrissime Domine Domine Amice obseruandissime.

Isten *kegyelmednek* mindet iot adgion. Az *kegyelmed* leuelet el vettem. Eleget nem gőzeök chudalkoznom azon, hofi *kegyelmed* otfeön eő Feolseget^a nem sollicitaltattia az Veghaz² állapattiarul. Tudgia *kegyelmed* azt minemű szeörnyű nagi Exiliumban³ voltam en, melj pusztara ielőttem, es el keölttettem mindenemet. Soha senkj en raitam nem szanakodot, Egi,^b sem buzaua sem egiebbel nem segitet. Mostis ennel az Hazamna, es egiebüttis semmim ninchen. Egi keues ielőt most, melliel magamat es cheledemet taplalliam, es egi kichinnie magamat feől epi-chem, es minden Ember azt akaria hofi en viselliem az masok terhet, noha magam

szükségere sem elegendő az mi ez idén termet, holot kiultkeppen annj szegeniek vannak, az kiket keotelesegem szerint tartozom tartanj. Ezeket en *kegyelmednek* az Paterek által, kiket *kegyelmed* hozzam küldetőt eleiben adtam, remenlettemis hogi *kegyelmed* melto okokkal megh elegszik, minek okaert annial nagjoch chudam vagyon hogi *kegyelmed* ezzel engemet bant. Chak en tudom hon szorit engem az chipelles, es ha *kegyelmed* tudna menni fogiatkozasim vannak, es melj nehezen vonszom az leplet, bizonyj ilj ighen nem szamlalna az en kinchemen. Az Vr Isten *kegyelmednek* eleget adot, azt *kegyelmed* ugi keölche az mint akaria, de nekem sok keötelesegem vannak, azoknak kell eleöb eleget tennem, bizonyj azok vtan eöreomest opera supererogationis faciam,^c de hogi az keotelesegemet felre tegiem az nem lehet. Azert *kegyelmed* engem ne ereoltesen az mire nem erkezem, nam^d en *kegyelmedet* nem busítottam, sem busitom. Vagion *kegyelmednek* sok modgia az Helinek gonduisseleseben, mellieket nem szüksegh hogi *kegyelmednek* recensealliak. Ezzel *kegyelmedet* Isten megh aldgia. Posonban 10 Decembris 1622.

[Hátul, Esterházy kézírásával:] Ersek Vram leuelenek az Massa. [Más, későbbi kézzel:] 1622. 10^a Decembris Par Literarum Cardinalis ratione supererogationis conquerentium.

^a A másolatot készítő kéz többször sz betűt ír olyan helyeken is, ahol Pázmány és titkárai mindig s betűt használnak. Az átírás során ilyen esetekben mindenhol a valószínűsíthető eredeti alakot adtam (ez áll közelebb a mai kiejtéshez is, így az értelmezést szintén megkönnyíti), azonban a másolási sajátosságot is igyekeztem feltüntetni: ezt kurzív szedés jelzi. (Tehát s az átírásban = sz a kéziratban.)

^b Noha nincs áthúzással, valószínűleg sorkihagyásból származó másolási hiba. L. a szövegben alatta Egi keues...

^c fogok vállalni feles költséget

^d ugyanis

¹ A levél kiadatlan volta arra vezethető vissza, hogy a P 123 jelzetű állagot Hanuy kismartoni kutatásai után alakították ki, javarészt az Esterházy levéltár rendezetlen részéből.

Esterházy Miklós (†1645. szeptember 11.) 1617–1635 között, 1643-ban Bereg, 1625. november 22-től Pest-Pilis-Solt, 1626. január 1-től Sopron, 1618-tól Zólyom vármegyék főispánja. 1618. július 2-től főudvarmester, majd 1622. augusztus 4-től országbíró, 1625. október 25-től nádor.

² Esterházy levelének, illetve annak fogalmazványának sem a primási világi levéltár sem az Esterházy levéltár valószínűsíthető helyein nem tudtam nyomára jutni. (PL. AS. AR. Capsa V, X. és MOL. Herceg Esterházy család levéltára. Törzslévélár. P 108. Repositorium 71.) Ennek hiányában is valószínű, hogy Érsekújvárról lehet szó. 1622. szeptember 2-án ugyanis az uralkodó kérte a primást, hogy a vár körüli falvak gabonátizedét bocsássa az őrség rendelkezésére. (FRANKÓI Vilmos, Pázmány Péter levelezése. In *Monumenta Hungariae Historica Diplomataria* 19. Bp., 1873. 300–301.) Vélhetően ennek az ügynek további fejleményéről lehet itt szó. Emellett Esterházy 1622-től nádori kinevezéséig bányavidéki (érsekújvári) főkapitány volt. (A generalátus katonasága 1622. augusztus 18-án kapott az uralkodótól Esterházy iránti engedelmességre inté levelet. Vö.: SZALAY László–SALAMON Ferenc, *Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora*. 1–3. Bp., 1863–1870. 1. 315–319.) A primás az újvári német őrsége gabonával történő ellátását még beiktatása előtt visszautasította, 1622. január 14-én pedig felmentést nyert az őrség fizetésének terhe alól. (HANUY, i. m. I. 72–73., 256.)

³ Az érsek Bethlen első magyarországi hadjárata idején Bécsben tartózkodott.

9.

Vágsellye, 1625. április 16.

A nőgrádi tizedek árendátorának

Tudatja, mely nőgrádi falvak tizedét akarja a maga számára megtartani.

(Primási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Protocollata. Protocollum U. 476. fol. –másolat)

Az mely falukat Nograd vármegyében magunk számara akariuk hogj megtarcsan az Arendator: Szklabonya, Ujfalú, Also Esztergar, Folsó Esztergar medietas,^a Lest Turapolya, Nagylam Brezoua, Madaczka, Abel Lehota, Fölsó Sztregoua,

Zauoda, Nagy Libercze, Losoncz, Szakal Mixi, Szent Peter, Tot hartyan medietas Nagy Kürtös, Megyer. Ezeken kiuól, ha valamely falunak arendáján megh nem alkhatnék arendatorunk az földes Urakkal de precio decimae^b azokatis az falukat magunk számára tartjuk. Datum Sellyae 16 Aprilis 1625.

^a Itt a tized összegének felét jelenti.

^b a tized értékéről

10.

Vágsellye, 1625. május 7.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Utastást ad marhavásárlásra és -hajtásra, a még hiányzó vaseszközök szállítására.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600-1791. N° 46. Anni 1625. – eredeti)

†

Prudentes ac Circumspecti Nobis honorandi.

Isten algyon meg benneteket minden iokkal. Az mint ennek előtteis egynehány ízben meg irtuk, hogy annak a' keues Marhanak meg veteleben szorgalmatoskodgyatok,¹ Vgy hogy Pünkösd napiára² felis haytathassatok az Marhat. Mostis ugyan azonra emlekeztetünk benneteket, hogy minden szorgalmatossagtokkal azon legyetek, hogy immar egycser [!] meg szerezwén, fel haytathassatok. Az minem^W Vas szerszam is meg hatra waygon, aztis houa hamarab szolgaltassatok a többihez.³ Isten hozzatok. Selliae 7 May 1625

[s. k.:]

Archi Eps Strigoni

[Kívül:]

† Prudentibus ac Circumspectis, Iudici Iuratisque Ciuibus Oppidi nostri Rosnobania. Nobis honorandis. Rosnobania [P. H.]

¹ Ugyanilyen megbízás 1627-ből HANUY, i. m. I. 591., 592.

² május 18.

³ Hasonló jellegű megbízások a rozsnyóiak számára, 1627-ből Hanuy, i. m. I. 585., 590., 592., 593., 1628-ből 13. sz. levél, 1631-ből 18. sz. levél, és 1633-ból 20. sz. levél. Még 1617-ből pedig a következő, Pázmány utastására irt levél:

Prudentes ac Circumspecti dominj semper obseruandissimi Salutem et seruitiorum meorum paratissimam Commendationem Algia megh Isten kegyelmekeket minden kiuanta sok iokkal. Kegyelmekeket ez leuelemmel Uram eő Nagysága paranczolattiaabol talalam megh; eő Nagysága parancsolattia: hogi kegyelmekek az kouacsoknak* es az Lakatjartoknak paranczollia megh mennel hamareb czinallianak ezer patkot, husz ezer sinden [!] szeget, Niolcz száz Lécz szeget Fejeruarj Zablat huszon eőtöt, czizmara valo szarkantiut harmincz öt párt, es ezek megh Leuen kwlgie kegyelmekek az palankj tiztarto** kezehez, eő tudgia houa keöllessek fordittannj. Im egy Unghuarra szollo Leueletis kwld eő Nagysága, valami sertes marha felől, melliet kegyelmekek hew embere Altall; iktassa oda es bizonios valaszt hozuan, szolgaltassek az palankj Tiztarto kezehez. Ezek utan Isten eltesse kegyelmekeket: Datum ex Noua Arce, 7. die Augustj Anno 1617. [s. k.:] *Dominationibus Vestris* Amicus benevolus Joannes Zilagi*** [kívül:] † Prudentibus ac Circumspectis dominis, Iudicj primario, Iuratisque Ciuitatis Rosnoiensis; dominis et Amicis obseruandissimis Cito, Cito, Cito, Cito, Citissime [P. H.] (RÁ) L. M. II. N° 26. Anni 1617.)* L. rájuk még a 22., 25. sz. leveleket.** L. a 10/1. sz. jegyzetet.*** Szilágyi János Pázmány cubiculariusa, érsekújvári uradalmának prefektusa volt. (HANUY, i. m. I. 201., 286., 307., 385., 391., 446., 493., 521., 588.)

11.
Vágsellye, 1625. június 13.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Elégedettségét fejezi ki kért marhák megvétele és szállítása miatt. Térítvényt róluk nem kért, átvételüket ezzel a levéllel igazolja. Meghagyja, hogy Andrassy Mátyás hatalmaskodását ne hagyják szó nélkül, és Hoffmann Györgynek szóló levelét továbbítsák.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 47. Anni 1625. – eredeti)

†

Köszönetünk uthan. Istentül minden iokat kiuanonk.

Az utolsor haitot Marhakkal¹ egyetemben meg adak leueleteket; es az Georgy Deak² Registromibol az Marhakkal aratis megh ertettük. Azert meg elegettünk gonduisselesten, kyert mi tölünkis, iot wariatok. Az hat Ezer Eöttwen kilencz forintrul, *denariis* 54. mellyet az Marha Vasarlasra Gal Istuan³ adot wolt, nem tudgyuk kinek attatok Reuersalist, mert mi effele Reuersalist töletek nem kwan-tunk, húsegtekkel meg elegenduen, hanem az kinek azt az Reuersalist attatok, attul wisza kerhetitek. My ugian ezen leuelünknek általa, az meg neuzet Summarul, quietalunk, miuel hogj azon az pinzen vet marhat immar fel szolgaltattatok. Az Andrasi Mathias Uram Violentiaiat,⁴ siketsegre ne wegjetek, mert ezzel az ti igaz-sagtok igen meg bolýgattatnek. Az Hoffmany Vramnak⁵ szolo leuelet⁶ külgyetek megh. Es ezzel Istennek aldasa legyen raytatok. Selliae, 13. Juny 1625.

[s. k.:]

Archi Episcopus Strigonien

P.S. Mit irion Hoffmany Gjörgj Vram ex inclusis meg értitek; Azert ha mikor ezutan valamit kellene uenny certificalni kellene ő kegyelmet. De mo[st] nincs ollyas vasarlasunk.⁷

[Kívül:]

† Prudentibus ac Circumspectis Judici Juratique Ciuibus Oppidi nostri Rosno-bania. Nobis dilectis

[Más kézzel:] Exhibitae sunt 21 die Juny In Anno 1625 [P. H.]

¹ L. az előző levelet.

² *Georgius Literatus Geörgej* vö.: MOL. Mftár. C 1371. d. Prot. Göm. N° 4. fol. 35. Azonos lehet azzal a számadással megbízott *Rosnoi emberrel*, akit Pázmány Fegyverneki számára írt instrukciójában említ. Sellye, 1627. április 17. (HANUY, i. m. I. 592.)

³ Az érsek somodi uradalmának provizora. Személyére l. HANUY, i. m. I. 271., 285., 314. az uradalomra, amelyet Pethe László hagyományozott Pázmányra, ugyancsak HANUY, i. m. I. 284., 314., 319., 322., 700. II. 37., 762.

⁴ Előzményeire l. a 2., 3. sz., folytatására a 14., 15. sz. leveleket.

⁵ Hoffmann György (†1628) 1623–1621 között a szepesi kamara prefektusa, 1622-től haláláig a királyi jövedelmek adminisztrátora volt Eperjesen. L. még HANUY, I. 40., 463., 519., 567–568., 570., 581., 597–598.

⁶ Válasza Eperjes, 1625. június 22. RÁJL. M. II. N° 49. Anni 1625. *Wettem az kegtek lewelet, mind abban lewő Ersek Uramtül [!] ő Nagatul nekem küldöt lewelet egjetemben, mellj ő Nagha lewelere, Postan jrok walazth, nem akarwan kegteknek, lewlemmel faradsagoth zörzenj, seöt ha mýben megh tallani fogh kegtek, az Urert ő Naghaerth, szeretel kedueskedem kegteknek. Eltesse Isten kegteket. [...] Hoffman Geörgj*

⁷ Pázmány korábban is megbizta a rozsnyóiakat (pénz)ügyeinek a zepesi kamaránál történő intézésével:

Egrejie Domine Amice et Vicine obseruan^{dissime} Seruitiorum meorum parat^{issimum} commendationem Algon meg Az ur Isten kegyelmedet minden Jouaiual. Tegnap elleöt erkezek Vramnak eo Nagysaganak lewele, meliben teöby keözeöt ennekem azt paranchiolla, hogy kegyelmedteknek meg irám, hogy <ha> az Zepesi kamora io pinzul akaria adny az ezer forintot, kegyelmedtek fel wegje, és Velem egjetemben <azth az pinzt> paranchiolla eo Nagysága, hogy ad primum Augusti azal pinzel Thuroczba legiünk okuetetlenül. Azert kegyelmedtek talalia meg az kamarát feleölle idejen. Kegyelmedet kerem mintt Uramat, ennek az emberennek adtam sindeli szegre florenos 3/30 kegyelmed Vétesenmeg, és adgion kezebe. Kegyelmedis az mibeöll ennekem paranttiol zeretettel szolgolok kegyelmednek. De re-

liquo Vestram Egregiam Dominationem feliciter ualere cupio. Datum in Somody** die 20 July 1618
Generosae Dominationis Vestrae Servitor Amicus et Vicinus G. Pzarwachkÿ [s. k.]*

[Kívül, más kézzel:] Egregio domino N. Judici primario Ciuitatis Rosnobaniensis Domino Amico et
Vicino mihi semper obseruan^{issimo} Rosnó [P. H.] (RÁJL. M. II. N° 30. Anni 1617.) *Pszarvaczky György
érseki pisetarius volt. (HANUY, i. m. I. 558., 588., 593., 657.) **L. a fenti, 3. sz. jegyzetet.

12.

Vágsellye, 1625. június 13.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Elrendeli a mellékelt levelében leírtak felküldését.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600-1791. N° 48. Anni 1625. – eredeti)¹

†

Köszönetünk után. Isten aljon megh benneteket.

Mit irion Matthe Pap,² ex inclusis literis^a meg ertitek. Azert ez leuelünket we-
wen az waras pecheti alat külgyetek fel minekünk az mit fel Talaltathatok. Ha
mi olyast talaltatnathatok [!] fel az kit fel küldhetetek, külgyetek fel az mi ke-
zünkhöz. Isten veletek. Selliae. 13 Juny 1625.

[s. k.:]

Archi Eps Strigoni

[Kívül:]

† Prudentibus ac Circumspectis Judici Juratique Ciuibus Oppidi nostri Rosno-
bania. Nobis honorandis [Más kézzel:] Exhibitae sunt 21 die Juny In Anno 1625
[P. H.]

^a a mellékelt levélből

¹ A levélben említett melléklet elkallódott, így ennek hiányában nem lehet tudni, miket is kérethetett fel a primás, valószínűleg bizonyos iratokról lehet szó.

² Talán a lengyel származású Matthaenus, Német-Diós, Alsó-Diós, majd 1634-től Detrekő-Szent Miklós plébánosa. (NÉMETHY Lajos, *Series Parochiarum et Parochorum ... usque annum MDCCCXCIV*. Esztergom, 1894. 270.)

13.

Pozsony, 1628. július 5.

Groo Gergely rozsnyói bíróhoz

Előírja viasz, szappan és szögek vásárlását, és gondos szállítását.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600-1791. N° 53. Anni 1628. – eredeti)

†

Köszönetünk uthan.

Isten meg aljon. Valami ennihany Maza Viaszra es Sappanra leven szükse-
günk, legy erette, hogy ket maza Viasznak es ket maza Sappannak, ted szerit, de
mennel olchobb aron vehetitek, azon legyetek. E mellet Negy Ezer <-> Lécz szö-
getis vegyetek es huszon eött Ezer Sindel szöget. De keves aron wegyetek. Ezeket
megh szerezwen Dregelyg szolgaltassatok fel, es onnan az ot walo Tisztartonk
Sellyere fel küldj.¹ De hogy az kezrül keze walo adasban defectus ne essek egj
emberetek az vasarlassal szinte Sellieig jóiön, az ki szam szerint, mindeneket kez-
ben adhasson. Isten hozdad. Posony. 5 July 1628

[s. k.:]

Archi Eps Strigon

[Kívül:]

† Prudenti ac Circumspecto Gregorio Groo Judici Oppidi nostri Rosnobia. nobis honorando [Más kézzel:] Exhibitae sunt 11 die Junij Anno 1628: [Más kézzel:] Az Szappanra Szőgekre es Viaszra ualo commissio. [Más kézzel:] Ersekí. [P. H.]

¹ Csupán két drégelyi udvarbíró neve ismeretes, 1633-ból *Nagyuaty* (20. sz. levél), öt megelőzően pedig 1627-ből Fegyverneki János. (HANUY, *i. m.* I. 585–586., 590., 591., 592.) Az uradalomra uo., valamint HANUY, *i. m.* II. 116. és a 18. sz. levél. L. még a 10/3. sz. jegyzetet is.

14.

Pozsony, 1628. augusztus 12.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

A kért és felküldött másolatokat megvizsgálhatja jogászokkal. Felszólít az Andrássyval való részleges megegyezésre, amelyet vele személyesen megbeszélt. Emellett utasítást ad, hogy Andrássy birtokaiba történő bevezetésének mondjanak ellen, és ennek másolatát küldjék el számára.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 55. Anni 1628. – eredeti)

†

Köszönetünk vthan. Isten algyon megh benneteket.

Elwettük leweleteket, együtt az Transumptomokkal, azt igen jól chelekedtetek hogy fel küldöttetek. Meg olwastatwan Teorweny tudo emberekkal, há' mj oly dolgok talaltatnak benne, gondunk leszen rea.¹ Andrássy Matthiass it wala nallunk, es feő emberek előtt arra ayanlotta magatt, hogy kész bizonyos Arbiterek eleiben adni az willongast, es baratsagossan el igazitanj.² Miuel penig mys kiwanuk hogy valamikor az sok weszekedes bekesegre menne, Es feőkepen, miuel Andrássy Matthiass Vram ahoz a' Hatarhoz a' mellyet Mikacz wisza adott, semmi közit nem mondgya, es azt quaestioban sem akaria hozni. Vgyan mag[at]ul Andrássy Vramtul irtuk tinektek, hogy tjs ne chelekedgyetek egyebet, hanem bizonyos feo embereket walasztwan mind a' ket reszrul, egycher igazichatok el. Azert ha valami okbol Andrássy Vram az lewelunket meg nem küldene, magatok requiralyatok Andrasit, es el kerwen lewelunket, a' mi leg iob ahoz tarchatok magatokat. Ennek felette, mint hogy Andrássy Vram most wyob Donationalist witt az wararul,³ Tempore Statutionis tam in facie loci quam in loco Credibili penes literas nostras procuratorias awagy Georgy Deak,⁴ awagy mas walakj, mj Newunkel az Statutionak Contradicallion in tantum <si et>^a in quantum Juribus Archiepiscopatus nostrj praeiudicare posset, vel nunc, vel in futurum.^b Es az Contra dictionak az pariaiat minekünk meg külgyetek az Originalist magatoknal tarthatyatok.⁵ Isten hozzatok Posony. 12. Augusti 1628

[s. k.:]

Archi Eps Strig

[Kívül, más kézzel:]

† Prudentibus ac Circumspectis N. N. Judicj Jurisque Ciuibus Oppidi nostri Rosnobia. Nobis dilectis [Más kézzel:] Exhibitae sunt 20 Augusti In Anno 1628: [Más kézzel:] Ezön leuelben Comittalja Urunk eő Nagysaga Eztormogj [!] Ersek Paszmany Petör, hogj uigyszasban [!] legjönk, et temporari statutioni, Andrássy Mattjas Urunkat Krasnahorkay Joszagban, contradicaljonk eo Nagysaga neueben. [P. H.]

^a s. k. beszúrás

^b A beiktatás ideje alatt mind a helyszínen, mind hiteles helyen ügyvédvalló levelünk birtokában [...] annyiban mondjon ellen a beiktatásnak, amennyiben is ha az érsekségünk jogainak kárára volna, akár most, akár a jövőre nézve.

¹ Feltehetően a 15/3. sz. jegyzetben idézettekről lehet szó, s primás azoknak felsőbb fórumokon való támogatását igéri.

² Andrassy Mátyás (†1654) Andrassy Péter és Becz Zsófia unokája. Pázmány – még bécsi tartózkodása alatt – 1628 júliusában tiltakozott az uralkodónál az Andrassy számára kiadott, Krasznahorkára vonatkozó adománylevélben foglaltak ellen, amelyek mind a bányajogok, mind pedig egyéb környező birtokok tulajdonát érintve, sértették az esztergomi érsekség érdekeit, s a levél visszatartását kérte. (HANUY, i. m. I. 716–717.) A pereskedés előzményeire l. a 2., 3., 11. sz. leveleket.

³ Krasznahorkára és a hozzátartozó falvakra. Eredetiye LÁTL. A. K. I. fasc. 6. N° 138. Bécs, 1628. augusztus 2. Mellékelve Andrassynek a birtokaiban való királyi megerősítést kérő folyamodványa.

⁴ L. a 11. sz. levelet.

⁵ Vélhetően a tiltakozás és az elhúzódo pereskedés miatt – l. még a következő levelet – Andrassy birtokaiba történt bevezetésére csak 1632-ben került sor. (LÁTL. A. K. II. B. d. I. N° 10.)

15.

Nagyszombat, 1628. szeptember 10.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Tudtára jutott Andrassy váratlan, újbóli hatalmaskodása. Írt emiatt Gömör vármegyének, és Peth György gömői főispánnak is.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 56. Anni 1628. – eredeti)

†

Prudentes ac Circumspecti, nobis honorandi.

Isten algyon meg benneteket minden iokkal. Minemw haborgatastok legyen Andrassy Mathias Vramtul a' saiat Hatarotokban nem chak leveletekbeol hanem Köweteiteknek Relatioiokbulis meg ertettük. Tagadhatatlan nem hittünk volna, hogy Andrassy Matthias Vram egyfelöl az amicabilis Compositiora admittaluan magat,^a mas felöl ily dolgot patrallyon.¹ Annak okaert mi irtunk az dologrul mint feö ispan Uramnak² s' mind penig az Varmegienek, hogy jgazsagtokat latuan az ő kegyelmek reszerül meg ne fogyatkozzatok. Bőueb Relatiot penig mint kellessek ebben az dologban procedalnotok,³ köweteitek~~ek~~ tul wehet. Ezeknek vtanna Isten tarchon benneteket io egessegben. Tirnauiæ 10. 7bris 1628.

[s. k.:]

Archi Eps Strigoniensis

[Kívül:]

† Prudentibus ac Circumspectis N N. Judici Juratisque Civibus Oppidi nostri Rosnobia, nobis dilectis [Más kézzel:] Anni 1628 Archi Episcopi Literae, Responsoriae si quid post Civitatis amicabilem Compositionem Cum Andrasiana Familia, Cadj vltra Violentiis patravit, Nunciatoriae, quod ad Supremum, et ViceComitem pro secundatione scripserit. [P. H.]

^a baráti egyezsége bocsátván

¹ Pázmány Sennyey István veszprémi püspök, kancellárhoz írt levelében panaszolja, hogy Andrassy az adománylevél kézhezvétele után az én Rosnai határomra ment hatalmasul, és ott az Rosnaiak össze rakóit szénájokat gyujtogatta, égette, marhájokat az magok saját földökrül elhajtatta. Vágsellye, 1628. október 24. HANUY, i. m. I. 747–748.

² Peth György (†1631) 1625. október 5-től haláláig Gömör vármegye főispánja.

³ Többek között talán úgy, hogy saját földükrül és határokrül való igasságos leveleket és adjudicatákat erősíttessék meg a királlyal. (HANUY, i. m. I. 747.) Később a primás képviselője útján ismételt protestált érdekükben, az alábbi módon:

Nos Universitas Dominorum Magnatum et Nobilium Comitatus Geömörienesis; Damus pro memoria, quod nobis feria secunda post festum Sancti Michaelis Archangeli in Anno currenti recenter euolutum,* hic in oppido Geömör loco videlicet et die celebrationis Congregationis nostrae Generalis, alias consuetis una cum Generoso domino Johanne Hamuaj Vice Comite** Quatuor Iudlium coeterisque nonnullis dominis Nobilibus, Juratis scilicet Sedis nostrae Judrae Assesoribus nostris parochialibus pro tractando et debito fine concludendo, certis quibusdam pro arduis negocijs nostris publicis in eadem Congregatione nostra Sedentibus et Constitutis; Nobilis Demetrius Sandor**** nostram ueniens in pra-

esentiam, pro parte et in persona Eminentissimi et Illustrissimi domini domini Petri Pazmaný Cardinalis et almae Ecclesiae Strigoniensis Archiepiscopi etc. per modum et formam solemnis protestationis et prohibitionis nobis significare et detegere curavit in haec uerba, Az Thekintetes és Nagyságghos Kardinall es Eztergomi Ersek Urunk Eő Nagysága Pazmaný Peter Nagyságtok, s, *Kegyelmetek* előtt solemniter protestal es Tiltýa, Tiltattýa Andrassi Mattýas urunkot de Szent kiralj item szolgálait es minden Jobbagit feőképpen, az Varalliakott, Pattsaikott es Bettleriekett, az Rosno banýaj hatartul, minden Makkos erdejtul, minden marhajokkal, mind Sertesmarhajokkal, mind Juhokkal, (:az egy Sér oldalnak kiuülötte:) hanem kiuannýa Eő Nagysága, hogy ualamintt az Rosnaj hatar el igazítodott eő Nagysága előtt es az egész Nemes es beőchülletes Nagý Szombathj kaptalon előth Vallasis lett, meliről köttés leuelis költ az partok között, hogy azon köttés es uegezés inuiolabiliter megh tartassék, es kiuannýa Eő Nagyságha hogy ez Tiltas az Nemes uármegyének protocolomiaban inferaltassék es Testimonialistis kiuan Eő Nagysága erről pro futura cautela; Super qua quidem eiusdem Demetry Sandor, *nomine* cuius suprafacta protestatione, *praesentes literas nostras, superinde Testimoniales, pro futura Juramenti eiusdem domini Cardinalis cautela, sub sigillo huius Comitatus nostrj Authentico, dando duximus et concedendo, communj suadenda* Justitia. [Más kézzel:] Datum in Oppido Peőlseotts ex sede Judiciaria ultima Juný Anno 1631 celebrata. Lecta Publicata et Extradata per me Matthiam Baso de Ciolto**** Juratum Notarium Sedis m. p. [P. H.] (LÁTL. A. K. I. fasc. 7. N° 149.) *1630. szeptember 30. **Harnvay alispáni tisztségét még 1639-ben is viselte. *** Sándor Demeter nemes és rozsnýói polgár, vő.: MIKULIK, i. m. 138–139. (6. sz. lábjegyzet.) **** Basó Mátyás 1643-ig volt Cömör vármegye jegyzője.

16.

Pozsony, 1631. február 23.

Sajópüspöki és Velkenye jobbágyainak

Es évi szolgáltatásukat a plébánosi tized fizetése mellett kétszáz ezüst tallerban állapítja meg. (Rozsnýói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. IV. Csucsma és Nadabula pénzügyei. N° 10. – eredeti)

Megh tekintuén az mj Sajopuspeőký, es Velkenyey,¹ Jobbagýnknek fogyatkozot allapattioakat, es könyörgeseket, ez esztendeobelj minden szolgálattioakat, adojoakat, es egyeb fizetéseket, két szaz ezüst Tallerban² engettük megh nekik, vgy hogy, az felét, ugý mint szaz ezüst Tallerat ez jóuő Szent Georgý napiara,³ auagy az utan róuid időuel, à más szaz Tallért penigh Szent Mihaly napiara⁴ hasonlokeppen, minden ok vetétlen kezünkhöz szolgaltassak. Az ott valo Lelky Tanettonak pedigh az Sedecimat,⁵ mindenfélé Dezmabol tartozzanak igazan ki adný. Posony, vigesima tertia Februarii Anno. 1631.

[s. k.]

Cardlis Pazm

[P. H.]

Joannes Tőrös⁶

[Kíuül, más kézzel:]

Sajo Puspokiek és és [!] Velkenyiek adojokrul Való Level D:

¹ A két falu visszaadásáért, elmaradt bérletéért a primás számos kérvényt intézett az uralkodóhoz, az udvari tanács és kamara elnökeihez, valamint a szepesi és pozsonyi kamarákhoz, mely utóbbit kiközösítéssel is megfenyegetett. (GALLA, i. m. 1936. 49–50., 50–51. – 5. sz. lábjegyzet; HANUY, i. m. I. 711., 712., 713., 726., 750–751. II. 8., 12–13., 23., 54., 111–112.) L. még a következő iratot.

² Az összeg megegyezik annak az elmaradt bérleti díjnak egy évnvi részletével, amellyel a kamara 1571-től tartozott a mindenkori esztergomi érseknek (HANUY, i. m. I. 711.), így mennyiségének megállapítása nem nélkülöz minden céltzatosságot. Pázmány még 1630 áprilisában is kérte a tartozás kiengyelítését. (HANUY, i. m. II. 111–113.)

³ április 24.

⁴ szeptember 29.

⁵ A püspöki tized 1/16 része. Vö.: TIMON Ákos, *A párbér Magyarországon jogtörténeti fejlődése és jelen állása szerint*. Bp., 1885. 6–9.

⁶ Pázmány titkára, majd a pozsonyi kamara tanácsosa. (HANUY, i. m. I. 177., 338., 416., 551., 556., 691., 742., 751. II. 11., 191.; HAJNAL István, *Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka*. Bp., 1930. 157., 188., 420.)

17.

Vágsellye, 1631. november 5.

Veleknye és Sajópüspöki érseki falvak visszaszerzéséről, földesúri szolgáltatásaikról.
(Prímási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Protocollata. Protocollum U. 13. fol. – s. k. feljegyzés)¹

Recuperavi Saiopüspöki et Velkene a Puthnokiensibus Anno 1629. Pro Anno 1630 concessi ex gratia ut praestatum soluant per annum florenos 200. Pro Anno 1631 Concessi ut soluant Talleros 200 100 ad festum Sancti Georgy – 100 ad festum Sancti Michaelis. Omnes alios labores et obrutiones indulsi. NB. Sed haec omnia ad vnum annum, postac arbitrari! Anno 1631 5 Novembris Selliae resolui 1. Vt adhuc sequenti anno dent Talleros 200 modo ut supra, et vnum Centenarium² Cerae. 2. Az sedecimat plebani^a meg nem engedtem. Mert vagy meg alkodgyanak velle (ugy azert hogy maga személyere ne a sucessora^b menjen az alkouas) Vagy meg adgyak. Secus non fiat.

[Fordítása:]

Visszaszerztem a putnokiaktól Sajópüspökit és Velkenyét az 1629. évben. Az 1630. évre kegyelemből megengedtem, hogy járandóságként évi kétszáz forintot fizessenek. Az 1631. évre jóváhagytam, hogy kétszáz tallért fizessenek, százat Szent György, százat Szent Mihály ünnepéig. Minden más munkát és terhet elengedtem. NB. Ám mindezeket csak egy évre, utána át gondolni!

1631. november 5-én határozatot hoztam: 1. Mint eddig, a következő évben kétszáz tallért adjanak az előbbi módon, és egy mázsa viaszt. 2. [...] Másként nem lehet.

^a a plébánosi tizenhatodot

^b utódra

¹ Az irat keltét a benne szereplő hely és időpont miatt jeleztem a fenti módon, ugyanakkor valószínű, hogy szakaszos bejegyzésről van szó. Sajópüspöki nevét Pázmány utólag maga is beírta az urbárium elején található mutatóba. (PL. AS. AP. Protocollum U. 6. fol.) A feljegyzéshez I. az előző iratot.

² cca. 54,02–61,57 kg. Vö.: BOGDÁN, i. m. 454–458. (7/2. sz. jegyzet)

18.

Vágsellye, 1631. július 2.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Utastást ad vaseszközök készítésére, és késlekedés nélküli szállítására.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 3. Anni 1631. – eredeti)

†

Prudentes ac Circumspecti, Nobis honorandi.

Isten aldigyon meg benneteket. Az minemeő vas szerszámot rendeltünk, az mi számunkra hogy csináltassatok, miuel arra minekünk nagy szükségünk vagyon,¹ Azért ez leuelünk el véuén, ne késleltessétek, houá hamarebb Palánkban küldenj. Vayon parancsolattya az ott való Uduarbiránknak,² hogy késedelem nélkül Nékünk fel szolgáltassa. Isten veletek. Selliae 2. July Anno 1631.

[s. k.:]

Cardlis Pazmany

[Kívül:]

† Prudentibus ac Circumspectis N. N. Judici Juratisque Ciuibus Oppidi Nostri Rosnouiensis. Nobis honorandi. [Más kézzel:] Exhibitae sunt 9 die July Anno 1631 [P. H.]

¹ L. a 10/3. sz. jegyzetet.

² L. a 13/1. sz. jegyzetet.

19.

Érsekújvár, 1632. november 25.

Pálffy Katához, Forgách Zsigmond nádor özvegyéhez

Balog István útján fogja tudatni, mit gondol az [aszalói birtok-] ügyről. Írt Lósy Imre váradi püspöknek is, ennek tartalmát ismertette Balog Istvánnal. [A zálogban lévő Aszaló egyházi birtok kapcsán] örömmel segít minden olyan dologban, amely nem veszélyezteti az özvegy és gyerekei üdvösségét.

(Magyar Országos Levéltár. Batthyány család levéltára. Forgách család iratai. P 1340. fasc. 1 sub E. 19. fol. – s. k. levél)¹

†

Szolgálok *kegyelmednek* es Istentül minden iokat kiuanak.

Az *kegyelmed* levelet böcsüllettel vettem, elegetis szollottam Balog Istuan vramnal,² es Varadi Püspök Vramnakis³ irtam. Meg – oluastam pedig Balog Istuan vramnak mit irtam Püspök vramnak. Azon kiuülis az en gondolkodasimat es vekony tetszesemet *kegyelmednek* meg – beszelli Balog Istuan vram. Valami *kegyelmednek* es gyermekinek⁴ lelke serelme nekül lehet, abban örömetst kiuanom az *kegyelmedek* alkalmatosságat. De lelken embernek nem kel semmit vennyi, mert veszedelmes. Tarcsa es algya meg Isten *kegyelmedet* minden iokkal.

Érsek Viuárban 25 Novembris 1632.

kegyelmednek örömetst szolgat

Cardlis Pazman

[Kívül, más kézzel:]

† Az Tekintetes és Nagyságghos Erdeődy Pálffy katha Aszonnak, Az Néhay Te-kintetes, és Nagyságghos Groff Ghymesy Forgách Sigmon Uram, Magyar Orszagh Nador Ispannia etc. megh hagjot Eözuegjenek. etc. Nékem Tisztelendő Aszoniomnak. [P. H.]

¹ A jelzetet Fazekas István volt szíves megadni.

A levél más, részint szintén az aszalói birtokra vonatkozó iratokkal együtt Forgách nádor idősebb, Zsigmond nevű fia révén, akinek felesége Batthyány Borbála volt, kerülhetett a Batthyány család irattárába. (Így válik érthetővé az is, hogy Pázmánynak Aszaló ügyében november 29-én, ugyancsak Pálffy Katához írt levele hogyan szerepelhet a MOL. Batthyány család levéltára. Missiles. P 1314. N° 54896. jelzet alatt. L. BENDA Kálmán, *Pázmány Péter néhány kiadatlan levele*. ItK 1975. 690.)

A mindenkori váradi püspök tulajdonát képező aszalói birtokot (Abaúj vármegye) még 1615-ben vette zálogba Forgách Zsigmond. Az ügyvel, a kiváltás kapcsán keletkező bonyodalmakkal, melyek során a bíboros kiközösítést is kilátásba helyezett Pálffy Kata részére, számos Pázmány-levél foglalkozik. L. HANUY, *i. m.* I. 44. II. 347., 374. (helyes dátumát és kiegészítését adja BENDA, *i. m.* 1975. 690.) 391., 422., 516.

A levél címzettje, Pálffy Kata Forgách Zsigmond (†1621) harmadik felesége volt.

² Balog István a tatai vár kapitányaként ismeretes. L. Pázmány 1633. január 16-án hozzá írt levelének címzését a fenti irat felőhelyén. Fraknóinak a Forgáchok szécsényi levéltárában talált, nem az eredetiről készített másolata után, külcímzés nélkül kiadta HANUY, *i. m.* II. 391-392. Ez utóbbi levélből derül ki, hogy Balog Pálffy Kata képviselőben Aszalóról tárgyalt Pázmánnyal. Ugyanitt említi a bíboros azon ígéretét, hogy *felkeresem irásim között, mint kértem volt magam az üdvözült Pál pápától, hogy szegény Forgách Zsigmond uram bírassa Aszalót*. A keresett irás s. k., rövidített változata (a pozsonyi klarisszák kolostorának látogatási engedélyével együtt, ahová Pálffy Kata belépni szándékozott, vö.: BENDA, 1975. 690.) szintén megtalálható a fenti irat felőhelyén. Máshonnan közölte már HANUY, *i. m.* I. 43-44.

³ Lósy Imre (†1642. november 4.) 1623. szeptember 7-től csanádi, 1625. október 4-től váradi, 1633. április 24-től egri püspök, 1637. április 24-től esztergomi érsek. (BUNYITAY Vince-MÁLNÁSI Ödön, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. IV. Debrecen, 1935. 105-110.); Archivio Segreto Vaticano. Archivio della Congregazione Concistoriale. Processus Consistoriales. 30. vol. 420^r, 424^r fol.; Uo. Archivio della Nunziatura di Vienna. Processi dei Vescovi e degli Abbati. N° 64. L. még HANUY, *i. m.* I-II. *passim*.

⁴ Forgách Ádám, Zsigmond és Mária.

20.

Vágsellye, 1633. július 1.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Meghagyja, hogy érsekújvári házának építéséhez szegeket és rúdvasat szállítsanak.
(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 1. Anni 1633. – eredeti)

Köszönetünk után.

Miuel az Vyuary hazunkat¹ most epettettyük ez Levelünket véuén, minden kesedelem nelkeol keszettsetek io fele eoreg Sindely szeget eotuen ezeret. Lécz szeget tiz ezeret. Epültre valo negy szegletű rud uasat tizenket masat.² Ezeket el keszetuen mennel hamareb külgyetek Palankban az ot ualo Vduarbirank Nagyuatý³ kezéhez.

Isten aldasa légyen Veletek. Sellyae 1. Julý. 1633.

[s. k.:]

Cardlis Pazmany

[Más kézzel:]

Ezön eő Nagysaga Paranczolattýara, kültönk 21 Julý Anno 1633

Zalay Thamas Uýuari Tiztarto Uramnak

12 Maza apro Rúduasat N° 121,

mazaert fizettünk	4 florenos	facit	florenos	48 denarios –.
50 ezer Sindöl szöget, Ezreírt fizettunk	denarios 90.	facit . . .	florenos	45 denarios –.
10 Ezer Letz szöget, szazaert fizettünk	denarios 33.	facit . . .	florenos	33 denarios –.
		Summa facit . . .	florenos	126 denarios –.

[Kívül:]

Prudentibus ac Circumspectis N. N. Judjci Juratisque Civibus Oppidj Nostri Rosnauiensis. Nobis dilectis Rosnobania. [Más kézzel:] Exhibitae sunt mihi die 10 Mensis Julý [Más kézzel:] Bírák Valamit tiztesegre [!] kit szeretetek, [!] mindgiart keöldten keöldgietek Rosnora, ebben semj halogatas ne legien. [Más kézzel:] Litterae Cardinalis Pazmany ad Aedificium Ersek Uj Variense necessaria Ferrea Materialia submittenda Committentes. [P. H.]

¹ Az érsekújvári várban az esztergomi érsekeknek ezt megelőzően is volt háza. (PL. AS. AP. Protocolum U. 53. fol.) Tizenkét évvel később ezt a Pázmány által emelt várbeli érseki rezidenciát Forgách Ádám főkapitány katonáival súlyosan megrongáltatta. (Lippay György levele III. Ferdinándhoz. Pozsony, 1645. május 15. MOL. Magyar Kancelláriai Levéltár. Litterae Archiepiscoporum. A 30. N° 193.)

² L. a 10/3. sz. jegyzetet.

³ L. a 13/1. sz. jegyzetet.

21.

Nagyszombat, 1634. január 3.

Homonnai Drugeth János ungi és zempléni főispánhoz

Elmenetele után értesült arról, hogy az uralkodó, nem közügyben, Bécsbe hívatta. Bár az utazás nehéznek ígérkezik, el fog menni. Segítséget ígér.

(Magyar Országos Levéltár. Homonnai Drugeth család iratai. P 1983. Drugeth Jánoshoz írt levelek. 21. fol. – eredeti)¹

†

Illustrissime Domine Comes, Amice uti fili obser^{vandissime}

Salute ac officiorum commendatione praemissa; Istenteol lelkj es testi beoséges iokat keuanunk kegyelmednek az uý esztendőben. Az kegyelmed elmenetele után negyed nappal erkezek az eo Felsége Leuele, melyben kegyelmessen paran-

csollya, hogy Becsben mennék; nem Országos dologban. Es jollehet, mostani időben elég galibas az bontakozas, de azert az eo Felsege parancsolattjara örömost el megyek. Az miben *kegyelmednek* mind ot s- mind masut kedueskedhetem, io sziuel cselekedem. Aszonyomat² *kegyelmed* köszöntse es iduözollye, en szomal az uý esztendőben. Isten sokaýg eltesse *kegyelmeteket*.

Týrnauiae 3 January 1634

III^{ustrissimae} Dominationis Vestrae

[s. k.:]

Addictissimus

Cardlis Pazman

[Kívül:]

† Illustrissimo Comiti Joanni Druget de Homonna, perpetuo de Vngh, ac Comitatus ejusdem Supremo Comiti, ac Sacrae Caesariae Regiaeque *Majestatis* Cubiculario. etc. D^{ominio} Ami^{co} vti filio obser^{uandissimo}. [P. H.]

¹ A levél lelőhelye, amelyre Fazekas István hívta fel figyelmemet, a MOL azon kisebb családi fondjai, illetve fondtörédei közé tartozik, amelyek a Nemzeti Múzeum levéltárából kerültek átvételre, és rendezésükre csupán az utóbbi időben került sor.

Homonnai Drugeth János (+1645. december 17.) 1626-tól ungi, 1631. június 21-től zempléni főispán, 1636. április 29-től országbíró, július 21-től kassai főkapitány. (Főkapitányi esküje a fenti jelzet, 43. fol. alatt.) L. még HANUY, *i. m.* I. 710. II. *passim*.

² Jakusith Anna.

22.

Vágsellye, 1635. június 20.

Rozsnyó érseki városnak

Határozatokat hoz a rozsnyóiak által hozzá felterjesztett ügyekben: Szabályozza a perek lefolytatását, a fellebbezés módját, a kezesek kártalanítását. Megengedi idegen ügyvédek alkalmazását, körülírja a bíró jogait. Megtillja az engedélye nélküli céhlevélszerzést. Int a német és magyar polgárok közötti békeség megtartására, és az ebben vétőket érseki széke elé rendeli. A bíróválasztásban megtagyja a régi eljárást. Végezetül elrendeli döntéseinek a város összes polgára előtt történő kihirdetését.

(MIKULIK József, *Magyar kisvárosi élet 1526–1715*. Rozsnyó, 1885. Függelék N° XIII. után)¹

Nos Petrus miseratione divina sanctae Romanae ecclesiae tituli sancti Hieronymi Illyricorum presbyter cardinalis Pazmany, metropolitanae ecclesiae Strigoniensis archiepiscopus, locique ejusdem comes perpetuus, primas Hungariae, legatus natus, summus secretarius et cancellarius, ac sacrae caesariae [!] regiaeque majestatis etc. intimus consiliarius etc. universis et singulis judici, juratisque ac caeteris civibus, necnon toti communitati oppidi nostri Rosnobanya fidelibus^o subditis nostris salutem et gratiam.

Egyéb és eléb járó Istennek neve dicsőretire nézendő foglalatosságink után, nem utolsó kívánatos igyekezetünk, hogy a mi alattunk lévő hiveink úgy vezeröltesenek és igazgattassanak, hogy mi is, a mi atyai gondviselésünkben meg ne fogyatkozzván, az mi alattunk lévők naponként mindennemő állapotjokban öregbedvén, tapasztalhatóképpen az egyességnek és jó rend tartásnak dicsőretes és hasznos gyümölcsét érezhessék. Minek okáért, hozzánk küldött atyátokfiai nevetekkel, bizonyos punctumokat proponálván, alázatosan kívánták azokra való resolutionkat, kit mi nem csak örömost, hanem könnyen is megcselekedtünk. És elsőben declaráljuk, hogyha valaki közzületek pert akar indítani a város bírāja előtt, vagy attestatiókat akar szedni, az nem idegen, hanem a helynek és városotknak bírāja citatója és pecsétí által lehessen. Azoknak penig a kik a mi székünk-

re attraháltak, a mi citatiókkal (melyet az apellans procuráljon) tartozzanak comparealni.^c Hogy pediglen igasságában üdőhalladás és az apellansok csalárd hallogatások miatt valaki meg ne fogyatkozzék; a közönséges igazság azt mutatja, hogy bizonyos üdő limitáltassék, a mely üdőnek elfolyása alatt minden apellans úgy vigyázzon dolgaira, hogy prosequálja apellatióját.^d Competens terminusnak ítéljük azért ha (a die apellationis computando)^e három holnap rendeltetik; ugy hogy valaki absque legitimis justisque impedimentis, ac excusationibus de jure admittendis^f el mulatja intra tempus praescriptum^g apellatióját prosequalni a mi székünkre, cadat causa;^h melyet mindazáltal virtute novi iudicii resuscitalhasson.ⁱ Másodszor, ellenkezik mind a közönséges igassággal, s mind az atyafiui szerezettel, hogy valaki vétkeért az ártatlan károsíttassék jószágában, avagy személyében arestáltassék. Hogy azért efféle arestálásra való okadások eltávoztassanak, declaráljuk, hogy ha valaki ereje és értéke felett valakinek obligálja magát és nem satisfaciálhat és miatta más ártatlan arestáltatik és marhájában megkárosíttatik mind pro injuria in personam illata, ac damnificatione,^j jószágából és költségéből illendő és igazságos contentiója legyen az ártatlannak, non obstante cuiusvis contradictione.^k Harmadszor nem ítéljük károsnak, sőt városunknak böcsületire látjuk lenni, ha a kívül lévő advocatusok admittáltak.^l Szabadság adatik azért, hogy kiki oly prókátorra bizhassa dolgát, a micsodást hasznosnak itél. Negyedszer, szükséges hogy kiki, birájátul autoritásának extenziójáig^m függjön és ha ki engedtelenségben találtatik, illendő animadversiója is legyen. Mindazonáltal, aperte és nyilván supremae nostrae et absolutae auctoritati nem kicsint praejudikálna,ⁿ ha a bírónak auctoritása in tantum extendáltatnék,^o hogy a kik oly derekas és notabilis engedtelenségben találtatnának, azokat kiböcsülvén házokbul, proscribálna és excludálna. Hanem a mi rendelésünk ez, hogy ha valaki oly elszenvedhetetlen engedtelenségben találtatnék, ki miatt, valami alkolmatlanságok következnének, ez ilyenrül realiter és voltaképen informáljanak minket és successorinkat és a mit, mi avagy successorink statualnak, azt exequálja. Ötödször nem volt szabad se most se ne legyen azután is, hogy valamely czéh, a mi hirünk és akaratunk nélkül czéhlevelet szerezzen, mert ennek kemény és erős büntetése lehetne. Hogy pedig ez mindeneknél nyiltabban legyen, a kovácsok² ugyanezen nótában^p estenek mivel nem csak a mi fölségünket megbántották, hanem annak felette illetlen és méltatlan szokást akartanak behozni, ki miatt törvény és igazság szerint nagy büntetést érdemlettek volna, de egyéb büntetéssel nem sanyargattuk, hanem czéhleveleket cassáltuk, a mely cassatiókat levelek hátára irattuk és in specie^q követeitek által originaliter alá küldöttük, melyet ben tartsatok és ki ne adjatok. Hatodszor, az Istennek parancsolatja, várostoknak megmaradása és mind a magyar és német nationak böcsületir azt kívánja és abban áll, hogy az egyesség, szép egymás értelem, szentül megmaradjon, ki nélkül, nem egyebet, hanem Isten haragját, egymás között való villongást és minden jó rendtartásnak gyökeréből való kimozdittatását és sok alkolmatlanságokat várhatnak. Helyén maradván azért mind a két nationak mostani csendes állapotja és rendtartása; exsuperabundantis mi is arra kötelezni akarván mindnyájatokat, kívánjuk, hadjuk és keményen parancsoljuk, hogy mindenféle rendek és minden dolgokban szeme előtt viselven az egyességnek szükséges voltát, semmi oly idegen és gyűlölséges okot és occasiót ne adjon, mely által nem csak sokaknak csendes elméjük felforgattassék, hanem ennek felette sok egyéb illetlen dolgok is ne történjenek; És hogy ez álhatatosan megmaradjon és mindenektől őriztessék, declaráljuk és statuáljuk hogy ha valaki eszvesztő szóval vagy cselekedettel az egyességet bolygatja, effélének börtetése

stabit in arbitrio nostro.^t Hetedszer nem látunk semmi oly consideratiot a bíróválasztás dolgában, hogy a régi szokás corrigáltatnék; sőt inkább pro contentatione populi azt az usust kell confirmálni, a ki eddig usu et antiquitate corroborálatott.^u Mindezeket megmaradástokra igen szükségesnek ítéljük, kívánjuk, hogy ez mi declaratiókat, melyek mindeneke [!] dirigáljanak, az egész várost egyben gyűjtven, mindenek hallottára ez mandatomunk elolvastassék és mindenekül úgy megértessék, hogy ha valaki ez ellen cselekednék, tudatlansággal magát ne menthesse.

Datum Selliae, die vigesima mensis Junii, Anno M.D.C. XXXV.

[s. k.:] Petrus S.R.E. Cardinalis Pazmany

Archiepiscopus Strigoniensis

[P. H.]

[Az irat hátoldalán:]

Anno Millesimo sexcentesimo trigesimo septimo die vigesima prima mensis Junii Praesentes has literas praedecessoris nostri felicitis memoriae in omnibus punctis, articulis et clausulis approbamus ac in vigore permanendo reddimus. Tirnavia [!] in curia nostra archiepiscopali eodem die et Anno ut supra [s. k.:] Emericus Losi archiepus Strigoniensis

^a Javítva általam a *fidelibus* alakról.

^b bizonyítás, megerősítés

^c atra-halni: idézni, apellans: fellebbező, comparealni: megjelenni

^d tegye meg fellebbezését

^e a fellebbezés napjától számítva

^f törvényes és jogos akadályok, valamint jogilag elfogadható mentségek nélkül

^g az előírt időn belül

^h vesszék az ügy

ⁱ új eljárás keretében feléleszthessen

^j a személyét ért sérelemért és kárért

^k senki ellentmondásától sem akadályoztatva

^l ügyvédek bebocsátatnak

^m tekintélyének mértékéig

ⁿ nyíltan [...] legfelsőbb és teljes tekintélyünknek [...] ártana

^o annyira kiterjesztetnék

^p vétekben

^q eredetiben

^r Javítva általam a *höcsületi* alakról.

^s ráadásul

^t a mi ítéletünk alatt fog állani

^u a nép meglegedésére azt a szokást kell megerősíteni, [...] a hagyomány és régiség által megerősítést nyert.

¹ L. a bevezetést és a 6. sz. lábjegyzetet.

² L. rájuk még a 10/3. sz. jegyzetet és a 25. sz. levelet.

23.

Nagyszombat, 1636. március 20.

Nagyszombat szabad királyi város magisztrátusának

Diariumszerű feljegyzésében ismerteti a város előjáróinak küldött egyházi átok szövegét, amelyben az ottani református templomépítés támogatása miatt részesítette őket, majd beszámol a szenátus meghatárlásáról, a kiközösítés visszavonásáról.

(Primási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Radicalia. Capsa X. Nr. 196. 7. cs. 17–18. fol. – másolat)¹

Forma excommunicationis, quam Senatui Tyrnauiensis misi Anno 1636, die 20 Martij comminando quod tales in eos sententiam publicaturus sum, nisi respiscant.²

Az Anyaszentegyház nem mostoha hanem édes *Annia* léuén a' *Christus* ueréuel megh ualtott szerélmés fiainak, nem romlasara hanem epuletire áll azzal a' hatalommal, mellyet *Isten* nékj adot: Mindazáltal mikor fiainak veszedelmes czelekedetit láttia, es egieb képpen nem oruosolhattia, azt czelekész a' mit *Szent Páll*, ki a *Corinthus*beli gonos *Embér* őrdőghnék adta es ky átkozta: Nem azért hogy el uezssen, hanem hogy a' büntetéssel észre jőjön es lölke úduőzüllyön. Azert az Anyaszentegyház a' teőb dolgok keőzöt *Atok* es *Excommunicatio* ala uetette valaki a' teuőlgő eretnékségek terieztesére gyarapodására, allandosagára segetségét ad es keduez a lélek uezző tanetok *Karomlás*inak hintegetésere. Miuel azért nagi lölky faidalommal értéttük hogy *N. N. N. Nagy Szombat Wárasának Biraia* es *Tanaczy* kötelésségekről elfeletkézuén egy eőregh keő házatt a' *Caluinistáknak* adtak hogy azt el ronczák es a' keőuéből *Eretnek* tudomaniok hirdetésére *Praedikállo* hazatt es az eő modgiok szerent valo templomot epétsének. Ezzel az *Aniaszentegyház* atkában es *Excommunicatio*iban estenek. My azért *Tisztünk* es kötelésségünk szerent el nem mulathattuk hogi mind magoknak a neuezét *Tanáczebelieknek*, mind egieő *Kereztienek* giülekezetinek tudtára ne adgiuk, minemő *Atokban* es uezedelemben ésték, hogy uétkékét megh eősméruén, es gonosz czelekedeteket megh tartóztatuan *Istent*, es az *Anyaszentegyházat* meg engeztélliek. Azért kötelések minnyaián az *Egiházy Emberék*, hogy senki a neuezét *Tanáczebelieket* *Templomban* ne boczássa, *Misé*t előttök ne szolgáltatson, bűneitől megh ne oldozza (:halalos beteghségheñ kiuól:) ualameg az *Anyaszentegyház* kötelezése szerent megh nem jobbittáik gonosságokát.

Senatus accepta hac intimatione, ut bonos et Ecclesiae obedientes filios decet, ad Nos uenit. Excusarunt se per ignorantiam fecisse, nec cogitasse Excommunicationem annexam facto ipsorum. Quod autem facere possent libenter facturos esse, ac Venditionem Domus rescissuros, nec ullum lapidem ulterius pro Synagoga Sathanae auehi passuros. Quo responso et ego contentus fui: ac pietate illorum collaudata pro cautela ab Excommunicatione absolui.

[*Lippay írásával:*]

Haec de uerbo ad Verbum ex Cardinalis libro sunt excerpta.^b

^a A kiközösítés szövege, amelyet a nagyszombati szenátusnak küldöttem az 1636. év március 20. napján, azon fenyegetéssel, hogy ilyenek lévén, ellenük szóló ítéletet készülök nyilvánosságra hozni, hacsak észhez nem térnek.

^b A szenátus, miután értesült minderről, amint az Egyház engedelmes fiaihoz illik, Hozzánk jött. Mentegőztek, hogy tudatlanságból cselekedtek és nem gondolták, hogy tettük kiközösítéssel jár. Amit pedig megtehettek, szívesen véghez is viszik, a ház eladásától elállnak, és egy követ sem engednek majd szállítani a sátán zsinagógájának építésére. Mely válasszal én is elégedett voltam, és dicséretes jámborságuk miatt kötelezettség ellenében a kiközösítés alól feloldoztam őket. [*Lippay megjegyzése:*] Ezek szóról szóra a *bíboros könyvből* kerültek kivonatolásra.

¹ Az iratot *Lippay György* másoltatta ki érseki titkárával s. k. megjegyzése szerint a *bíboros könyvből*. A *Pázmány-utód* által említett *liber Cardinalis* a fenti irat tanúsága szerint egyfajta levélfogalmazványokat felőlelő kötet lehetett, melybe a bíboros feljegyezte az adott levéllel kapcsolatos eseményeket is, sőt, bár ez egy forrásból nem eldönthető, talán napi eseményeket megőrkítő jegyzetei közé illesztette általa fontosabbnak tartott leveleinek fogalmazványát, másolatát. A fenti forrás szerkezete magában hordozza ezt a feltételezést is. *Pázmány* még 1631. május 16-án, *Pöstyénből* írt levelében kérte a nagyszombatiakat, ne támogassák az ottani reformátusok építkezését. (*HANUY, i. m. II. 187.*) A kiközösítés napján kelt levelében pedig már arról tájékoztatta a pozsonyi kamarát – bár az elérés módját titokban tartja – hogy a város elállt tervétől. *Fraknói Dobronoki* naplója után március 18-ára teszi a véleménynyilvánításra felkért jezsuiták által ellenzett *első kánoni megintés* dátumát és a következő napra a hat tanácsosból álló városi küldöttség látogatását. (*HANUY, i. m. II. 187.; 642–643.; FRAKNÓI Vilmos, Pázmány Péter és kora. III. Pest, 1872. 153–154.*)

24.

1636. június 17. előtt

Homonnai Drugeth János országbíróhoz, kinevezett kassai főkapitányhoz

Bethlen Péter és az ecsedi várórség esküjéről.

(Primási Levéltár. Archivum Saeculare. Acta Radicalia. Capsa X. Nr. 196. 7. cs. 123. fol. – kivonat)¹Cardinal Uram czikkel^a írása.

Bethlen Peter az minemo hit Levelet és Reversalist² küldőt ő Feölsegenek alkotmasint Satisfactiot tet. Es ha az Ecsedben Leweő Vitező Nep is hasomlo Juramentumot praestalt vgy teczik megh elegendhetnek.

^a cikkely: rész, részlet

¹ A kivonat Homonnai Drugeth János Leleszről, 1636. június 17-én, Lósy Imre egri püspökhöz írt levelének melléklete. Homonnai tanácstalan az ecsedi várórség felesketésének részleteit illetően, mivel erről nyiluan valo parancholatunk ő Feolsegetől ninchen, Palatinus Vram sem ír Nekem arrol Vilagosan, hogy azt chelekedgiem avagi ne hogy emberemet külgiem az Esketesre be, az mint kglmednek im arro ualo Czikkel írását mind Cardinal Uramnak s- mind Palatinus Uramnak le íratuan megh küldöttem hogy érche kglmed, hanem csak tulaidon Bethlen Peter vram írasabol tudom. (L. a fenti jelzetet. 122. fol.) Az eskü letételére és Pázmány ezzel kapcsolatos véleményére l. HANUY, i. m. II. 684–685., 687–688.

A címzetre l. a 21/1. sz. jegyzetet.

² L. HANUY, i. m. II. 650.

25.

Nagyszombat, 1637. március 1.

Rozsnyó érseki város magisztrátusához

Vizsgálatot sürget az ottani kovácsok ellen, mivel kiváltságaik megerősítettésében törvényellenesen jártak el, és őt is meg akarták téveszteni.

(Rozsnyói Állami Járási Levéltár. Magisztrátusi iratok. II. Adminisztratív és bírósági ügyek. 1600–1791. N° 1. Anni 1637. – eredeti)¹

†

Köszönetünk után.

Minemű dologban farattanak legyen hozzánk az ot valo Kouaczok,² irastokbul meg – értették. Míuel penig ennek – előtteis, tudua vagon nyiluan nalatok, hogy az mý akaratumk és híruink nélkül Confirmaltatták priuilegiumokat, nemünemű illetlen punctumokatis belé inseraluán, ki mind az mý Authoritásunknak derogalt, mind penig az Városnak Igassága, és nyiluan ualo szabadsága ellen volt. Azért ez leuelünket ueuén, serio parancsolljuk, hogy errül, ez után hozzánk semminemű uttal őket ne – bocsássátok, sőt mint hogy mind híruink nélkül cselekedtek, mind pedig nyiluan valo frausban tapasztaltattak az priuilegiumoknak confirmaltatásában, Törueñ szerént lassátok meg, és valamit az Törueñj talál, az szerént procedalljatok <az dologban>. <büntetésekbén>.^a Kirül Minketis késedelem – nélkül voltaképpen Informallyatok. Isten hozzátok. Tyrnauiae 1^a. Martý A^{nno} 1637.

[s. k.:]

Cardinalis Pazman

[Kíviül:]

Prudentibus ac Circumspectis N. N. Judici caeterisque Juratis Ciuibus Oppidi nostri Rosnobanya. Nobis honorandis. [Más kézzel:] Exhibitae sunt Coram Senatu die 8 Mensis Martý[P. H.]

^a s. k. beszúrás

¹ Ezt a Pázmány halálának hónapjában íródott levelet már csak kettő ismert követi, március 11-ről, Pozsonyból keltezve. (HANUY, i. m. II. 755–756., 757–758.)

² L. velük kapcsolatban még a 10/3. sz. jegyzetet és a 22. sz. levelet.

NÉMETH G. BÉLA: KÉRDÉSEK ÉS KÉTSÉGEK

Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest, Balassi Kiadó, 1995. 252 [2] 1.

E válogatás megjelentetését a szerző hetvenedik születésnapjának évére időzítette a kiadó. Régóta köztudomású, hogy Németh G. Béla iskolateremtő egyéniség szaktudományában; a legutóbbi évtizedben vált végleg bizonyossá, hogy gondolatai az értelmiség szélesebb rétegeiben is továbbgyűrűznek. A pályája alakulására szükségképpen ható korviszonyok magyarázzák, hogy a kezdetektől mind ez ideig polemikus és korrekciós szándék (néha indulat) vezérli az irodalom megértését szerinte veszélyeztető tendenciákkal szemben. Indulásakor a dogmatikus marxizmussal fordul szembe, Révai, Lukács és tanítványaik „fővonalas, mellékvonalas” „vicinális” esztétikája (28.) ellen harcol. Küzdelme mára utóvédharccá csitult, mint ahogy a „populisták” és „széplelkek” szemléletének bírálatában is már visszaszorított attitűdök és becsvágyak föltámadásától való aggodalom sejthető. Hogy makacssága mögött időszerű fejleményekhez való hozzászólás igénye is működik, arra jó példa, hogy Babits kapcsán szükségesnek tartja elhatárolni magát „a tudósabbak szárnyas elmével” megalkotott divatos új terminológiájától, és a maga „szerény gyalogeszére” hivatkozva (85.) mesterkéletlenebbet javasol helyette. E kötet tanulmányainak írója nemcsak a régi, hanem az új dogmák körén is kívül áll. Szituációját az az idézet érzékeltetheti hasonlatszerűen, amelyet a *Halálfiú* végén mond Babits az alterego-hős Imrussal kapcsolatban: „egy lassan kifejlett furcsa világnézeti harc csataterén érezte magát, mely oly problémák fölött folyt, amiket ő már

rég elintézettnek hitt” (97.). Saját értekező nyelvére így fordítja le ezt a megvilágosító passzust: „Babits úgy látta, aki az emberi (s benne a nemzeti) kultúra, művészet, művelődés nagy alkotásainak és történetének személyes élményén és értésén át megérett és eljutott a lelki, a szellemi, az erkölcsi individualizációhoz, azaz az igazán szabad és teljes ember megközelítő ideáljához, az leveti az öröklött csoport, osztály- nemzeti örökségek pusztán ösztöni és érzelmi kötöttségeit. Hogy aztán így szabad és iskolázott, érett és független értelemmel, ízléssel, ítélettel forduljon vissza hozzájuk s válassza s vállalja belőlük azt, amit az emberi kultúra igazi alkotásainak s történetének fényében választani s vállalni érdemes.” (97.)

Az *individualizáció* fogalma Arany örökségéből való, és arra céloz, hogy a hagyományt földolgozó szellemi ember végső soron önmagából merít és terem, az egyeddé válás, egyedi érték, egyedi érvény határozza meg döntéseit. Németh G. Béla ennek az antropológiai gondolatnak korszerű újra-fogalmazását és művekben (kivált az *Esti Kornél*ban) való megtestesítését helyezi Kosztolányi-képe tengelyébe (124. skk.), Max Schelernek az emberlét szerkezetéről szóló alapművére is hivatkozva. Az „egyes” igazságának méltánylását jelenti ez mindenfajta intoleranciával, de különösen „a konkrét célkitűzésű, a történelemformáló tudatú, a dinamikus kollektivitású felfogásoknak, törekvéseknek, mozgalmaknak” (125.) a 20. században látványosan zsarnoksággá torzult változataival szemben. A gondolkodva élt élet meg-

szenvedett személyes igazságai iránt kelt fogékonyságot Németh G. Béla legjobb írásában; „emberi dokumentumként” mostani válogatása olyan bölcs igénybejelentésként hat, hogy az egyérnek, aki megszolgált ezt, fogadtassék el a joga „minden tulajdonsága minden fajta társítású megélésére”, ahogyan a személyes indítékú Kosztolányi-elemzések egyikében írja (*Az ön-hitt ismeret ellenében*, 24. skk.).

Módszertan dolgában Németh G. Béla a tárgyhoz rugalmasan alkalmazkodó, eszközeit a konkrét célkitűzés szerint megválasztó sokoldalúságra ad példát. Nem kötelezi el magát egyetlen történeti vagy elméleti irányzat, iskola mellett, nem is rekeszt ki semmilyen hasznosan alkalmazható szempontot, eljárást. Ez az általánosságnak látszó jellemzés valójában a kötet olyan lényeges sajátosságára utal, amely kedvezően megkülönbözteti a hasonló típusú tanulmánygyűjtemények többségétől. Változatosak a műfajai: irodalomtörténeti arckép, műelemzés, recepciótörténet; egy-egy pályaszakasz, irányzat, folyóirat bemutatása. Fogékony a társtudományok kérdésfeltevése és problematikája iránt, az interpretáció művészetében nemcsak eszmétörténeti és nyelvi, nyelvlélektani megfontolásoknak szentel megkülönböztetett figyelmet, hanem szociológiai szempontoknak, az életrajz és a mű összefüggéseinek, személyiségpszichológiai megfigyeléseknek is. Elemzéseiben hol a világgépről, hol a műfajról, hol a stílusról értekezik alaposabban, de rendre érzékeltetve a kiemelt résznek a csak utalásszerűen jelzett egészszel való kapcsolatát. Nem akar mindig mindent elmondani, amit tud. Mindez remélhetőleg arra bátorítja az eligazításra szoruló fiatal tanulmányíró nemzedékeket, hogy a földolgozandó „anyag” milyenségéből induljanak ki, a maga életteli gazdagságában vizsgálják a szerző, a mű és a befogadó kapcsolatát,

ne hagyatkozzanak egyedül készen átvett elméleti és metodikai ismereteikre.

A válogatás a 19. és 20. század magyar irodalomtörténete köréből tartalmaz régebbi és újabb tanulmányokat. A tárgyalt (élet)művek időrendjében Kőlcseyé az első, Simon Istváné az utolsó. Az őket összekötő ívnek ezúttal a múlt századi érdekű szakasza a rövidebb (a levelező Eötvös Józseféről, az Arany-kép „főbb állomásairól”, Asbóth Jánosról és Herczeg Ferenc *Emlékezéseiről* szóló értekezések alkotják), a Nyugattal kezdődő folyamatok és jelenségek ábrázolása a hosszabb (a főszereplők Babits, Móricz, Kosztolányi, Kassák, Radnóti, Márai), szóba kerül még Sík Sándor *Esztétikája*, *Szimbólum és szimbolizmus* kérdésköre, valamint egy-egy folyóirat-történeti fejezet a Nyugat utolsó éveiről és a Magyar Csillagról. Az összeállításon semmiféle „teljességet” nem kérhetünk számon; praktikus, terjedelmi megfontolásokból nemcsak a 19. század Németh G. Béla által megalkotott panorámája csökkent néhány utalásra, hanem 20. századi tanulmányainak nem kis hányadát is mellőzte (például az Adyról, Szabó Lőrincről, József Attiláról, Pilinszkyről szólókat, csak a legfontosabb, a koncepció alapjait érintő témák némelyikét említve).

A kötet címe és a vezéreszmét kiemelő tematikai góccok arra vallanak, hogy a szerző a világirodalommal szembesített magyar irodalom egyik tartós jellegzetességével, alkati minőségével akar számot vetni. Babits *Magyar irodalom* című, 1913-ból való esszéjéből nagy nyomattékkal eleveníti föl az akarva-akaratlanul számonkérő hangsúlyú látletet: „Hiányzik [...] az átélt gondolatok amaz érzelmi műveltsége, amely a Nyugat népei nagy íróinál megvan”; „az a kérdő és kételkedő jelleg, amely az európai irodalmat karakterizálja s gyakran 'unalmassá' teszi, jórészt hiányzik a magyar irodalomból”. (79.)

Németh G. Béla nem passzív és elfogadó egyetértéssel, nem irodalmunkat le kicsinylő rezignációval kapcsolódik Babits diagnózisához. Inkább, paradox módon, egyetértve vitatkozik vele. Egyetért abban, hogy hatalmi, ideológiai, népszerűségi stb. okokból gyakran, sokáig, máig is háttérbe szorult a magyar kultúra történetében a külsődleges realizmussal és a nemzeti, szociális, pragmatikus irányzatossággal szemben az egyetemes emberi létkérdésekre, a bölcséleti, lélektani, esztétikai szférákra nyitott érdeklődés, „a gondolati erőfeszítésre való készség” (79.). Irodalomtörténészként, pedagógusként mégis arra összpontosítja erejét, hogy folyamatot alkotó, kapcsolatrendszerbe illeszthető olyan alkotók és művek jelentőségét tudatosítsa, akik vagy amelyek csökkentik, viszonylagossá teszik Babits kritikájának érvényességét. Kölcseyben és Eötvösben, Aranyban, Asbóth János fénykorában olyan gondolkodástörténeti tradíció különböző fokokon megjelenő képviselőit látja, amelynek kérdései és válaszai korunkban is időszerűnek bizonyulhatnak, akkor is, ha a tisztán látók szellemi útja melankolikus mérlegvonáshoz, „a sztoicizmus választásához” (38.) vezetett.

A gondolkodás, a művelődés történetét folytonosság és újatkezdés dialektikus kölcsönösségében vizsgáló Németh G. Béla a 20. század eleje vezető európai értelmiségében elbizonytalanodást, értékválságot konstataál; „a pozitívizmus ismeret- és jövőbizonyosságának, ember- és világalakító vakhitének szétomlása után, majd a helyébe lépő Nietzsche-féle erő- és egyéniségkultusz halványultán” (63.) új bölcséleti és lélektani kérdések kerülnek előtérbe; ezt a korszakot „az újra fölerősödött agnoszticizmus korának” nevezi (uo.). A modern agnoszticizmus fő forrásait a kanti kritizmusban és a német romantika költészetes filozófiájában jelö-

li meg (129.). Az irányzat jelentőségét a Nyugat első nemzedékének eszmélkedésében gondosan elemzi Babits és Kosztolányi konkrét történeti példáján, de általánosabb, tipológiai értelemben is használja a fogalmat, mint a „világ- és nemzetboldogító ideológiák” (129.) ellentétét. Részben e bölcsélettörténeti szempont következetes érvényesítésének köszönhetjük a kötet legszebb oldalait, a *Cigánydal*, a *Halálfiat*, illetőleg az *Esti Kornél*, az *Ének a semmiről* szerzőjéről szóló példa értékű fejezeteket. Ugyanez a következetesség a visszajárról mutatkozik meg Móricz olyan értékelésében, hogy még remekműveit is (legalább a késeieket) a műveltség: „a pozitivisták biofizikai jellegű szociológiai-politikai felfogása” ellenére alkotta meg (116.). Amit Németh László mond Móricz legjobb kvalitásait összefoglalva („fizikumnak és időnek... nagy epikai szövetsége”, „Nyelvi, néprajzi, történeti, emberi adatok” – *Két nemzedék*, (1970. 710.)), az esszéisztikus, aforisztikus formában meggyőzően köti össze Toldi írójával a *Rózsa Sándor* eposzának megköltőjét. Ezeket a műveket sem főleg az individualizáció fogalmának fénykörében értelmezni.

Az eszményi befogadónak a nagy alkotókhoz való kongeniális kapcsolódását példázza a két Kassák-tanulmány, nem a koncepció fölfedezésszerűségében, hanem a nyelvi, stilisztikai elemzés rugalmasságában. Az új stílust teremtő nyelvi energiákról (Kassák expresszionizmusáról) Németh G. Bélának épp úgy van tudományok közötti fogékonyságot jelző új észrevétele, mint a kései Nyugat-nemzedékek stílustörekvéseivel párhuzamba hozható klasszicizáló periódusról. A Tóth Árpád- és a Radnóti-megemlékezés leginkább azt a tanulságot eleveníti föl, hogy nagyon jelentékeny életművek is különböző értékminőségeket létrehozó korszakokból állnak, és az utókor válogató érdeklődésének abból a stádiumából ér-

demes kiindulnia, amelyben „minden nagy költészet nélkülözhetetlen előfeltétele megvan” (146.).

Négy tanulmány szól a kötetben Márai Sándorról, többek között a *Csutora*, a *Szindbád hazatér*, az *Egy polgár vallomásai* és a *Kassai polgárok szerzőjéről*. A Németh G. Bélától szokatlan kiemelő fokozást, magasztaló hangnemet a jóvátételre törekvés indokolja: méltánytalan pozícióból akarja az őt megillető helyre emelni hőstét. Igazán rokonszenvesse, újraolvasni érdemessé a kötet lapjain kirajzolódó portrévázlatból a publicista Márai válik, alapeszméjének pontos, mert átfogó és hiteles summázata nyomán: „Az élet, a lét értelmének kérdéseire, amelyekre előbb a vallások, majd a vallásokat pótolni kívánó és vélő ideológiák feleltek, az egyednek kell felelnie.” (199.) Márai neve egy folyóirattörténeti áttekintésben villan föl még egyszer (*A fölkészülés folyóirata: Magyar Csillag*). Németh G. Béla itt a szerkesztő Illyést mutatja be „irodalom-közéleti tevékenységének és szerepének” (233.) csúcán, s mintát ad arra az emelkedettségre és tárgyilagosságra, ahogyan a politikától szorongatott irodalom közösségi létmódjához, „az

összefogás, az összetartás és nem az összetartozás, a közmegegyezés s nem a közegyetértés fogalmához, kívánságához” (234.) közeledni érdemes. A földolgozás a maga műfajában egyenrangú a példázatnak is szánt történelmi, szellemi teljesítménnyel.

Először dicséret illeti a kiadót, amiért Németh G. Béla jubileuma alkalmából olyan válogatást jelentetett meg tőle, amely a „kérdések és kétségek” között eligazítást és vitaanyagot váró irodalmi szakmát és közvéleményt leginkább érdekli. Sietősen végzett munkára vall azonban a külső és belső borítón föl-tüntetett alcím eltérése és a hátsó borítón közölt fűlszöveg felületessége. Nagyön zavarnak a sajtóhíbak, kivált olyan klasszikus szövegek idézésekor, mint például az *Esti sugárkoszorú* (147.). Föl kellett volna tüntetni legalább a tanulmányok első megjelenésének évszámát, hogy a nem szakember olvasó is elhelyezhesse őket az utóbbi évtizedek társadalmi és művelődéstörténeti folyamataiban, melyekhez Németh G. Béla munkássága mindmáig friss és közvetlen szálakkal kapcsolódik.

Csűrös Miklós

KRISTÓ GYULA: A TÖRTÉNETI IRODALOM MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL 1241-IG

Budapest, Argumentum Kiadó, 1994. 149 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 135.)

A kis kötet szervesen illeszkedik a szerző eddigi életművéhez, közvetlen keletkezéstörténetét tekintve azonban, azt hiszem, feltételezhetjük, hogy a *Korai magyar történeti lexikon* (1994) értékes mellékterméke, vagy inkább az ott megírt krónika-címzavaknak részben összefoglalása, részben a lexikonban nem igazán kifejtendő szempontok továbbgondolása.

A lexikon 1990-nel, az itt bemutatott kötet 1991-gyel zárta le az anyaggyűjtést.

Ezek közül a lexikonban helyet nem kapott szempontok közül az ItK olvasóit elsősorban a kötetben tárgyalt elbeszélőforrásaink közös terminológiai jegyeire és stílusfordulataira vonatkozó vizsgálatok, valamint az ezekből levonható következtetések érdekelhetik.

Kristó Gyula három korai magyarországi historiográfiai munkát vizsgál: Anonymus gesztáját, a Pozsonyi Évkönyveket, azaz az egyetlen ránk maradt hazai annalest a maga 997 és 1203 közötti referenciáival, és az első króni-

kát, amit László-kori gesztának (először Pauler Gyula), Kálmán-kori gesztának (először Raimund Friedrich Kaindl) is nevezett a szakirodalom, és ennek a tatárjárás előtti, II. István, II. Béla, III. István, III. Béla, IV. Béla korára egyaránt datált folytatását. Ezeket Kristó az egyszerűség kedvéért Krónikának nevezi. Ez utóbbiak szövege persze a 14. századi krónika-kompozícióban maradt ránk. A feltételezett krónikarészek keletkezéstörténete körüli vitába most nem érdemes belemennünk, hiszen az 1991, az anyaggyűjtés lezárása óta is már folytatódott. A szerző mindenestre egy képviselhető, átgondolt, tudományos érvekkel alátámasztott fejlődéssorba állította hazai történetírásunk legkorábbi emlékeit.

Különösen hálásak lehetünk Kristó Gyulának, hogy Madzsar Imre 1926-os tanulmánya után ismét lexikai-frazeológiai és – ez az új a kötetben – tartalmi, jelentéstani megközelítésben vizsgálja a szövegeket azzal a céllal, hogy egymással való kapcsolatukat mérlegre tegye. A módszer alkalmazása máris sok tanulsággal jár és folytatásra biztat. A vizsgálat kiindulópontját a tartalmi csoportok képezték. Anonymus és a Krónika viszonylatában 10 téma terminológiáját vizsgálja meg a szerző: a lovagság, az idegenek, a nemzetiségek, a (római) jog, az oklevélformulák, a Trója-história, az iskolázás, a külföldi források, a jellemzések, valamint a stílusajátosságok és az elbeszélőmód témájában.

E kategóriák kétségkívül alkalmasak lehetnek arra, hogy konkrétan, esetenként valóban releváns kereteket adjanak a lexikai-frazeológiai hasonlóságok vizsgálatának, de ezen túlmenően művelődéstörténeti következtetések levonására, amit egyes esetekben a kategóriák már magukban is feltételeznek, nem egyaránt alkalmasak. Ilyen az ún. lovagi kategória. Az egész udvari-lovagi műveltség szövegekből kiinduló

megközelítésének cruxa ugyanis az, hogy a latin terminusok jelentéstartalma csak más források, elsősorban a népnyelvű irodalom segítségével kvalifikálható „lovaginak”. Nem a nehéz fegyverzet és nem is a bajvívás gyakorlása tesz valakit az udvari-lovagi kultúra protagonistájává, hanem az, hogy ezeket milyen eszmék szolgálatában, milyen társadalmilag kötelezőnek érzett önidentifikációs minta szem előtt tartásával hordozza, illetve alkalmazza. A „miles” (‘katona’ vagy ‘lovag’) minden hősi laudációban „audax” és „fortis” (‘merész’ és ‘bátor’), de az, hogy ez mikor tükröz valamiféle lovagi értékrendet, azaz a „miles” mikor értelmezhető ‘lovag’-nak, ez oklevél – vagy krónikaszövegekben aligha világlik ki. De még olyan, a szerző által leginkább lovaginak minősíthető jelző, mint az „elegans” használata sem igazán bizonyító erejű. Elég felütni a *Thesaurus Linguae Latinae*-t, és kitűnik, hogy a terminus Terentius és Cicero óta használatos mindabban a jelentésárnyalatban (életmód–magatartás, előkelőségnek az anyagi kultúrában való megnyilvánulása, a testi megjelenésnek mind a külső formája, mind habitusa), amit lovaginak is minősíthetünk. Bármilyen jelző is kerül a „miles” mellé, attól nem válik egyértelműen lovaggá. Az sem egyértelmű, hogy a „gladio accingere” jelenthet-e lovaggá avatást, vagy csak a felnőtt harcos karddal való felövezését. Ez is régi vita tárgya nálunk. De nemcsak a magyarországi latinságban probléma. Joachim Bumke (*Höfische Kultur*, München, 1986. 320.) a „militem facere”, „ad militiam promovere” kifejezést tartja az egyértelmű lovagi terminusnak.

Más terminológiai kategóriában, például a jogi kifejezések esetében inkább az irányban támadhat kétségünk, hogy a közös terminusok nem inkább egyszerűen a közös tanulmányokból merített szakzsargon használatára ve-

zethetők-e vissza, mint az egymástól való átvételre, amint ezt a szerző maga is felveti.

Ezen a Kristó Gyula által újból megkezdett frazeológiai- és stílusvizsgálati

úton azonban mindenképpen érdemes továbbhaladni a hazai és nemzetközi latin lexikológiai források széleskörű bevonásával.

Vizkelety András

DUDITH ANDRÁS KÖNYVTÁRA. RÉSZLEGES REKONSTRUKCIÓ

Összeállította és az előszót írta Jankovics József, Monok István. Szeged, Scriptum Kft., 1993. 207 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/3.)

Az Adattár-sorozat egyre inkább könyvtörténeti jellegű köteteihez csatlakozott a Dudith András könyvtáráról szóló munka is. Megírását egy század eleji svéd tudós, Otto Walde kutatásai tették lehetővé, aki 1916-ban egy közleményt jelentetett meg a témáról s elkészített egy kézíratos proveniencia-katalógust. A közvetlen ötletet a kutatáshoz Borsa Gedeon adta, miután Walde nyomán ő is kutatott a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” számára. Mivel Dudith András könyvtárának jelentős része a harmincéves háború hadizsákmányaként Svédországba került, Jankovics József több hónapot töltött a helyszínen a kötetek azonosításával, ehhez jött még a Drezdában és Rómában található anyag, valamint néhány külföldön élő kutató, Lech Szczucki és Erdei Klára segítségével. Az összegyűjtött jegyzék valóban az, amit a könyv címe is állít: részleges rekonstrukció. Az egykori Dudith-könyvtár az eredeti jelzetekből, az ún. D-számokból következtethetően mintegy négyezer kötetből állt, ami (számolva a többkötetes munkákkal és a kolligátumokkal) körülbelül öt-hatezer műnek felel meg. Ennek a könyvmennyiségnek nem egészen tíz százaléka ismert csupán: ennyit tartalmaz az ismertetendő munka.

Bevezetésként a két sajtó alá rendező angol nyelvű tanulmányát olvashatjuk, amely az angolul nem tudók számára magyarul is megtalálható a Magyar Könyvszemle 1994. évi első számában.

Ezt követi a könyvtárak mutatója és a rövidítések feloldása, majd jön maga a könyvjegyzék; a könyv végén pedig mutatók teszik könnyebbé az eligazodást: a nyomdászok és nyomdahelyek, a személy és helynevek, a possessorok, valamint a D-számok mutatói. Két függelék is tartalmaz a kötet, az első közülük Sbardellati Dudith János Ágoston 1535-ben Padovában lefoglalt könyveinek listája, ezeket állítólag unokaöccsére, Dudith Andrásra hagyta, de ennek semmilyen nyoma nem maradt a későbbi jegyzékekben és az általunk ismert anyagban. A második függelék a nikolsburgi Dietrichstein-könyvtár 1645-ös katalógusából közli a magyar vonatkozású könyveket, ez az a könyvtár, ahová Dudith hagyatékának java része került, innen vitték azt a svédek hadizsákmányként magukkal Stockholmba. A kötetet a függelékek után egy ajánló bibliográfia zárja, amely Dudith András életének és munkásságának tanulmányozásához nyújt segítséget.

A dalmát (horvát–olasz) származású magyar püspök, aki részt vett a tridenti zsinaton, majd szakított egyházával és megnősült, s élete hátralévő részét külföldön (főként Krakkóban és Boroszlóban) élte le, a XVI. század legnagyobb európai humanistái közé tartozott. Életét és munkásságát nem sajtáthatja ki egyik érintett nemzet sem: ő egyszerre volt horvát, magyar, (felesége révén) lengyel és sziléziai. A róla szóló irodalom is nemzetközi, ezért jogos az angol

nyelv használata az ismertetett kötetben. Krakkóban még Miksa császár diplomatája és ügynöke volt, Boroszlóban azonban már csak a tanulmányainak élő humanista. Kapcsolatai egész Európára kiterjedtek, ezeken keresztül gyarapította a könyvtárát is, amely elsősorban frissen megjelent könyvekből állt. Kötetei igen sokszor tartalmazzák piros tintás kéziratos bejegyzéseit, többnyire megtalálható bennük latin vagy görög nyelvű jelmondata és a D-szám, de jellegzetes a kötésük is.

Ha végignézzük ezt a tíz százaléknyi részleges rekonstrukciót, nem fog minket meglepetés érni, hiszen jól ismerjük érdeklődésének fő irányait. Személyesen is érintve volt a nonkonformista, eretnek vallási irányzatok körüli vitákban, különösen az antitrinitarizmust illetően, így nem csoda, ha még a magyar nyelvű művek is birtokában voltak. Ide tartozik például Kálvin műve Servet ellen (36/3.), Bézai Sebastian Castellio ellen (37.), Dávid Ferenc vitairata, amelyet a szerzőtől kapott és magyar nyelvű megjegyzésekkel látott el (78.), Christian Francken munkája (119.), Melius Péter és Dávid Ferenc művei egybekötve (198/1–2.), valamint Josias Simler antitrinitáriusok ellen írt könyve a szerző autográf ajánlásával és a saját polemikus jegyzeteivel (271.). Természetesen megvoltak neki a reformáció alapvető művei is, mint Kálvin *Institutiója* (57.), Luther és Erasmus vitája a szabad akaratról (186.), Kálvin levelei, benne kéziratos megjegyzéssel barátjáról, Balassi Ferencről (281/2.), a Heidelbergi Káté (326/3.), ugyanígy magyar protestáns szerzők teológiai munkái, mint Szegedi Kis Istváné (33.), Laskai Csókás Péteré (177.) és Szikszai Hellopeus Bálinté (292.). Könyvei között természetesen képviselve voltak az antik klasszikusok: Anakreón (9.), Epiktétosz (95.), Euklidész (72., 103–104.); de hasonlóképpen a humanisták

is, mint Bonfini históriája mérges megjegyzéssel Zsámboky Jánosra (41.), Giovanni Michele Bruto levelei (50.), Rakovszky Márton műve (82/3.), Erasmus (98.) és Melanchthon (197.) levelei, Conrad Gesner *Bibliothecája* (133.), de főként a barátai: Laurentius Scholz (12.), Matthaues Dresser (88.), Jordán Tamás, Johannes Crato és Tadeáš Hájek (164.). Nagyon érdekelték a természettudományok, ezen belül is a kémia (3., 110.), a biológia (68.), egészen kiemelten az orvostudomány, Girolamo Cardano (63.), Thomas Erastus (99.), Paracelsus (229–230.) és mások (107., 111., 113/1.) műveivel, illetve a csillagászat, benne például Tycho Brache leírásával az 1577-es híres üstökösről és Erasmus Reinhold táblázataival (247/2., 262.). Természetesen találunk földrajzi könyveket is: Ázsiáról (27.) vagy a földrengésekről (127.); s nem hiányozhatnak a történelmi munkák sem: a már említett Bonfini és Dresser, vagy éppen Thúróczy krónikája (303.).

Mint minden emberi alkotás, ez a könyvjegyzék-rekonstrukció is tartalmaz hibákat, ezek azonban nem túl jelentősek. Csak néhány, elsősorban a nevekkel kapcsolatos figyelmetlenséget vettem észre, ezeket röviden felsorolom a könyvjegyzék tételszámával úgy, ahogyan ezt az előző bekezdésben tettem. Herdesianus keresztneve Christophorus és nem Christophus (146.), Melius Péter és nem Mélius (198/1.), a *Heidelbergi Káté*nak nem III. Frigyes pfalzi választófejedelem a szerzője (326/3.), David Pareus utalója pedig tévedésből kétszer szerepel (113.).

Dudith Andrászt a magyar–lengyel kiadásban készülő levelezéskiadásnak köszönhetően, úgy tűnik, ismét felfedezte a nemzetközi humanizmuskutatás. Jankovics József és Monok István könyve egy fontos részterületet derít fel, ugyanakkor a benne található bibliográfia bevallottan a további kutatásra

kíván ösztönözni. Adósságunk e területen is nagy, a magyar irodalomtudományak is sokat kell még tennie azért, hogy ez a nagy magyar (horvát, len-

gyel, sziléziai, európai) humanista elfoglalhassa méltó helyét a nemzetközi tudományosság ranglistáján.

Szabó András

BERZSENYI DÁNIEL ÉS KÖLCSEY FERENC ÖSSZES VERSEI

Az utószót írta és sajtó alá rendezte Mezei Márta. Budapest, Unikornis Kiadó, 1994. 303 l. (A Magyar Költészet Kincsestára 22.)

BERZSENYI DÁNIEL MŰVEI

A szöveggondozás, az utószó és a jegyzetek Orosz László munkája. Budapest, Századvég Kiadó, 1994. 628 l. (Századvég Klasszikusok)

A tájékozatlan szemlélő 1994-ben könnyen azt hihette volna, hogy Berzsenyi-évforduló van (egyébként csakugyan: épp 218 éve született a költő), látva verseinek szinte egyidejűleg megjelent két kiadását. Ráadásul ezek a gyűjtemények a ma talán legigényesebb két sorozatban jelentek meg, A Magyar Költészet Kincsestárában, illetve a Századvég Klasszikusok között. Az előbbi Berzsenyi és Kölcsey verseit közli, az utóbbi Berzsenyi összes műveit tartalmazza. A továbbiakban ennek a két kiadásnak csak azzal a – kisebbik – részével (Berzsenyi verseivel) kívánunk foglalkozni, amely tehát mindkét kötetben megtalálható.

Ha csak kinyitjuk a könyveket, rögtön szembeötlik a két kiadás koncepciójának eltérő volta, a legnagyobb különbség: a versek különböző sorrendje. Orosz László – aki már nem először adja ki Berzsenyit – híven saját gyakorlatához, most is a kritikai kiadás által felállított időrendben közli a verseket, míg Mezei Márta – az 1961-ben megjelent Magyar Klasszikusok-beli kötet elrendezését követve – meghagyja azt a sorrendet, amely lényegében Berzsenyi saját kötetkompozíciójával azonos. Nem fölösleges megjegyezni, hogy 1961-ben még nem állt rendelkezésre Merényi Oszkár újabb kritikai kiadása, tehát a verseket akkor sajtó alá rendező Mayer Erika részéről akár természetesnek is

tarthatjuk, hogy megőrizte a kötet hagyományos összeállítását. Ezzel szemben ma gesztusértékű, sőt, mi több, jelentőségteljes *tett*, hogy Mezei Márta elvetve a Merényi-féle kritikai kiadás annyiszor kifogásolt, oly bizonytalan és nemritkán hovatovább teljesen fiktív időrendjét, visszatért az eredeti sorrendhez.

(Berzsenyi kötetkompozíciójáról valójában „csak” az első négy könyvvel kapcsolatban beszélhetünk: ez a versek 1816-ben megjelent második kiadásának sorrendje. Az első három könyv elrendezése magától Berzsenyitől, a negyedik a szöveget kiadó Helmezy Mihálytól származik.)

Tulajdonképpen már Merényi kritikai kiadásában is merőben indokolatlan volt időrend felállításával kísérletezni, hiszen – Merényi által is többször elismerten – oly kevés az objektív adat, hogy gyakorlatilag bármilyen részletes kronológia eleve csak hipotetikus lehet. Éppen ilyen esetekben tesz engedményt *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, mely szerint „Bizonytalan időrend esetében nem kell az író által kialakított ciklusok, kötetek rendjét megbontani” (III. 4.).

Ráadásul az *Összes művek* 1936-os kiadásában maga Merényi is elismeri, hogy a versek Berzsenyitől származó elrendezése „annak a kornak egyik leg szebb kötetkompozíciója” (589.).

De nem Merényi – köztudomásúlag kritikával kezelendő – munkáját kívánjuk itt bírálni, ezt már idejekorán megtette Szajbély Mihály (ItK 1981. 478. skk.). Inkább afölötti értetlenségünknek szeretnénk hangot adni, hogy Orosz László miért áldozza fel – kiadói gyakorlatában már nem is először – Berzsenyi saját kötetkompozícióját holmi fiktív kronológiák kedvéért. Miért követi a kritikai kiadás sorrendjét, amikor például a helyesírást modernizálja? Az időrendben való közlés létjogosultsága még akkor is roppant kérdéses volna, ha pontos, biztos és elfogadott időrendről volna szó. A szerző kötetkompozíciója ugyanis olyan része a teljes műnek, melynek megbontásával a mű egésze is megsérül. A kötet kompozícióját nem merő szeszély szüli, és nem egyetlen alkalomra szól. Képzeljük el, hogy például Ady esetében mit jelentene az időrendet követő közlés! Felbontani az *Új verseket*, felszámolni a *Vér és aranyt*, szétdobálni ciklusokat! Mintha egy szimfóniát szólamonként kellene végighallgatnunk.

Vagy: vajon kétezer év alatt miért nem jutott Horatius kiadóinak eszébe, hogy időrendben adják ki verseit (nem mintha nem törekednének folyvást annak az időrendnek a megállapítására)? De hát hogyan is nézne ki a *Maecenas atavis...*, a köztudomásúlag *legutoljára* írt ajánlás máshol, mint az első könyv élén?

Egyszóval: egy dolog a tudomány céljait szolgáló kritikai kiadás, mint elemti *nyersanyag* a kutatáshoz, és más dolog a költő verseskötete, amely *maga a mű* (és ennek – úgy, ahogy van! – kell, hogy jobb megértését szolgálja a kutatás is).

Ezért különösen fontos tehát, hogy Mezei Márta jóvoltából Merényi kritikai, és Orosz László ezen alapuló népszerű kiadásai után ismét abban a sorrendben olvashatjuk Berzsenyi verseit, ahogy azt a költő megtervezte. Hogy kiadását mégsem mondhatjuk tökéle-

tesnek, az a versek szövegének talán túlságosan nagyvonalú kezelésén múlt.

Berzsenyi helyesírása, különösen a központosítás terén meglehetősen szeszélyes, a kritikai kiadás is gyakran pontatlan. Orosz László a modern norma jegyében egységesíti a szöveget, olyan következetességgel ruházva fel ezzel a költőt, amely nem sajátja. Mezei Márta ellenben gyakran meghagyja Berzsenyi sajátos, például nagybetűvel írt szóalakjait (Nemzet, Magyar, Herceg, Nemes), azonban nem elég következetesen. A *Hg. Eszterházy Miklóshoz* írt óda első sorában például meghagyja a nagy kezdőbetűt, a harmadikban azonban kicsivel írja a Berzsenyinéél mindkét helyen „Magyar” formában szereplő szót. (Pedig ennek a szónak a használata elég világos: ha melléknév, kisbetűvel, ha főnév, naggyal írja a költő – vagy legalábbis az életében megjelent utolsó kiadásban így szerepel.) Vagy például *A pesti magyar társasághoz* 83. sorában még a helyes „Barátim” alak szerepel, de a következő vers, a *Döbrentei Gáborhoz* 77. sorában már kisbetűvel van írva a Berzsenyinéél mindkét helyen nagybetűsen szereplő szó. Az olvashatóságnak és az értelemnek az ilyesmi talán nem megy a rovására, de az egyébként elég szeszélyes helyesírású Berzsenyi itt következetes volt, és egyébként is más dolog a költő következetlensége, és más a kiadóé.

Fájdalmasabb azonban ennél néhány olyan romlás a szövegben, ahol a nem oda való konjektúra talán csak a nyomda ördögének lelkén szárad, mégsem lehet szó nélkül elmenni mellettük. Semmiképp sem lett volna szabad például olyasminek a szövegben maradnia, mint a „hires ernityd” (*Osz-tályrészem* 28. sor), a „hives” helyett, mint az „égi dísz” (*Kazinczy Ferenchez* 42.) a „régi dísz” helyett, vagy mint az értelmetlen „Ened” (*A szerelemhez* 3.) az „Eged” helyett.

A súlyos hibákon belül a mintegy tucatnyi prozódiai jellegű elírás önálló csoportot képez. Ezek általában is megnehezítik az olvasást, olyan költő verseiben előfordulva pedig, aki kortársaihoz képest oly kevés licenciával élt, különösképpen sajnálatosak.

A kötet szövegében „keblemben” áll a helyes „kebelemben” helyett (*Egy szilaj leánykához* 1.), „gerjedelmeim” a „gerjedelmim” helyett (*Az örömhöz* 14.), „akinek” a „kinek” helyett (*Keszthely* 20.), „Cherub” a „Cherubim” helyett (*A felkölt nemességhez* [1805] 2.), „a Saturnust” a helyes „s Saturnust” helyett (*Hymnus Keszthely isteneihez* 60.) stb. stb. Feltűnik a *Horác* egy jelzőjének *lectio faciliiorja* is, amely lassan polgárjogot nyer a Berzsenyi-kiadásokban: a szimpla „balzsamos” Berzsenyi „balzsamomos” kenete helyett (amely a görög eredetű latin balsamumból lett magyar balzsamom továbbképzett alakja).

Összegzésül elmondható, hogy Berzsenyi verseinek olyan gyűjteményét kaphattuk kezünkbe, mely a költő saját sorrendjének érvényesítésével felette áll az utóbbi évtizedek kiadásainak, a szöveggondozás következetlenségei és a hanyag korrektúra miatt azonban az egyes versek szövege általában megbízhatóbb formában olvasható az Orosz László által sajtó alá rendezett kötetekben.

Orosz László – azokat a pontokat kivéve, ahol a prozódia ezt nem engedi meg – tulajdonképpen a mai helyesíráshoz igazította a versek szövegét, bár kiadásának utószavában ezt csak a prózai művekre vonatkozóan mondja ki. Ez a művelet talán fölösleges volt, de – a nagyközönségnek szánt, nem tudományos jellegű kiadásról lévén szó – esetleges prozódiai hibáknál mindenesetre kisebb jelentőségű. Amint utaltunk rá, a kiadó így következetesebbé teszi Berzsenyi helyesírását annál, amilyen valójában volt, de ez alkalmasint a klasszikusok közös végzete.

A kiadás legnagyobb hibája az, ami Mezei Mártáéna legnagyobb érdeme, és amiről fentebb már részletesen beszéltünk: a versek sorrendjének megállapítása. Még egyszer: kár a kritikai kiadás kronológiáját erőltetni, mert bizonytalan; és egyáltalán, népszerű kiadásban *eleve* helytelen az időrendi közlés, mert az *nem a költő fejlődését*, hanem a *költő művét* tartozik bemutatni.

Az előbb megbízhatóbbnak mondtuk a versek Orosz László-féle szövegét. Ez alól azonban van egy pregnáns kivétel, Berzsenyi utolsó verse. Orosz László már nem először fogadja el Weöres Sándor korrektúráját (*Három veréb hat szemmel*, Bp., 1982. II. 298., 301.), már a Magyar Remekírók – sajnálatosan torzóban maradt – sorozatában megjelent kiadásában is az alapján közölte a verset (*Berzsenyi Dániel művei – Kis János Emlékezései*, 1985).

Weöres Sándor – Orosz László által elfogadott – szövegjavításával így fest *A poézis hajdan és most* első két versszaka:

„Halljuk, miket mond a lekötött kalóz:
Tündér változatok műhelye a világ,
Mind a poesis bájalakja;
Ámde csak egy az igaz, nagy és jó,

Melynek mosolygó jelicime lett a szép,
Hogy mint a szerelem játszi gyönyör
kezén

Folytassa titkon a teremtés
Műve örök folyamát gyönyörrel.”

Weöres Sándor javítása abban áll, hogy „öröklődő sajtóhibának” minősítve a szöveghagyományban egyértelműen „Mint” formában szereplő szót (3. sor) „Mind”-re, az 5. sor hasonlóan egyértelmű „Melyek”-jét pedig „Melynek”-re cseréli.

A javításnak nincs semmilyen szövegtörténeti alapja és amellet fölösleges is, mivel a mondat az eredeti formában is tökéletesen érthető (Orosz László szövegét visszajavítva):

„Halljuk, miket mond a lekötött kalóz:
Tündér változatok műhelye a világ,
Mint a poézis bájalakja:
Ámde csak egy az igaz, nagy és jó,

Melyek mosolygó jelicime lett a szép”

...
Azaz Berzsenyi egyrészt a „Mint” szóval a poézis bájalakját hasonlíttja a világhoz, másodszer pedig azt mondja, hogy az igaznak, nagynak és jónak jelicime lett a szép (azaz a szépséget az igazság, a nagyság és a jóság koegzisztenciájaként definiálja). A javasolt változat nemcsak merőben indokolatlan és felesleges, de erőtlenebb is ennél: elfogadásához nyilván Weöres Sándor hatalmas – a szöveg hagyomány súlyával azonban *ab ovo* összemérhetetlen – tekintélye jelentette a fedezetet.

Orosz László kiadását bőséges, gazdag jegyzetapparátus, név- és szómagyarázatok egészítik ki. A görög nevek olykor pontatlan átírásán kívül csak a *váz* szó hibás vagy legalábbis hiányos magyarázata érdemel szót: „rém, torzkép”. Borzsák István néhány sorban kiemertőleg tárja fel a szó mélységeit etimológiai alapú értelmezésében (*Dragma*, Bp., 1994. 329–330.), a szó igen korai időkre visszamenő „madárijesztő” je-

lentéséből kiindulva, rámutatva, hogy az voltaképp csupán „fölköltötített, felcícomázott „üres(fejű és -szívű) emberformájú figura”. (Hogy a szó alapjelentése Berzsenyi korában is „madárijesztő” volt, a kortárs Csokonait idézzük: „próbáltabb varjú vagyok én, mintsem egy váztól elszaladjak.” *Gerson*, 5. jelenés, Kardos 4. megszólalása.) A „rút sybarita váz” szókapcsolattal tehát Borzsák szerint sokkal inkább afféle „Kárpáthy Abellinót” kívánt felidézni Berzsenyi, mintsem valamilyen bizonytalan „rémet” vagy „torzképet”.

A fenti kifogások azonban alapvetően nem vonnak le Orosz László kiadói érdemeiből, mint ahogy ezek az érdemek sem tudják maradéktalanul feledtetni a versek nem megfelelő sorrendjét. Mezei Márta munkájának mások az erősségei és mások a gyengéi, márcsak ezért is nehéz lenne megmondani, melyik a jobb kiadás. Orosz László pontosabb formában, Mezei Márta pontosabb (azaz: *a* pontos) sorrendben közli a verseket, ezért aki hüebb képet kíván Berzsenyiről, annak – végső soron: sajnos – mindkét könyvet használnia kell.

Kőríz Imre

DEBRECZENI ATTILA: CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE

Debrecen, Csokonai Könyvtár, 1993. 272 l. (Bibliotheca Studiorum Litterarium 1.)

A költőről szóló szakirodalom eredményei, a kritikai kiadás munkálatai ösztönözték e könyv szerzőjét arra, hogy Csokonai pályájának, költői tevékenységének néhány főbb vonását új szemszögből vizsgálja. E vizsgálódási módszer lényege a világkép-elemzés, tehát azoknak az erkölcsi, filozófiai mozzanatoknak a feltárása, amelyek a költői életmű tengelyében állanak, s melyek egyként jellemzik a költő életfelfogását, eszményeit, s ezen keresztül költői témáit, azok jellegét, az őt foglal-

koztató nagy kérdésekre adott válaszokat. Tudvalévő, hogy a világkép-elemzés akkor vezet eredményre, ha az azt alakító tényezőket a kutató nem pusztán valamiféle rendszerbe foglalja, hanem kitapintja sajátágosan alakuló összefüggéseit, az egyes elemek kölcsönhatásait, azt a dinamikát, mely életszerű közegben befolyásolja a költői életműben megnyilvánuló világkép szükség szerű módosulását.

A kötet alcíme: *A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*. Csokonai

esetében, csakúgy mint kortársainál ez a fordulat mondhatni törvényszerű, hiszen nemcsak az egyéni gondolkodás, hanem maga a történelem is nagyot fordul abban az évtizedben, mely Csokonai sajnálatosan rövid költői pályájának időtartama. Ebben a fordulatban benne foglaltatik a költői személyiség fejlődésének természetes ritmusa is (noha e tényezőt Debreczeni Attila mintha kevésbé venné számításba). A pályakezdő költő eszmei indulási helyzete szükségképpen más, mint az az út, melyet tapasztalatai és élményei nyomán a későbbiekben bejár. A kezdeti szakasz általában nagyobb mértékben determinált a kulturális hatásoktól, az olvasmányoktól és a mintáktól, mint a későbbiek.

Csokonai esetében e körülmény azt is jelenti, hogy az indulás évada közelebb helyezkedik el – a helyi és a személyes tényezők mellett – a felvilágosodás hazánkban megismerhető eszményeihez, jellegzetes gondolatvilágához, erkölcsi célképzeteihez. Mindebből az következhetne, hogy fontosabb pontokon életrajzi, illetőleg időrendi egymásutánban végig lehetne kísérni, akár három jellemző ízületben, az említett tényezők változásait, a költői célok módosulásait. Debreczeni Attila módszere, noha tartalmazza a vizsgálódások ilynémű mozzanatait, végső soron nem csak ezen a nyomon halad. A szerző három gondolatkörre összpontosít: ezek közül az első a boldogság és erkölcs problémaköre, a második a nemzet és kultúra kérdései, a harmadik pedig a természet és az ember viszonyának vizsgálata. A három fontos szellemi terület adta gondolatmenet keretein belül Debreczeni ismételtlen megvizsgálja a költői pálya csomópontjait, ami lehetőséget nyújt arra, hogy e gondolatkörök között összefüggéseket állapítson meg, s ezeket különböző oldalakról szemügyre vegye.

Egyébként a könyvre jellemző valamiféle sajátos szimmetria. Az a hármas-

ság, melyet említettünk nem szorítkozik pusztán a vizsgálódás három legfőbb szempontjára, hanem ezek mind-egyikén belül újabb három szellemi részterület határait vonja meg. Így a boldogság és erkölcs fogalompárjának alárendelten szerepel a földi boldogság-eszmény, a Lilla-szerelem boldogságígérete s a költői-emberi számvetés a boldogság lehetőségeivel. Ugyanezt a tagolási módot követi a nemzet és kultúra kérdéseit fejtegető rész (nemzeti dicsőség, nemzeti karakter, nemzeti kultúra), s a jelzettekől következően a természet és az ember viszonyával foglalkozó rész is (a természet teleológiája, a teleológia újrafogalmazásáért, a teleológia megroppanása). A kisebb fejezetek viszont már nem követik ezt a szimmetrikus osztást.

Annak megállapítása, miszerint ez a három kérdéscsoport testesíti meg mindazt, ami Csokonai eszméinek karakterét jellemzi, vitatható. Az azonban kétségtelen, hogy e főbb szempontok segítségével Csokonai munkássága eszmetörténetileg minősíthető. Debreczeni Attila mindenesetre olyan képet ad Csokonai eszméinek, gondolatainak, költői céljainak fejlődéséről illetőleg törvényszerű (esetenként kényszerű) változásairól, módosulásairól, amely jellegzetes vonásaiban nemcsak meggyőző, hanem valóban újszerű, továbbgondolásra késztet. Elmondható, hogy noha a szerző nem életrajzi-körtörténeti alapon fejtegeti a költői világkép változásait, megállapításai mögött e tekintetben is impozáns ismeretek húzódnak meg, melyekből időnként (sajnos viszonylag kevés alkalommal) felvillan jellegzetes mozzanatok. Ezt a körülményt azért is szükséges külön felemlíteni, mert – s ez az eszmetörténeti elemzések általános dilemmája – a világkép zárt terében az életmű mintegy független közegként hordozza a gondolatok logikailag és racionálisan megragadható folyamatosságát, az eleven és

konkrét személyiségben több az imponderabilia, az egyedi mozzanat. Mondhatni, hogy az „újrakezdés” racionális belátásánál a költői alkotásban fontosabb a kétely maga, s esetenként a termékeny ellentmondás, sőt a tisztázás hiánya relevánsabb tényező lehet, mint a gondolati tisztázásra való törekvés.

A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben tehát a lírai költő esetében személyes történet is, átélése a tőle függő és a tőle független tényezők korrelációjának. Ezek az élethelyzetek változásain át érvényesülő összefüggések a lírai költészet lényeges vonásai, nélkülük alighanem csak versbe szedett spekulációkról szólhatnánk. Debreczeni Attila lényegében metszeteket készít Csokonai költészetéből, s úgy véli, hogy az imént emlegetett három fő eszmei tényező alkotja a költőtől megfogalmazott világkép legjellegzetesebb elemeit. Munkájának áttanulmányozása után kétségtelennek látszik, hogy ezt a költői életművet eszmetörténetileg valóban meggyőzően írja le, s ebben a tekintetben a költőre vonatkozó szakirodalom nélkülözhetetlen tétele. Debreczeni az, aki Szauder József, Bíró Ferenc és mások nyomán ilyen szempontból elsőként gondolta végig s elemezte sokoldalúan, s szolgált megfelelő bizonyító anyaggal a költői világkép eszmei összetételét, alakulását, a gondolkodását befolyásoló gondolati hatásokat, azok recepcióját és alkalmazásukat illetően.

VARGHA KÁLMÁN: KOROK ÉS PILLANATOK

A kötetet összeállította Bohus Magda. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 1995. 354 l. (Liget könyvek)

A tragikusan korán, hatvanhárom évesen távozott Vargha Kálmán tekintélyes életművet hagyott maga után. Munkásságának ívét nemcsak az önálló kötetek – monográfiák, tanulmány-

Módszere olyan következtetéseket is sugall, melyek teljesen ellentétesnek látszanak a hagyományos Csokonai képpel. A „garabonciás” költő ebben a koncepcióban teljesen elhalványul, s kevéssé érzékelhető az a „zseniális tarkaság” is, amit Horváth János emleget. Még a szakirodalomnak s a költőről szóló közvélekedésnek az a summázata is háttérbe szorul ezekben az elemzésekben, miszerint Csokonai költészetének legfőbb hozadéka az ebben az időben jelenlévő populáris és emelkedett stílusminták sajátos és egyéni integrációja. Az alkalmatosságra írt versek költőjének nemigen van keresni valója e metszetekben. Mindemellett Debreczeni Attila meggyőzően bizonyítja, hogy a költői életműnek van egy fő vonulata, amelynek összetevői végső fokon a klasszicista művészet alapvető jegyeiben jelölhetők meg. E metszetekben, amelyek persze Csokonai költészetének minden vonatkozására nem terjednek ki, a költői tudatosság dominál.

Bármennyire csábító is az alkalom, hogy e könyvtől teljes és minden lényeges mozzanatra reagáló költői pályaképet várjunk, amely egyenlő súllyal tárgyalja e költészet esztétikai vonatkozásait: a szerző nem erre, hanem első rendben eszmetörténeti elemzésre vállalkozott. Ezt a maga elé állított feladatot jól és érdekesen oldotta meg, s így munkája egyik fontos tétele a Csokonairól szóló szakirodalomnak.

Wéber Antal

kötetek – rajzolják ki, hanem a szerkesztések, válogatások, szövegkiadások, s az azokat kísérő elő- és utószavak is, melyeket ugyanaz a széleskörű tájékozottság és filológiai igényesség ho-

zott létre, mint tanulmányait. Ahogyan a kötet utószavában Rába György megjegyzi: „Ítéleteit, s ez egész pályáján megfigyelhető, szívesen adta közre szövegkiadásokat kísérő tanulmányként.”

Ezért is tekinthető fontos vállalkozásnak a Bohus Magdáé, aki összegyűjtötte és kiadta Vargha Kálmán kötetben eddig meg nem jelent írásait. A látszólag „melléktermék”-ként született, olykor több évtizedes írások közül nem egy ma is az újdonság erejével hat. Kifejező a kötet címe – hiszen a szerző módszerét, irodalomtörténeti habitusát alapvetően a történeti szemlélet, az irodalom folyamatszerűségének megtapasztalása és átélése határozza meg. Az irodalom egyes pillanatait, az egyes műveket is mindig e folyamat részeként, tág összefüggésrendszerbe ágyazva látja és láttatja. Ezért lehetséges, hogy egyetlen vers elemzése is egész pályaszakaszokra ad rálátást.

A kötet változatos műfajú írásai jól kirajzolják a szerző érdeklődési körét – azokat a pontokat, amelyekkel a legintenzívebben kapcsolódott a XX. század irodalmához. Irodalom- és eszmetörténeti problémákat taglaló tanulmányok, íróportrék, vers- és novellaelemzések, személyes hangú visszaemlékezések egyaránt helyet kaptak a kötetben. A „kődlovagok” írásművészete iránti érdeklődést a Cholnoky Viktorról és Csáth Gézaról írt szép portrék képviselik. A Móricz-életművel való beható foglalkozást pedig Móricz első évtizede kritikai fogadtatásának elemzése, amely a filológiai újdonságokon túl számos fontos elméleti tanulsággal is szolgál. Berdáról, amint azt Rába is megállapítja, két kötet után is tud újat mondani. A Diákmisén című vers elemzésének kapcsán bejárja a vers születésének forrásvidékét; a Berda indulásáról szóló tanulmány (*Gyarló örömek boldog énekese*) túl az irodalomtörténeti mozzanatokon és életrajzi tényeken, melyeket Vargha Kálmán

rendkívüli filológiai precizitással és invencióval tár elénk, széles kultúr- és eszmetörténeti háttérrel is rajzol az induló Berda alakja mögé.

Mándy Iván, mint ember és mint író is igen közel állt Vargha Kálmánhoz. Róla szóló tanulmányaiban az empátikus érzékenység racionális pontossággal párosul. A *Mándy Iván és a tárgyak világa* című írásban az elsők közt figyelt fel annak idején az író „világának”, világlátásának változásaira, arra a sajátos, csak Mándyra jellemző, antropomorf szemléletre, mellyel a tárgyak világát jelentette meg a nyolcvanas évek elején.

Vargha Kálmánt különösképpen érdeklék a mű külső életével: fogantatásával, születésével és továbbélésével, azaz a recepcióval kapcsolatos jelenségek. Éles szemmel vesz észre olyan, első olvasásra jelentéktelennek tűnő életrajzi mozzanatokot, mint például Rónay György naplójegyzeteinek Franz Kafkáról szóló bekezdései. Vargha Kálmán olvasatában és interpretációjában ez a néhány oldalas naplójegyzet fontos irodalomtörténeti tényre emelkedik: nemcsak Rónay friss világ-irodalmi tájékozódására és független szellemére vet fényt az a tény, hogy 1953-ban az egyetlen nem Kafkáról beszélt hallgatóinak, hanem fontos adalék a magyar Kafka-recepció történetéhez is.

Szívesen tárja fel élmény és mű belső összefüggéseit, alkotáslélektani háttérét is. A *Téma, életérzés, világkép* című írás Mándy *Borbély a házban* című novellájának keletkezéséről szól – a téma, az ötlet ugyanis Vargha Kálmántól származott. Igen jellemző Vargha Kálmán módszerére, hogy ebből az apró életrajzi mozzanatból és személyes élményből kiindulva pontosan és lényeglátóan megvilágítja Mándy írói alkatának, munkamódszerének és stílusának jellegzetességeit, s magát a folyamatot, amint az élményből kibomlik a novella,

ahogyan a fikció elszakad az ötletadó, köznapi ténytől, és új dimenziókat hódít meg.

Visszafogott hangvétel, a személyeséget szemérmesen háttérbe szorító magatartás jellemzi a kötet visszaemlékező írásait. A *Halottakról, akik ma is élnek* című írásban Végh Györgyre, Rónay Györgyre, Szabó Édére, Kálnoky Lászlóra és Kormos Istvánra emlékezik; Vajda Endrének, a kitűnő műfordítónak líraian szép írásban állít emléket. Ha emberekről ír, érezhetően a jót és elismerésre méltót keresi és találja meg bennük; nézőpontját empátia, mérték-tartó jóízlés és emberi bölcsesség jellemzi. Vajda Endréről például így ír: „hatalmas ismeretanyagában sem a mennyiségi tényezők kápráztattak el bennünket. Azt csodáltuk benne, hogy a szellemi élet milyen sokféle jelenségével sikerült élelven és mélyreható kapcsolatot teremtenie. [...] De persze nemcsak ismereteket tanultunk tőle a nehéz időkben, hanem a gondolkodó emberhez és

morális lényhez méltó magatartás formáit is.”

Vargha Kálmán írásait is hasonlóan nagy ismeretanyag és az „emberhez méltó magatartás” kisugárzása teszi élményszerűvé. Emberi magatartásáról közvetlenül is képet kaphat az olvasó Poszler György előszavából és Rába György – már idézett – utószavából. Mindkét írás maga is fontos irodalomtörténeti adalékokat tartalmaz; Poszler szubjektív, lírai, személyes hangon emlékezik a barátira és pályatársra. Rába az irodalomtörténészre, a tudósra, az életműre koncentrált.

Tőle idézünk: „Vargha Kálmán kritikus eszményképe Schöpflin Aladár volt. Őt méltatva, mintha önmagát is jellemezte volna: »Inkább hajlott a harmóniára, a biztosnak hitt értékek iránti hűségre, mint a mindent megkérdőjelező nyugtalanságra.« [...] A biztos értékek minél szabatosabb megragadásán fáradozott ő is.”

Erdődy Edit

SZEKÉR ENDRE: BENEDEK MARCELL

Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994. 112 l. (Kortársaink)

A Benedek Marcell életét és munkásságát feldolgozó kutató hálás feladatot vállal, hiszen rendelkezésre állnak a művek egykorú kritikái mellett a jól használható önéletrajzi munkák (*Naplómat olvasom, Szépen élni*), s Benedek István megbízható és nagyon informatív Benedek Marcell-életrajza. Ezzel a szakirodalmi háttérrel többféle megoldás közt lehet választani. Lehet pusztán életrajzot írni, és a művek tárgyára, tartalmára csak utalni vagy részletesebb műismertetésekkel monográfiává tágítani a művet. Lehet csak a szerző munkásságát ismertetni kronologikusan vagy műfajok szerint, esetleg egy jellemző műfajt, például az irodalomnépszerűsítést kiemelve, s annak alárendelve vagy azzal összefüggésben

részletesen tárgyalni a többi, megkísérelve egyúttal meghatározni a művek helyét a magyar irodalomban, illetve irodalomtudományban. Székér Endre egészen sajátos megoldást választott. A kötet szövege alapján kitetszik, hogy gondosan cédulázta Benedek Marcell életművét, a szakirodalmat is, majd ezeket a jól-rosszul megfogalmazott cédulákat különböző fejezetcímek alatt minden különösebb rendszer, összefoglalás, áttekintés nélkül, ömlesztve közölte. Nem lehet ugyanis mással magyarázni a szerkesztés vagy a gondolatmenet hiányát, a tagolatlanságot, azt, hogy a legváratlanabb helyen bukkannak fel megjegyzések minden szövegösszefüggés, kifejtés nélkül, hogy ugyanolyan váratlanul eltűnjenek.

(Például a tanácsköztársasági szerepvállalás ismertetésénél minden átmenet nélkül hét sorban tájékoztat a Győri Lujzával között házasságról [a házasságkötés 1912-ben történt], a gyerekekről és Benedek István *Aranyketrécéről*, majd visszatér az 1919 utáni állapotokhoz. [19.] Másutt a személyi kultusz éveiről szólva Benedek Marcell verseiből idéz, majd hirtelen a szabadkőműves kapcsolatokra kerül szó, arra, hogy Benedek Marcell nagymester lett, majd 1950-ben feloszlatták a szervezetet, s ezután rátér arra, hogy 1955-ben ünnepelte hetvenedik születésnapját [89.], szintén átmenet, magyarázat, indoklás nélkül.) De ettől még lehetne érdekes, akár eredeti vagy szellemes is. Csakhogy az egyes tanulmányokra, művekre vonatkozó megjegyzései az általános tárgy- vagy témamegjelölésen túl nem sok meghatározót, jellemzőt, sajátost tartalmaznak, nem világos az sem, hogy az említett írásnak hol a helye az életmű egészében, miért tartja a szerző egyáltalán említésre méltónak. Kifejtés helyett deklarációt kapunk, s azok többsége is közhely. Például *Az olvasás művészetének tárgyalásakor* szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy „A klasszikus irodalom, a görög és a római kor művei mindig sugallnak valamiféle emberközpontúságot, harmóniát. Ezt élesebben látjuk olvasáskor – a kor ismeretében. A középkor századainak idején keletkezett műveket olvasva például fel kell figyelnünk a vallásos szemléletre. A reneszánsz művek életszeretetet sugároznak.” (63.) Ez nyilvánvalóan igaz. De feltehetően a kötet legtöbb olvasója az efféle ismereteken már túl van. Másutt, s ezt példaként hozzuk a könyv szerkesztetlenségére, átgondolatlanságára is, vitatható kitéttel él, amit ebben a formában Benedek Marcellnek tulajdonítani helytelen lenne: „Érdemes kiemelni, hogy Benedek Marcell még idős korában is mi-

lyen jó érzékkel követte a világirodalom új alkotásait; például Semprun *A nagy utazás* című regényének belső monológiájából idéz egy jellemző részletet. A regénynél talán még jobban érdekli a dráma szerkezete, a korlátozott idő és tér problémája. Világosan megjelöli az expozíció funkcióját, vagy például a klasszikus dramaturgia sorsfordulatának (peripeteia) szerepét. A görög drámák klasszikus sűrítése, [!] az arisztotelészi drámaszerkesztési törvény romantikus túllépését elemzi például Shakespeare *Macbethjében*.” (61.) Talán nem szerencsés a romantikus szónak ilyen tág jelentést tulajdonítani.

Van azonban a Benedek-művekkel foglalkozó ötletszerű megjegyzéseknek egy másik sajátosságuk is, a kifejtetlenség, a hiányérzetet keltő utalásszerűség. Ilyenek: „Tanulságosan foglalja össze a Shakespeare-ről való legfontosabb tudnivalókat a *Ki volt hát Shakespeare?* című fejezetben.” (44.) De hogy mik azok a tanulságok, miért, milyen megfontolások alapján – erre nem tér ki. Másutt: „1908 nyarán egy omnibuszon Földessy Gyula magyarázata alapján értette meg igazán Adyt, akkor találkozott igazán Ady lelkével, költői világával.” (54.) Hogy ez miben nyilvánult meg, ezt az ismeretet nem osztja meg az olvasóval.

Egyébként állításai – mint a közhe-lyek általában – nem vitathatók: „A műveltebb, tanultabb olvasó például a műfajok ismeretében – másképpen, értőbben közelíti meg az olvasott művet.” (60.) Másutt: „A vígjáték hőseiből hiányzik a nagyság, noha meglehet benne a tragikus hős legtöbb tulajdonsága. Molière jellemvígjátékaiban, például *A fősvényben* eltorzított, eltúlzott jellemvonása sodorja a főhóst a megérdemelt bukás felé. A regényben az író beszélteti alakjait, bemutathatja őket cselekvésük, párbeszédük, jellegzetes környezetük közegében. Közben megismerhetjük benső gondolataikat, s az

író is elmondhatja véleményét hőseiről. Így a regény emberábrázolása végtelenül sokszínű lehet: Balzac szenvedély torzította hőseitől Joyce különös lelki-világú alakjáig.” (62.) Ez a némiképp hosszabb idézet arra is példaként kíván szolgálni, hogy ha Benedek Marcell művei valóban olyanok, mint azt e kötet interpretációja mutatja, akkor alig érnek többet, mint egy általános iskola felső tagozatának tankönyve. Benedek Marcell műveit ismerve ezt viszont nem állíthatjuk.

A Szekér Endre-könyv módszertanára vonatkozó megjegyzések, az ötlet-szerűség, szerkesztetlenség, a közhelyértékű általánosítások, érvényes a kötet szerkezet egészére is. Az első fejezet, a *Vonzások és választások* arról is szól, amit a cím jelöl, de leginkább az 1945-ig terjedő életrajznak tűnik. A rákövetkező fejezetek, *A szépiró*, *A vallomástevő irodalomtörténész* és *A műfordító szövege*

valóban fedi a címmel megjelölt tartalmat, azonban minden szempont, rangsor, különbségtétel nélkül egymás után sorjáznak a műismertetések alkalmi reflexiókkal, melyekből alig tudunk meg többet, mint amennyit a cím alapján sejtünk. Egyedül a műfordítással foglalkozó rész nagyvonalúbb, átgondoltabb, olyan, mely a „Kortársaink” sorozat igényeinek, színvonalának megfelel. Az utolsó fejezet, a *Benedek Marcell „parainesis”* részben életrajz, részben műismertetések halmaza, részben a parainesisnek tekintett *Szépen élni* című kötet ismertetése, de ebben az interpretációban ez a mű parainesisnek egy kissé soványka.

Szekér Endre könyvéről csak annyit állíthatunk jó lelkiismerettel, hogy ezzel a művel a Benedek Marcell-szakirodalom gyarapodott ugyan, de nem gazdagodott.

Szabó G. Zoltán

ÚJ KÖNYVEK DÉRY TIBORRÓL

KORTÁRSÁK DÉRY TIBORRÓL

Szerkesztette és az interjúkat készítette Botka Ferenc. Budapest, 1994. 159 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 2.)

BOTKA FERENC: DÉRY TIBOR ÉS BERLIN

A Szemtől szembe forrásvidéke. Budapest, Argumentum Kiadó, 1994. 134 l. (Irodalomtörténeti füzetek 134.)

BOTKA FERENC: MEGNYUGODVA ÉS MEGBÉKÉLVE

(Tollvonások Déry Tibor arcképéhez.) Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1994. 97 l.

Tavaly múlt száz esztendeje Déry Tibor születésének, annak az íróénak, aki nemcsak műveivel, hanem politikai szerepléseivel is beírta nevét az olvasók egy részének emlékezetébe. Azért mondom, hogy egy részének, mivel műveit ma már alig olvassák és bátor közéleti tevékenysége is mindinkább elhalványul az utókor memóriájában. Az életmű értékének megelevenítésére a centenárius az elmúlt évben jó alkal-

mat kínált – élt is vele a Déry-opusz avatott kutatója, Botka Ferenc, aki három új könyvvel is megörökítette életmű és alkotó személyiség fejlődéstörténetét.

A legfontosabb ezek között a *Kortársak Déry Tiborról* című interjúsorozat, melyben tizennyolc beszélgetés kelti életre az író alakját és alkotói műhelyét. S éppannyira a kort, a rendkívül nehéz, nemegyszer a sorsot szinte elveszejtő

huszadik századot is. A különféle diktatúrákat, terrorformákat, a totalitáriánus rendszerek kényszereit és manipulációit, melyeknek közepette a magyar baloldali művészértelmiség élni és alkotni próbált. A 18 interjúnak épp az a fő érdeme, hogy töredezettsége, csapongó tematikája ellenére is összefüggő korrajzot ad – tanúvallomást arról, hogyan élte meg hazánkban egy nagyformátumú intellektuális a történelem fordulóját, hogyan bízott a közösségi sors jobbra fordulásában, miként veszítette el abban való reményeit, minő módon kereste az igazságot, s milyen eszközökkel próbálta megakadályozni a hatalom, hogy azt megtalálja. Természetesen a művekről is bőven szó esik az író baráti körével, Domokos Mátyással, Eörsi Istvánnal, Fejtő Ferencsel, Makk Károllyal, Réz Pállal, Vársárhelyi Miklóssal és másokkal készült interjúk során, mégis, a beszélgetések az egykori közélet történelmi csomópontjaira koncentrálnak: Déry és a Horthy-rendszer, a kommunista mozgalom, a fasizmus, a Rákosi-diktatúra elleni harc, az 1956-os forradalom, a börtönévek és a Kádár-féle puha diktatúra problémáira. A gyűjtemény nemcsak azért kiemelkedően hasznos, mivel egy szuverén emberi matériát, habitust, mentalitást mutat be az újabb nemzedékeknek, hanem mert hiteles, átélte jelzést ad arról, hogy a lelkiismeret és az ideológia, az erkölcsi igény és a dogmák küzdelmében az előbbinek akkor is van esélye a felülkerekedésre, ha a humanista alkotó egyedül csak a meggyőződésének igazságában bízhat.

A beszélgetésekből kiviláglik, hogy az alkotó személyiség, az igazi író mennyivel több, mint azok a címkék, amelyeket a kortársak elfogultságaiktól vezetettve különböző időpontokban ráaggatnak. Déry Tibor is volt egy időben polgári író, más alkalmakkor kommunista író, majd szimpatizáns. Volt lázadó, s kikiáltották megalkuvó-

nak is, volt szabadságharcos, azt követően „ellenforradalmár”, egyszer a rendszer „megdöntője”, másszor a „kegyeltje”. Holott egy és ugyanaz az ember és író volt, ki élni és alkotni próbált Pannóniában, megkísérelve alakítani egyszersmind a közösségi sorsot, míg annak értelmét látta, s felépítve közben egy életművet, hogy azáltal alakíthasson.

A beszélgetések egy része „szerepjátást” vet az író szemére, pózolás, mely többnyire nem illett rá. Ákad, aki többek között 1953 utáni magatartását is „nemzetmentői” szerepként ítéli meg. Nos, lehet, hogy volt Déry akkori magatartásában némi csinált heroizmus, de úgy hisszük, sokkal inkább az eszméiben megcsalatott ember lelkiismeretfurdalásáról, igazságkereséséről volt az ő esetében szó. Szerep? Ez a szerep bizony utóbb igen sokba került neki. Hónapokig a halálos ítélet árnyékában kellett élnie, végül örülhetett, hogy megúszta kilenc esztendő ítélettel. S írónál a póz, a modor is hozzátartozik a műalkotás-egyéniséghez, sőt a műhöz, amelynek életet ad. Déry 1953-tól kezdve csakugyan menteni akarta a nemzetet, kiemelni abból a szakadékból, amelybe való beletaszításában szándéka ellenére előzőleg segédkezett.

A mai nemzedékek elképzelni is alig tudják azokat a megpróbáltatásokat, amelyekkel az egykori kultúrpolitika a Déry-műveket fogadta. *A befejezetlen mondat* visszhangját, *A fehér pillangóra* való reagálást például, a *Felelet*-vita autodaféját, a *Szerelem* című kötet novelláinak hivatalos fogadtatását, a hajdani Szabad Nép-cikkeket, írószövetségi vitákat, pártközponti reagálásokat – tiltásokat és engedélyezéseket, amelyek közepette kellett nálunk egy öntörvénye szerint dolgozó írónak megalkotnia műveit. Ezért tűnik számunkra egyoldalúnak az a megítélés, amely az elmúlt évtizedekben nemegyszer fel-

hangzott Déry öregkori pályájával kapcsolatban, megalkuvónak, opportunista-nak bélyegezve azt. Minden tiszteletünk az erkölcsi integritásnak, az eszmei következetességnek, ám ugyanakkor illik figyelembe vennünk az emberi tényezőt, a történelem szorításában elfáradó alkotó természetes harmóniaigényét is. Megalkuvó? Domokos Mátyás, illetve Vásárhelyi Miklós mondják ki ezzel kapcsolatosan az igazságot. Domokos ekképpen: „Dérynek az lehetett a filozófiája, talán ezt meg is írta áttételesen, hogy vele sok minden történt, a létező és létezhető szocializmusokon belül Kelet-Közép-Európában. Közben elment az élete, öreg lett. Hagyják őt békén! Csak az érdekli, hogy amit papírra vetett, megáll-e vagy sem.” Más helyen pedig: „Egyszerűen szeretett volna egy kicsit kényelmesebb – ezt nem anyagiakra értem, hanem lelkiekre! – nyugodtabb öregséget a maga számára.” Vásárhelyi pedig arról szól, hogy Déry „taktikai megfontolásokból – úgy vélekedett: ő már idős ember, megtette a magáét. A legfontosabb az volt számára, hogy írjon és publikálhasson.” S Vásárhelyi Miklós joggal említi, hogy a hatalommal nemcsak Déry egyezett ki, hanem a hatvanas-hetvenes évek legjava íróinak túlnyomó része is, Illyés Gyulától Örkény Istvánig. Jobb lett volna, ha Déry továbbra is ellenáll? S nem írja meg *A kiközösítőt*, az *Ítélet nincset*, a *Kedves bópeert* és *A napok hordaléka* nem egy remek gondolatvillanását?

Másik fontos kérdés az öreg Déry hitvesztése, kiábrándultsága. Az, hogy az egykori társadalommegújító forradalmár, az emigráns, a berlini antifasiszta harcok részvevője, a szektarianizmus elutasítója, a Petőfi-köri sajtóvita főszereplője a börtönből kijöve után már tagadta a közéleti tevékenység értelmét, a társadalmi tett funkcióját. Kiszabadulva Déry csakugyan fanyarul és kiábrándultan tekintett az

emberi közösségre, szélmalomharcnak minősített a felemelésükre szánt minden mozdulatot. Ezt a börtön idézte nála elő, a kiszolgáltatottság és a bezártság szörnyű élménye, az érdemtelenül való megbélyegzettség és a sors megváltoztathatatlanságának sokkja. Déry a cella magányában elvesztette a hazai világhoz való kötődését. Elvesztette az igazság megvalósíthatóságába vetett hitét. S a trauma annál is erősebb lett nála, mert előzőleg – minden manír és póz ellenére – lelke legmélyéből hitt abban, hogy az író szabadabbá teheti az emberek életét, hogy el fog következni a szocialista társadalom, amely megváltja a milliókat. Az öreg Déry világnézeti fordulatáról a kötetben Eörsi István szól leghitelesebben: „Azt hiszem, döntő változás állt be nála a börtönben. Nevezetesen: maradéktalanul elvesztette a szocializmusba és a kommunizmusba vetett összes korábbi hitét és bizalmát, és hozzá még a közéleti szereplés értelmébe vetett hitét is. Úgy gondolta, az írónak nem ez a dolga. Álláspontját egyszer úgy fogalmaztam meg egy beszélgetésben, hogy Tibor bácsi a párt ellenzékéből átmert a mindenség ellenzékébe.” Tegyük hozzá: a hatvanadik éven túl Dérynek küzdenie kellett az öregség, a közelgő elmúlás kiméréjével is. Azzal a tudattal, hogy rövidesen el kell mennie a minden testek útjára, s akkor mivégre volt mindez? Mit tudott megváltoztatni a hatalommal való előző szembenállásával? Nem úgy megyen a világon minden, mint annak előtte?

A *befejezetlen mondat* alkotója ritka okos, sokat tapasztalt, igen széles látókörű ember volt. Mi vitte akkor őt a kommunisták soraiba? S főleg: felismerései nyomán mi tartotta meg őt azokban a sorokban? Hiszen *A szemtől szembe* elbeszéléseinek tanúsága szerint már a harmincas évek elején felismerte a kommunista mozgalomban eluralkodó szektás voluntarizmus, az egyént gép-

csavarrá alázó parancsuralom pusztítá-
sait, a Gide-fordítás tanúsága szerint
még inkább! S alig kétséges, hogy
1936–1937-ben tudatában volt a moszk-
vai terrorpörök konstruált jellegének,
az ellenségkeresés sztálini tébolyának.
Kérdésünkre Fejtő Ferenc, Nagy Péter
és Réz Pál ad érdemi választ. Arra mu-
tatnak rá, hogy Déry azok közé az írók
közé tartozott, akik eszmélésük per-
cétől kezdve nem voltak képesek elfo-
gadni a társadalmi rendet, amelybe be-
leszülettek. Utálta a kapitalizmust, a
haszonelvűséget, a pénz egyedi ural-
mát, elemi erővel sóvárgott egy olyan
rend után, amely megőrzi az ember
szabadságát és méltóságát. Sóvárgott
egy olyan eszme és egy olyan mozga-
lom után, amely a fennálló világrend
megváltoztatására törekszik, messia-
nisztikus módon megváltást ígér a
pénz világának sajátos miliójéből.
A kommunizmustól, a szocializmustól
várta, „hogy megvalósítja azt, amit a
koraszülött és elvetélt magyar kapita-
lizmus nem tudott megvalósítani” – ír-
ja Nagy Péter. Tegyük hozzá: a kapita-
lizmus, amelyben Déry felnőtt, a
Horthy-rendszer megannyi „vitézköté-
ses”, „díszmagyaros” sallangjával volt
ellátva – feudalizmusnak és kapitaliz-
musnak, sovinizmusnak és osztály-
önzésnek e groteszk elegye egy Déry-
féle alkat számára elviselhetetlen volt.
A két háború között a magyar értelmi-
ségnek jónéhány képviselőjét hajtotta
szélsőbalra. S mi tartotta meg őket ott?
Ugyancsak a korszak, a náciizmus el-
uralkodása Európában, az esély, ame-
lyet a szovjet esetleges szembeszállása
képviselt a barna rém ellenében. „Be-
szélgetéseink során őt nem jellemezte
a nyílt antikommunizmus vagy anti-
sztálinizmus – emlékezik vissza ifjúsá-
guk idejére Fejtő Ferenc – ... Feltehető-
en azért is, mert Németországból jött, s
még mindig Oroszországban látta a fa-
sizmus lehetséges ellenfelét és legyőző-

jét.” S 1945-ben, a fasizmus megsemmi-
sítésekor miért csatlakozik vajon újra a
kommunista párthoz? Mert Déry úgy
hitte, hogy az átélt világégésben az
utált polgári világrend is megsemmi-
sült, hogy az egyetemes áldozat elhozta
az igazságosabb társadalom esélyét, ki-
égette a kommunista mozgalomból is
az embertelen fanatizmus szellemisé-
gét. Naiv volt, humanista író volt – hitt
abban, hogy létezhet „tisztá lappal in-
dulás” az emberiség történetében.

A humanizmus adja meg a Déry-mű
továbbélésének rangját és biztosítékát
is, ezért áll meg a múlt időben, ezért
fog Csipkerózsikaként évek, vagy évti-
zedek múltján feltámadni. Az író át tud-
ta élni, ki tudta fejezni az ember nagy-
ságát, a benne rejlő erkölcsi szépség le-
hetőségét. A nemegyszer cinikusnak,
blazírtnak tűnő író mélyen szerette az
embereket, érzekelte a megtisztulásuk-
ra, felemelkedésükre irányuló vágyat, s
ember iránti tiszteletének alkotói esz-
közökkel kifejezést is tudott adni. Leg-
jobb műveiben ott él a szolidaritás, a
szeretet, az önzetlen segíteni akarás él-
ménye. Svájci fordítója, Eva Haldi-
mann fogalmazza meg Dérynek em-
berközölését a legplasztikusabban,
amikor így szól: „megragadott az a
kedves, fölényes és mégsem, sohasem
hideg irónia, amellyel a világot és az
emberi sorsokat nézi; ugyanakkor az a
meleg szeretet, amellyel az alakjait áb-
rázolja. [...] S a humánus, melynek ő
volt talán egyik legméltóbb tolmácsoló-
ja Magyarországon már akkor is, ami-
kor ezt még nem ismerték föl.” Oly hu-
mánuszegény időkben, mint a mai, a
legjobb Déry-művek nőalakjai, Krausz
Évi, Köpéné, a *Szerelemben* és a *Két
asszonyban* a feleség, élethitet adnak,
reményt sugároznak, előrelendítenek.

A fiatal Déry legjelentősebb művére,
A befejezetlen mondat közvetlen előzmé-
nyére, a *Szemtől szembe* novellára kon-
centrál Botka Ferenc másik alkotása, a
Déry Tibor és Berlin. S a címből is

kitűnően a novellákat előidéző történelmi körülményekre, a németországi fasizmus győzelmére, annak hatására az író egyéniségében – a stílusváltásra, amely abban az időben Déry munkásságában végbement. Botkának sikerült mindmáig a legárgyaltabb elemzést nyújtania a *Szemtől szembe* darabjairól, még hozzá akként, hogy azokat az öntörvényű írói fejlődés és a belső szellemi asszimiláció, a külvilág felől érkező irodalmi ösztönzések egységében vizsgálta meg. Egyéni pályakép és európai művészeti folyamatok analízise szerencsésen olvad össze munkájában. Olyan korszakról nyújtva áttekintést, amelyet az író utóbb megtagadott, jól lehet vizsgálatuk nélkül a nagy művek születését meg sem lehetne érteni.

Berlin először az 1920-ban kiadott *Dada-Almanach* által nyújtott szellemi izgalmat Déry számára. Az irányzat azonban inkább taszította, mint vonzotta őt. A fiatal író nem tud belenyugodni a világ kaotikus, értelmetlen voltába: „Nem tudok lemondani arról a hitemről, hogy az embereket új, szebb rendekbe lehet vezetni, és minden erőm, művészi akaratom e cél felé taszítja életemet” – mondja első berlini impulzusairól. A városba először 1923 februárjában jutott el, belekerülve a pezsgő életű művészeti központ kísérletező hétköznapijaiba, közvetlen közelből ismerkedve meg az európai avantgárd legújabb fejleményeivel, Malevics, Kandinszkij, Liszickij, Chagall kezdeményezéseivel. S főleg Moholy-Nagy Lászlóéval. Moholy-Nagy üvegarchitektúráinak hatása nagymértékben feldúsította a fiatal Déry művészi világlátását, életérzékelését. Botka könyvének egyik nagy érdeme annak feltérképezése, hogy Moholy-Nagy üvegépítkezési módszerei mint segítettek elő a fiatal írók újfajta általánosító-létösszegző módszereinek és főleg harmóniára törekvő jövőképeinek ki-fejlődését. Moholy-Nagy üvegarchitek-

túrái a konstruktivizmus életakarátát közvetítették Déry számára, egy oly világgépet, melyben a technika az emberi egymásra találást segíti elő, egy átlátható – összerendezhető világ szuggesztiójával ajándékozta meg az embert. Egy megvalósítható szocialisztikus társadalom összhangjának ígéretével.

A legfontosabb élményeket azonban az 1931–1932-es Berlin tartogatta az írói pálya alakulása számára. Az a közel egy és negyed év, amelyet 1931 októbertől 1932 decemberének végéig a német fővárosban töltött, melynek során megütköztek a kommunizmus és a náciizmus erői. Közélebről az a történelmi csatavesztés vált az élményévé, amelyet a progresszió erői szenvedtek el a kommunisták voluntarista érzéketlensége és a szociáldemokrácia megalkuvása miatt. Az addig jobbra a társadalmon kívülre helyezkedett Déry itt és ekkor ismerte meg – Botka előtérbe állítja ezt – a másokért cselekvők világát, a társadalom átalakítására törekvők közösségét. A munka fejezetei meggyőzően dokumentálják, hogy Berlinben, a mozgalmi munka hatására alakult ki Déry igazi írói formátuma, nemcsak a *Szemtől szembe* novelláinak, de *A befejezetlen mondatnak* világképe is. S az előző mű elemzésével sikerrel cáfolja az író igaztalanul lebecsülő, a *Szemtől szembét* csupán „ujjgyakorlat”-nak minősítő ítéletét, bizonyítva azt, hogy a három novella voltaképp Déry egész addigi pályájának művészi összegezése, fejlődéstörténetének szintézise, önmaga végleges megtalálásának műalkotása.

A berlini tartózkodás lényegét Botka abban látja, hogy az író eljutott egy olyasfajta realizmus kimunkálásához, mely egyszersmind magába olvasztotta a XX. századi európai művészet legjava kezdeményezéseit. Új és régi, modern és hagyományos írói módszer, látásmód, eszköztár kifinomult elemzése adja a *Szemtől szembe* kapcsán a *Déry Tibor Berlinben* számottevő értékét.

Proust, Bergson, Kafka hatásáról, indítatásainak áthasonításáról már Botka előtt is szólt a szakirodalom, de azokat mélységükben, összefüggésrendszerükben – egyetlen pályaváltó mű keretében – Botka könyve tárja fel először.

A legfőbb eredmény azonban – újszerűségüknél, relatív gondolatiságuknál fogva – a József Attila-párhuzamok sora. Botka elemzései arra figyelmeztetnek, hogy a *Szemtől szembe* számos részlete rímél József Attila egykorú szövegeire. Mindketten egy időben eszmélnek rá a kommunista valóságglátás egyoldalúságaira, jutnak el arra a felismerésre, hogy a hitleri fasizmus hatalomra jutását a két munkáspárt testvércsere is elősegítették. József Attila 1933 januárjában publikált *Az egységfront körül* című cikkében az események bekövetkezéséért egyaránt felelőssé teszi a „hivatásos forradalmárokat” és a „hivatásos realpolitikósokat”, s elmarasztalja a gondolkodást gúzsba kötő „eszményi” pártfegyelmet. Déry pedig ugyanakkor bemutatja, hogy a kommunisták 1932 őszén magukkal a náccal kötöttek szövetséget. S Botkának hasonlóképpen igaza van, amikor szemléletváltást érzékel a kommunista mozgalom berlini vezetőjének, Ernsztnak ábrázolásában. Nem ideál ez az Ernszt Déry tollán, távolról sem a mozgalom gáncs nélküli lovagja: az, hogy a szerelmet, az egyéni érzelmeket, a magánemberi szférát kizárja világából, ahogy mindenben a célszerűséget látja csak, számoknak, adatoknak tekintve az élő-érző embereket, Dérynek a mozgalommal szemben feltámadt kritikáját tanúsítja. A *Szemtől szembe* novelláinak ez a bírálata a kommunista mozgalom és ideológia szektáriánus voluntarizmusának, emberidegen eszmeifetiszálásának valóban első művészi bemutatása irodalmunkban.

Joggal fedez fel hasonlóságokat Botka az *Eszmélet* című József Attila-vers és a *Szemtől szembe* egyik darabja, *A zálog*

között is. Annak a szemléleti egyezésnek az alapján, hogy a világszemléletnek nemcsak a társadalmi folyamatok értelmezését kell elvégeznie, hanem választ kell adnia az egyéni lét kérdéseire is. Mindketten egy időben döbbennek rá arra, hogy nincs közösség egyén nélkül, a kollektívum szabadságát nem lehet kiküzdni az individuum belső szabadsága nélkül. A marxizmus nagy kalandja után József Attila és Déry ráeszmélnek arra, hogy az egyén konfliktusai és önkiteljesítő igényei meghaladják a teleologikus tételek üdvtanát, az élet gyakorlata sokkal több a tézisek valóságidegen dogmáinál.

Kötetzáró fejtegetéseiben Botka felhívja a figyelmet arra, hogy a *Szemtől szembe* befejezése után mindössze négy-öt hónappal az író már *A befejezetlen mondat* első fejezeteit alkotja – immár egészen új nagyepikai szerkezet regényépítkezésével. Kár, hogy ez újabb váltás művészi elemzéseinek feltérképezésére már nem vállalkozik, így az elemzések gondolati tartóoszlopai végül is némiképp a levegőben lebegnek.

A harmadik Botka-mű az 1980-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumba került Déry-hagyaték feldolgozása nyomán készült. Az abban foglalt könyvek, kéziratok, levelek, képes levelezőlapok, újságkivágatok alapján végez mélyfúrásokat az írói életrajzi és a vele összefüggő alkotómunka egy-egy homályosabbnak tűnő pontján. Amit ennek során nyújt, az valóban – mint ő mondja – sokkal inkább „tollvonások”-nak tekinthető, mint végleges és összefüggő irodalomtörténeti megállapítások sorának: egy-egy elemet dolgoz ki bennük a majdan elkészülő biográfiához, egy-egy homályba veszett életrajzi mozzanatot megfejtéséhez ad filológiai fogódzókat. Az irodalomtörténeti hivatástudat szép gesztusaival Botka idegen földön utána ered azoknak az emléke-

zetes színhelyeknek, amelyekhez a gazdag pálya évtizedek során kötődött. Elutazik Norderney szigetére, ahol a gyermek Déryt csonttuberkulózissal éveken át kezelték, sőt meg is operálták; ellátogat a Sankt-Gallen-i magániskolába, melynek kötöttségei nem a legkellemebbnek bizonyultak a „pénzcsinálás”-tól viszolygó fiatal lélek számára; nyomába ered a 28 esztendőes Déry salzkammerguti napsugaras természet-élményének és annak lírai hozadékának; jár Feldafingban, melynek Szilasi-villájában 1922–23 telén Déry *Országúton* című regényét alkotta; az édesanyához írott levelek s főképp egy 1924-ből fennmaradt Déry-notesz nyomán a párizsi peregrináció időszakát próbálja felderíteni; az 1934-es bécsi felkelés írói hármastükrét világítja át a filológia eszközeivel; egy mátrai tárgyú novella genezisére villant fényt 1936-ból; majd pedig az írónak az őt világhírhez segítő Fischer Kiadóval való kapcsolata alakulását követi nyomon. Ebben az esetben az eredményeknél fontosabb a példaadás: a mikrofilológia mai apályának időszakában imponáló az a buzgalom, amellyel Botka a tényeket felderíteni igyekszik, annak tudatában, hogy az irodalmi mű nem csupán „szöveg”, hanem mindig az író életének egy darabja, sőt felfokozott életvilágteremtés, amely azonban nem képes létrejönni a való élet élményadó aktualitása nélkül.

Egy ponton azonban vitatkozni szeretnék e „tollvonások”-kal. Botka sze-

repjátszásnak minősít olyan írói magatartásformákat is, amelyek valójában az írói lélek legmélyéből fakadnak. Ilyenek Déry gyakori kivonulásai a társadalomból, ilyen nyilatkozatainak sora, ilyenek regényhősei. Úgy hisszük, az író „secessiói”-nak egymásutánja nem valaminő póz volt csupán, hanem az őt eltöltő igazságvágynak, szabadságigénynek, a hazai világgal szemben érzett undorának a következménye. Még kevésbé értem azt, hogy miért lenne szerepjátszás a nyilatkozat? Ha az író törekvéseiről beszél, ars poeticáját fogalmazza, a való világra reagál, akkor azokat megnyilatkozásának őszintesége minősítheti egyedül. Miért másítaná meg önnön énjét akkor, amikor arról szól, amivel elégedetlen, amin jobbitani szeretne? S végképp egyoldalúnak érzem azt, amikor Déry regényhőseiben Botka az írói szerepjátszás pusztá eszközeit látja. Az írói munka mindig transzpozíciókon, transzfiguráción, a legkülönbébb stilizációkon épül – a teremtett alak ő maga is, nem is, s végül, amit az író létrehozott, esetleges eltérései ellenére is azonos az íróval. Szerep lenne az, amit az író lelke teljességéből megformált, amikor képzelete erejével rátalál fölöttes énjére, amikor újjáteremti a szürkös és szürke valóságot? Vajon nem a fantáziaszülte, az író eszméi és eszményei áthatotta valóság az igazi? Nem a mi énünk része az is, amivé lenni szeretnénk?

Fenyő István

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1996

Megjelent 12,8 A/5 ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440).

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft

Egy szám ára: 150 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

Ára: 150 Ft

SOMMAIRE

<i>Gyapay, L.</i> : L'origine de la critique Csokonai et son influence sur la carrière de Kölcsey	225
<i>Tamás, A.</i> : Les changements de la représentation de la personnalité dans la littérature hongroise de notre siècle	260

Bulletin

<i>Fried, I.</i> : Les funérailles de l'hiver de Sándor Petőfi	273
<i>Vekerdí, J.</i> : Les ballades de Arany et la romance populaire Imre Bogár	282
<i>Tasi, J.</i> : Gyula Illyés et Attila József	285

Atelier

<i>Ivánszky, Á.</i> : Les relations autrichiennes de Kassák et du cercle MA dans l'émigration viennoise	294
---	-----

Documents

<i>Kulcsár, P.</i> : Trois épigrammes de 1487	313
<i>Tusor, P.</i> : Des lettres, écrits et notes inconnus de Péter Pázmány	318

Revue

Németh G. Béla : Kérdések és kétségek (Questions et doutes) (<i>Csűrös, M.</i>)	345
Kristó Gyula : A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig (La littérature historique en Hongrie des origines jusqu' 1241) (<i>Vizkelety, A.</i>)	348
La bibliothèque de András Dudith (<i>Szabó, A.</i>)	350
Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc összes versei – Berzsenyi Dániel művei (Poèmes intégraux de Dániel Berzsenyi et de Ferenc Kölcsey – Les œuvres de Dániel Berzsenyi) (<i>Kőrösi, I.</i>)	352
Debreczeni Attila : Csokonai, az újakezdések költője (Csokonai, poète de reprises) (<i>Wéber, A.</i>)	354
Vargha Kálmán : Korok és pillanatok (Époques et moments) (<i>Erdődy, E.</i>)	357
Szekér Endre : Benedek Marcell (<i>Szabó G., Z.</i>)	359
Nouveaux livres sur Tibor Déry (<i>Fenyő, I.</i>)	361

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST